

Pawłowski Stanisław
Geografia Europy

Lwów 1929

21378

CBGiOŚ
ul. Twarda 51/55

Wa510004761

HN-9861/T

<http://rcin.org.pl>

341

13+12

KRAJOBRAZ.

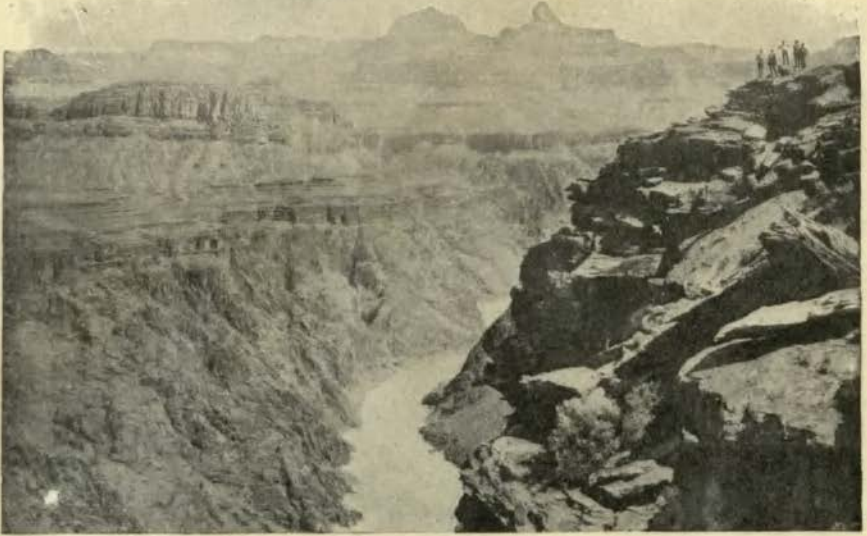
Przypatrując się powierzchni ziemi, objętej widnokregiem, widzimy, że nie jest ona jednostajną płaszczyzną. Zależnie od tego, gdzie znajdujemy się, widzimy na niej góry stromo lub łagodnie opadające, pagórki, doliny wijące się wśród gór, stru-

Krajobraz górski. Morskie Oko w Tatrach.

mienie górskie lub wielkie rzeki płynące dolinami, stawy i jeziora, które wypełniają zagłębienia.

W okolicy wyżynnej przecinają pozorną równinę głębokie parowy, łączące się z innymi i zbiegające w jednym wielkim jarze, na którego dnie płynie zwykle rzeka, rozlewająca się często w obszerny staw lub jezioro.

Krajobraz wyżyny. Wielki kanjon rzeki Kolorado w Stanach Zjednoczonych Ameryki Półn.

Krajobraz nizinny. Polesie.
<http://rcin.org.pl>

Na nizinach przeważa jednostajność form. I tu jednak spotykamy małe wzniesienia i wklęsłości, rzeki zaś toczą swe wody powoli, tworząc często moczary i trzęsawiska, wśród których sterczą tu i ówdzie suche wysepki.

Wszystko to nazywamy krajobrazem.

Wprawdzie pionowe urzeźbienie powierzchni ziemi tworzy krajobraz, wybitną jednak cechą nadaje mu szata roślinna, która zależy od gleby i klimatu.

Krajobraz pustynny. Wydmy piaszczyste na Saharze.

Najbogatsza jest roślinność w tych okolicach strefy gorącej, gdzie panuje klimat wilgotny. W pobliżu równika, w pasie deszczów zenitalnych, spotykamy olbrzymie, trudne do przebycia puszcze leśne; w okolicach, gdzie opady stają się uboższe, ciągną się trawami porośnięte stepy. Lasy rosną tu tylko wzdłuż rzek, tworząc smugi, zaznaczające kierunek ich biegu.

Bardzo rzadkie opady w pasie pasatów i w kotlinach, zamkniętych wysokimi górami, wywołały powstanie pustyni, w których tylko po oazach rozwinęła się bujniejsza roślinność.

Wilgotnemu, gorącemu klimatowi krajów monsunowych zawdzięczają swoje istnienie pola ryżowe, plantacje kawy, herbaty, trzciny cukrowej i bawełny.

Na przejściu od strefy gorącej do umiarkowanej rozwinęły

się pod wpływem korzystnego klimatu gaje oliwne, pomarańczowe, lasy dębów korkowych i kasztanów jadalnych.

W strefie umiarkowanej powstały w okolicach, gdzie opady są rzadsze, rozległe stepy; kraje o deszczach obfitszych pokryły się natomiast łąkami zbóż, ogrodami warzywnymi, sadami, lasami liściastymi i szpilkowemi.

Im dalej ku biegunom, tem uboższa roślinność. Podbiegunowe okolice, o ile nie pokrywa ich wieczna skorupa lodowa, porośnięte są karłowatymi brzoźami, mchem i porostami.

W ścisłym związku z klimatem i roślinnością pozostaje świat zwierzęcy i człowiek.

Najmniej korzystne dla człowieka są pustynie zimne, jakie spotykamy w krajach polarnych. Na olbrzymim kontynencie Antarktydy, większym znacznie od Europy, niema ani jednej osady ludzkiej.

ANTARKTYDA.

Antarktydą nazywamy kontynent, leżący dokoła bieguna południowego, otoczony wodami morza Antarktycznego.

Pierwsza wiadomość o istnieniu lądu na morzu Antarktycznym pochodzi z wieku XVIII. W ciągu XIX w. odkryto część wybrzeży nowego lądu, wewnątrz jego jednak pozostało nieznanne aż do końca ubiegłego stulecia. Wyprawy organizowane celem dokładnego zbadania tych niedostępnych krain, prace dzielnych badaczy, wśród których wybitne miejsce zajęli polscy uczeni Henryk Arctowski i Antoni Dobrowolski, dały podstawę do dokładniejszej znajomości Antarktydy. Poznano wewnątrz rozległego lądu, jego budowę, klimat, florę i faunę, zbadano, że znajdują się tu wyżyny, dochodzące do wysokości szczytów alpejskich. Ogromne przestrzenie pokrywa wielki śródlądowy lodowiec, posuwający się ku otaczającemu ląd morzu. W morzu odłamują się części lodowca, tworząc góry lodowe. Góry lodowe, niesione prądami, dochodzą na Atlantyku i oceanie Indyjskim do 45° szer. geogr. pd., na oceanie Spokojnym granica ich pojawienia się jest więcej ku biegunowi odsunięta. Wysokość pływających gór lodowych nad wodą wynosi od 20—70 m, długość często ponad 1000 m, są to więc prawdziwe pływające wyspy lodowe, utrudniające w wysokim stopniu żeglugę po wodach antarktycznych, podobnie jak góry lodowe, pochodzące z wielkiego lodowca Grenlandji na wodach arktycznych.

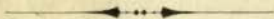
Prostopadła ściana, jaką tworzy lodowiec na przestrzeni kilkuset kilometrów w części Antarktydy, zwanej krajem Wiktorji, wynosi od 60—70 m. Broni ona jak mur potężny wejścia do wnętrza krainy, ponad którą wznosi się prawie do wysokości 4000 m czynny wulkan Erebus.

Antarktyda leży w strefie klimatycznej zimnej i suchej, jest więc zimną pustynią o rzadkich opadach atmosferycznych. W czasie krótkiego lata temperatura nie podnosi się wiele ponad 0°, podczas długiej zimy mrozy dochodzą do 50° C.

W takich warunkach klimatycznych nie mogła się rozwinąć flora i fauna, jaką spotykamy w strefach umiarkowanych i strefie gorącej. Prócz mchów i porostów nie znajdujemy tu innych

przedstawicieli flory antarktycznej. Nieliczne gatunki owadów i skorupiaków, a w otaczającym Antarktydę morzu liczne gatunki ryb, foki i wale, na sąsiednich zaś wyspach i na wybrzeżach kontynentu kilka gatunków ptaków przyczynia się do ożywienia tych polarnych krain.

Morze Antarktyczne łączy się z oceanami: Spokojnym, Atlantyckim i Indyjskim.

OCEAN INDYJSKI.

Ocean Indyjski, którego wody oblewają wschodnie wybrzeża Afryki, południowe Azji i zachodnie Australji, zajmuje obszar siedm i pół razy większy od Europy.

Równik dzieli go na dwie części: północną, mniejszą i płytszą, i południową, obszerniejszą i głębszą. W części północnej wrzyna się ocean Indyjski aż po 30° szer. geogr. pn. pomiędzy północno-wschodnią Afrykę a południowo-zachodnią Azję morzem Czerwonem, połączonem cieśniną Bab-el-Mandeb z zatoką Adeńską. Zatoka Perska między półwyspem Arabskim a wyżyną irańską sięga również po 30° szer. geogr. pn. Południowe wybrzeża Arabji oblewa morze Arabskie, zatoka zaś Bengalska oddziela półwysep Indyjski od Indochińskiego. Z oceanem Atlantyckim łączy się ocean Indyjski u południowych wybrzeży Afryki, kanałem Sueskim i morzem Śródziemnem na północy. Z oceanem Spokojnym łączą go cieśniny Malakka, Sundajska i Torresa.

Na południe od równika łączą się wody oceanu Indyjskiego z morzem oblewajacem Antarktydę. W południowej części brak ważniejszych rozgałęzień z wyjątkiem kanału Mozambickiego, oddzielającego Madagaskar od Afryki.

Największą głębokość mają wody między Australją a Jawą. Wynosi ona około 6500 m. Zatoka Perska ma przeciętną głębokość 100 m, morze Czerwone 400 m.

Dno oceanu Indyjskiego posiada, podobnie jak dno Atlantyku i oceanu Spokojnego, liczne grzbiety, garby, zagłębienia i ogromne, podłużne rowy. Znajdują się tu i olbrzymie równiny, nie brak rozległych wyżyn podmorskich, u wybrzeży zaś znajduje się często podwodna terasa, tworząca dalszy ciąg lądu.

Zawartość soli w oceanach zmniejsza się w miarę posuwania się ku biegunom, co przypisać należy głównie małemu parowaniu wody. Największą zawartość soli mają wody między 10° a 30° szer. geogr. północnej i południowej. Przyczyną tego zjawiska jest silne parowanie pod wpływem pasatów, wiejących stale w tych szerokościach na obu półkulach. Przeciętnie przypada na 1000 g wody morskiej 35 g soli czyli 35°/₁₀₀. W pasie ciszy równikowej spada zawartość soli do 33°/₁₀₀.

Wody mórz pobocznych są więcej lub znacznie mniej słone od wód oceanów. Zależy to od strefy, w jakiej morza te leżą i od ilości wody, jaką je zasilają rzeki. I tak np. posiada z pobocznych mórz Atlantyku Bałtyk w zachodniej części 12‰, a w zatoce Botnickiej zmniejsza się zawartość soli do zera, z pobocznych oceanu Indyjskiego, morze Czerwone 40‰. Przyczyną tego zjawiska na Bałtyku są bogate opady atmosferyczne i obfitość wód, jakie przynoszą liczne rzeki, wpadające do niego, na morzu Czerwonym zaś bardzo ubogie opady atmosferyczne i brak rzek, któreby zasilają jego wody.

Temperatura wód oceanu Indyjskiego pozostaje w związku, podobnie jak w innych oceanach, z szerokością geograficzną i prądami morskimi. Im dalej od równika, tem temperatura niższa, o ile nie wpływa na jej podniesienie ciepły prąd równikowy. Przeciętna temperatura oceanu Indyjskiego wynosi 27° do 28° C, na morzu Czerwonym i w zatoce Perskiej w czasie naszych letnich miesięcy dochodzi do 35° C.

Prądy na oceanach, płynące jakby olbrzymie rzeki wśród spokojniejszych obszarów wód, zawdzięczają swoje powstanie wiatrom. Pasaty, wiejące z północnego wschodu i południowego wschodu ku równikowi, przyczyniają się do powstania prądów równikowych, płynących na oceanie Indyjskim ku wybrzeżom Afryki wschodniej, na Atlantyku ku wybrzeżom Ameryki wschodniej, a na oceanie Spokojnym ku wybrzeżom Azji wschodniej. Od tych wybrzeży zwracają się prądy w kierunku przeciwnym i zamykają olbrzymie koła na północ i południe od równika, albo płyną ku zimnym morzom polarnym, ogrzewając kraje, wzdłuż których toczą się ich wody.

Prądy zimne, powstające na morzach polarnych, a płynące w kierunku ku równikowi, obniżają temperaturę nie tylko wód oceanów, ale i krajów, koło których płyną.

Na oceanie Indyjskim tworzy prąd równikowy zamknięte koło tylko na południe od równika. W północnej części zmienia się kierunek, szerokość i szybkość prądu pod wpływem monsunów. W czasie naszej zimy płynie prąd od wybrzeży południowej Azji ku wschodnim wybrzeżom Afryki, w czasie naszego lata w przeciwnym kierunku.

Przekopanie kanału Sueskiego, tak ważne dla morza Śródziemnego, wpłynęło na ożywienie ruchu okrętów także na oceanie Indyjskim, jako na najkrótszej drodze wodnej z Europy do wybrzeży Afryki wschodniej, Azji południowej i wschodniej, tudzież Australji.

A U S T R A L J A .

Na której półkuli leży Australia? Oznacz położenie geograficzne Australji! Oznacz położenie Australji ze względu na inne części ziemi! Jakie oceany oblewają Australję? Zatoki? Porównaj Australję pod względem układu pionowego z innymi częściami ziemi! Rzeki? Porównaj Australję pod względem hydrograficznym z innymi częściami ziemi!

Australia posiada wybrzeża bardzo słabo rozwinięte.

Pod względem ukształtowania pionowego można Australję podzielić na cztery odrębne krainy: 1) obszar Alp australskich, 2) obszar wielkich rzek, 3) nizinny obszar bezodpływowych jezior, 4) płaskowyż pustynny zachodni.

Krainy te różnią się także pod względem nawodnienia. Najlepiej nawodniony jest obszar pierwszy, zasilający swojemi wodami rzekę Murray (Marre), wypływającą u stóp góry Kosciuszki — najgorzej płaskowyż zachodni, gdzie potworzyły się pustynie bezwodne.

Najniżej położony obszar bezodpływowy, tworzący depresję w zagłębieniu jeziora Eyre (Iri), ma rzeki wysychające w czasie upałów, a wzbierające w czasie deszczów.

W Australji, leżącej w pasie klimatu zwrotnikowego, podzwrotnikowego i umiarkowanego, wieją perjodyczne wiatry o zmiennym kierunku w lecie i zimie, t. zw. monsuny. W zimie wieje z wnętrza lądu ku wybrzeżom wiatr suchy, w lecie wilgotny z nad wód oceanów.

Obfitość opadów na wybrzeżu powiększa pasmo gór na wschodzie, nad którym skrapla się para wodna. Rzadkie i nieregularne deszcze padają w Australji środkowej i zachodniej. Charakterystyczną cechą klimatu Australji są krótkotrwałe ulewy i długotrwałe posuchy, które wyrządzają ogromne szkody.

W związku z klimatem pozostaje roślinność, bujna na wybrzeżach, uboga w środku kontynentu. Lasy eukaliptusowe nad brzegami rzek spotyka się często. Różnią się one od naszych lasów nie tylko tem, że drzewa dochodzą do 100 i więcej metrów wysokości, lecz także tem, że rosną rzadko i nie dają cienia. Drzewo oliwne, winną latorośl, drzewa owocowe wprowadza-

dzili dopiero koloniści europejscy. Im także zawdzięcza Australja uprawę bawełny i rozmaitych gatunków zbóż.

Flora obszaru bezodpływowego i płaskowyżu zachodniego jest uboga. Trawy stepowe słone, kołące i cierniste krzaki pokrywają ogromne przestrzenie.

Świat zwierzęcy, podobnie jak i roślinny, posiada okazy właściwe tylko Australji. Żyje tu wiele gatunków torbaczy, wśród nich największy kangur, stekowce, z ptaków liczne gatunki papug, ptak rajski, kazuar.

Rzeki bogate w ryby, wybrzeża morskie w perłopławy, dostarczające pereł.

Plagą prawdziwą jest szarańcza, mrówki białe, czyli termity, muchy australskie i na wybrzeżu komary.

Koloniści europejscy sprowadzili do Australji konie, bydło, owce z Europy, z Azji dromedara. Pies zdziczały, dający się we znaki hodowcom owiec, i królik, będący największą plagą, pochodzą z Europy. Króliki tak się rozmnożyły i takie wyrządzały szkody w zasiewach i sadach, że w jednym roku wytępiono ich przeszło 10 milionów.

Ludność Australji składa się z przybyszów i mieszkańców pierwotnych. Czarni Australczycy stoją na najniższym stopniu kultury. Ospa, wódka i opjum szerzą wśród nich straszne спустoszenia, wymierają też bardzo szybko. Na wyspie Tasmanji brak ich zupełnie. W całej Australji żyje ich około 50 tysięcy.

Panami kontynentu są koloniści angielscy. Przybyli oni tu dopiero przy końcu w. XVIII. Pierwsze nieliczne osady były kolonjami karnemi, Anglicy bowiem wywozili tu swoich zbrodniarzy. Dopiero kiedy Polak, inżynier Strzelecki (ten sam, który najwyższą górę kontynentu nazwał górą Kościuszki), odkrył złoto w Alpach australskich, zaludniła się Australja południowo-wschodnia. Przybysze ci potworzyli liczne osady, z których rozwinęły się miasta Melbourne (Melbern), Brisbane (Brisben) i inne.

Dziś składa się Australja z kilku kolonij, tworzących związek podobny do tego, jaki tworzy Kanada w Ameryce Północnej lub Kraj Przylądkowy z sąsiednimi kolonjami w Afryce południowej. Związek ten, istniejący od r. 1901, zajmuje obszar około 8 milionów km^2 , liczy około 5 milionów mieszkańców pochodzenia angielskiego i jest pierwszym państwem obejmującym cały kontynent. Związek pozostaje pod zwierzchnictwem Anglii. Władzę prawodawczą ma wspólny parlament, składający się

z izby wyższej i izby niższej, do których parlamenty każdej kolonii wysyłają przedstawicieli.

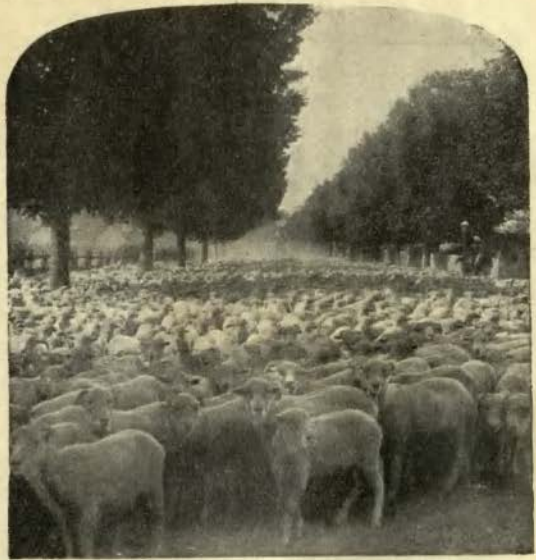
Ministrów mianuje gubernator angielski.

Najżyźniejszą i najlepiej zaludnioną krainą jest Wiktorja, z portowem miastem Melbourne. Uprawa wina, hodowla bydła rozwinięte. Kopalnie złota, rozwijający się przemysł i gęsta sieć kolejowa uczyniły z Wiktorji najbogatszą część Australji.

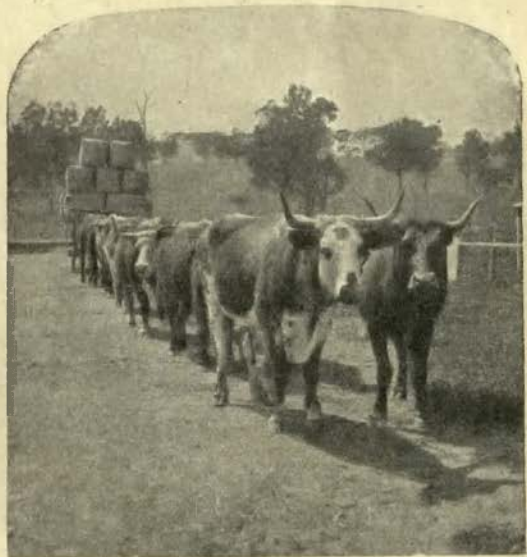
Nowa Południowa Walja jest krainą hodowli owiec. Nie brak tu jednak i kopalń srebra i węgla. Rozwija się również gospodarstwo leśne. Ruch handlowy koncentruje się w największym porcie Australji Sydney (Sidni).

Na północy leżący Queensland (Kinsland) posiada wysoko rozwiniętą hodowlę bydła rogatego, podczas gdy w Australji południowej rozwinięto się rolnictwo, uprawa wina, sadownictwo. Głównym portem tej kolonii jest miasto Adelaide (Edeled).

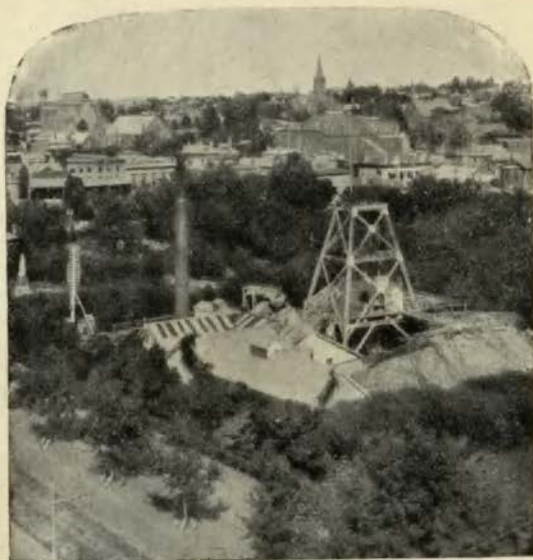
Terytorjum północne, złączone z Australją południową w jedną całość polityczną, rozwija się powoli.

Stado ow'ec w Australji. Nowa Południowa Walja

Nowa Południowa Walja. Transport wełny.

Kopalnia złota. Wiktorja. Bentigo.

wodociąg, doprowadzający wodę z gór, otaczających Perth (Pers), do wnętrza bezwodnej pustyni.

Strzyżenie owiec zapomocą maszyn.

Największy obszar zajmuje Australia zachodnia. Była to ostatnich lat najuboższą i najmniej znaną. Dopiero po odkryciu kopalń złota w okolicach Coolgardie (Kulgardi) zaczęli napływać tu koloniści. Powstały osady zamieniające się szybko w miasta, liczące po kilkadziesiąt tysięcy mieszkańców, jak Coolgardie; pobudowano koleje, założono najdłuższy na ziemi, bo przeszło 500 km długi

Najmniejszą kolonią, należącą do związku australskiego, jest Tasmania. Słabo zaludniona, bo posiada zaledwie kilkadziesiąt tysięcy mieszkańców, ma klimat zdrowy, łagodny, uprawne pola i sady. Znajdują się tu bogate kopalnie miedzi.

Do Europy wywozi się z Australji największej wełny i pszenicy, do Azji i Ameryki węgiel.

+ OCEAN SPOKOJNY.

Ocean Spokojny zajmuje obszar większy od łącznej powierzchni wszystkich kontynentów, przeszło 17 razy większy od obszaru Europy. Wody jego oblewają wybrzeża wschodnie Azji i Australji, a zachodnie Ameryki. Z oceanem Indyjskim łączy się na południe od Australji i zapomocą mórz, oblewających wyspy archipelagu Malajskiego, z Atlantykiem u południowych brzegów Ameryki Południowej. Z wodami morza Antarktycznego łączy się na olbrzymiej przestrzeni, od morza Lodowatego Północnego oddzielają go półwyspy Azji północno-wschodniej i Ameryki północno-zachodniej. Wąska cieśnina Beringa otwiera drogę z morza Beringa na wody polarne.

Mórz śródziemnych nie tworzy ocean Spokojny, posiada tylko u wybrzeży Azji i Australji morza przybrzeżne, oddzielone od niego łańcuchami wysp.

Liczne wyspy, rozsiane po rozległych wodach oceanu, są rozmaitego pochodzenia. Jedne z nich były niegdyś częścią sąsiednich kontynentów, inne zawdzięczają swoje powstanie działalności wulkanicznej, niektóre zbudowały koralowce.

Dno oceanu Spokojnego przedstawia znaczne nierówności. Największe głębie znajdują się na wschód od wysp japońskich. Przeciętna głębokość oceanu Spokojnego wynosi około 5000 m.

Największą ilość soli posiadają wody oceanu Spokojnego między 10° a 30° północnej i południowej szerokości geograficznej, a więc w okolicach, gdzie parowanie jest znaczne, a deszcze nie tak obfite, jak w pasie ciszy równikowej. Ku biegunom zawartość soli się zmniejsza.

Temperatura wody na powierzchni oceanu Spokojnego jest wyższa między zwrotnikami, obniża się ku biegunom. Wielki wpływ wywierają na nią prądy morskie.

Prądy równikowe płyną na oceanie Spokojnym na północ od równika od wschodu ku zachodowi i zwracają się od wybrzeża Azji jako prądy równikowe przeciwnie ku wybrzeżom Ameryki środkowej. Część jednak prądu równikowego oddziela się koło wyspy Formozy, podobnie jak prąd Zatokowy na Atlantyku, i płynie jako prąd Kuroszio wzdłuż wschodnich wybrzeży

wysp japońskich. Ciepły ten prąd, o znaczniejszej zawartości soli jako płynący z okolic równikowych, i o błękitnej barwie wód, skąd otrzymał nazwę (kuroszivo = błękitna sól), wpływa dodatnio na klimat Japonji. Zimny prąd płynący z morza Lodowatego Północnego wzdłuż półwyspu Kamczatki ku wyspom japońskim ma przeciwwagę w ciepłym Kuroszivo, co wychodzi na korzyść klimatowi Japonji.

Na południe od równika płynie prąd równikowy od wybrzeży Ameryki Południowej ku wschodnim wybrzeżom Australji, poczem jako prąd wschodnio-australski przepływa wzdłuż zachodnich wybrzeży Nowej Zelandji, oblewa liczne wyspy i zatoczywszy koło, wraca ku Południowej Ameryce.

Znaczenie oceanu Spokojnego wzrosło od chwili przekopania kanału Panamskiego. Do opanowania rozległych obszarów oceanu dążą Stany Zjednoczone, Japonja i Anglja.

Archipelagi leżące bliżej Australji, Nowa Gwinea i Nowa Kaledonja noszą nazwę Melanezji, dalej rozrzucone na olbrzymich przestrzeniach oceanu nazywamy Polinezją.

M e l a n e z j a .

Największą wyspą Melanezji jest Nowa Gwinea, kraina górzysta we wnętrzu i na północy, pagórkowata na południu. Gorący klimat i bogate opady przyczyniły się tu do rozwoju bujnej międzyzwrotnikowej flory.

Mieszkańcy Papuanie, zajmujący się myślistwem, rybołówstwem, stoją na niskim stopniu kultury.

We wnętrzu wyspy mieszkają jeszcze szczepy ludożercze.

Wyspa dostarcza trzciny cukrowej, tytoniu, bawełny i orzechów kokosowych, uprawianych na plantacjach, założonych przez Europejczyków.

Część wyspy należy do Holandji, część do Anglji, kolonie niemieckie zaś przyznano po wielkiej wojnie Australji.

Mieszkańcy archipelagu Fidżi należącego do Anglji stoją pod względem kultury najwyżej wśród ludów Melanezji. Przyjęli wiarę chrześcijańską, posiadają własne szkoły, wydaje się tu nawet gazetę w ich języku. Zajmują się uprawą roli. Wyspy są pochodzenia wulkanicznego i posiadają urodzajne przestrzenie.

Osobny związek kolonij angielskich tworzy Nowa Zelandja.

Składa się ona z dwu wysp: południowej i północnej. Obie są górzyste. Góry południowej wyspy posiadają lodowce, a wy-

sokość szczytów dochodzi do wysokości alpejskich. Klimat oceaniczny, zdrowy. Ziemia żyzna, lasy pokrywają $\frac{1}{6}$ powierzchni. Uprawia się pszenicę i owies. Wyssoko rozwinięta jest hodowla owiec. Góry dostarczają węgla, żelaza, złota i srebra.

Dawniejsi mieszkańcy Nowej Zelandji, Maorysi, wymierają, ustępując miejsca kolonistom angielskim, których tu jest około miliona. Dziś wyznają Maorysi religję chrześcijańską, prawie każdy umie czytać i pisać, niektórzy należą do izby posłów Nowej Zelandji.

Stolicą nowej Zelandji jest Wellington (Uellingtn).

Roślinność na wyspie Nowej Gwinei.

Polinezja.

Opisane wyspy tworzą jakby wewnętrzny pas, otaczający Australję łańcuchem począwszy od Nowej Gwinei aż do Nowej Zelandji — łańcuch zewnętrzny tworzą koralowe przeważnie grupy wysepek, jak Marjany, Karoliny, Samoa, Tonga i odosobnione wyspy Hawai.

Klimat tych wysp jest dzięki łagodzącym wpływom oceanu nie tak gorący, jak na kontynentach między zwrotnikami — opady bogate. Roślinność uboższa niż w krajach podzwrotnikowych Azji, Afryki i Ameryki — najczęściej spotyka się tu palmy

kokosowe. Koloniści europejscy zaprowadzili uprawę bawełny, tytoniu i trzciny cukrowej.

Wyspy te należą do Anglii, Francji i Japonji, wyspy Hawai do Stanów Zjednoczonych. Niektóre z wysepek mają ważne znaczenie jako stacje węglowe dla statków, płynących przez ocean Spokojny.

Mieszkańcy pochodzenia malajskiego zajmują się rybołówstwem, lub pracują jako robotnicy po plantacjach, należących do kolonistów z Europy lub Ameryki. Najwyżej pod względem kultury stoją mieszkańcy wysp Hawai. Stolica archipelagu Honolulu, licząca kilkadziesiąt tysięcy mieszkańców, posiada dogodny port i jest ważnem ogniskiem handlowem na oceanie Spokojnym.

OCEAN ATLANTYCKI.

Ocean Atlantycki jest pod względem wielkości drugim zrzędu po oceanie Spokojnym. Powierzchnia jego wynosi razem z powierzchnią morza Lodowatego Północnego około 110 milionów km^2 . Jako granicę pomiędzy nim a oceanem Spokojnym przyjmuje się południk przechodzący przez przylądek Horna, południk zaś przechodzący przez przylądek Dobrej Nadziei jako granicę pomiędzy Atlantykiem a oceanem Indyjskim. Odnogami Atlantyku są morza wrzynające się głęboko w kontynenty, jak np. morze Śródziemne i Bałtyk.

Atlantyk, oddzielający Europę i Afrykę od Ameryki, jest równocześnie jedynym łącznikiem pomiędzy nimi jako najlepsza droga morska, od czasu zaś przekopania kanału Panamskiego jest najkrótszą drogą z Europy do Azji wschodniej i Australji.

Olbrzymi grzbiet podwodny, biegnący od Islandji ku Azorom, dzieli go na część wschodnią i zachodnią. Po jednej i drugiej stronie grzbietu, ponad którym głębokość Atlantyku wynosi przeciętnie 3000 m , obniża się dno oceanu znacznie. Największe zagłębienia znajdują się koło wysp Antylskich, gdzie dochodzą do 8500 m . Najpłytsze miejsca biegną wzdłuż kontynentów otaczających Atlantyk, tu bowiem spotykamy podwodne terasy jako przedłużenie lądu.

Największą zawartość soli w północnym Atlantyku mają wody między 17° a 30° szer. geogr. pn., w południowym Atlantyku między 12° a 21° szer. geogr. pd.

W pasie równikowym wody są mniej słone. Wody morza Lodowatego Północnego mają tylko 21‰ soli, co przypisać należy rzekom syberyjskim i amerykańskim.

Najcieplejszy jest Atlantyk pod równikiem, ku biegunom obniża się jego temperatura. Wielki wpływ wywierają pod względem rozmieszczenia temperatury wód prądy morskie. Zimny prąd, płynący wzdłuż Labradoru, przyczynia się znacznie do obniżenia temperatury, prąd Zatokowy podnosi ją.

Najważniejszym prądem w północnej części Atlantyku jest prąd Zatokowy. Powstaje z połączenia dwóch ramion prądu równikowego, z których jedno płynie jako prąd Antylski na

wschód od wysp Antylskich, drugie, wpływający w morze Karaibskie i zatokę Meksykańską, wypływa jako prąd Florydzki, kierując się ku północnemu wschodowi. Pędzony zachodnimi wiatrami płynie ku Europie zachodniej, ogrzewa ją aż ku północnym wybrzeżom Norwegji i wpływa na wody arktyczne. Część jego wód nie płynie jednak ku północy, lecz zwraca się na południe i jako prąd Kanaryjski, dostawszy się pod wpływ pasatu północno-wschodniego, wraca pod równik, zamykając wielkie koło prądów północnego Atlantyku.

Dwa zimne prądy płyną z morza Lodowatego Północnego. Jeden z nich, Labradorski, powstaje w zatoce Baffina, drugi, Grenlandzki, jest dalszym ciągiem prądu, który zaczyna się w cieśninie Beringa, płynie w okolicach bieguna północnego, a następnie wzdłuż wschodnich wybrzeży Grenlandji. Złączywszy się, płyną razem jako jeden prąd wzdłuż wschodnich wybrzeży Ameryki Północnej i znikają wśród ciepłych wód prądu Zatokowego, z którym spotykają się koło Nowej Funlandji.

AFRYKA.

Na których półkulach leży Afryka? Oznacz położenie geograficzne Afryki! Jakie oceany oblewają Afrykę? Ukształtowanie pionowe? Jeziora? Rzeki? Oznacz położenie Afryki ze względu na inne części ziemi! Wyspy? Oblicz rozciągłość równoleżnikową i południkową Afryki!

Obszar Afryki wynosi około 30 milionów km^2 , jest więc trzy razy większy od obszaru Europy. Zaludnienie około 130 milionów. Wybrzeże słabo rozwinięte. Brak zatok i półwyspów czyni Afrykę podobną do Ameryki Południowej. Wyspy przyładowe nieliczne.

Z wyjątkiem obszarów zajętych przez góry Atlas jest Afryka wyżyną o rozmaitem wzniesieniu. Tworzą ją płyty, opadające terasami ku wybrzeżom i ku wnętrzu, gdzie powstają skutkiem tego kotliny.

Stromość wybrzeży, wynikająca z wyżynnego charakteru Afryki, utrudniała i utrudnia dostęp do jej wnętrza.

Ta sama stromość wybrzeży i charakter wyżyny, terasami opadającej ku brzegom, sprawiły, że rzeki Afryki nie ułatwiają przedostania się do wnętrza z powodu licznych wodospadów.

Ta niedostępność rzek była przyczyną, że wnętrze Afryki było nieznane do ubiegłego wieku. Poznano je dopiero dzięki śmiałym i energicznym uczonym i podróżnikom, wśród których znaleźli się i Polacy jak Rogoziński, który badał zachodnie krainy Afryki równikowej, Jan Czekanowski, który brał udział

Kilimandżaro. 6000 m.

DŁUGOŚĆ RZEKI w km	DORZECZCZE w km ²
1.600 LIMPOPO	400.000
1.430 SENEGAL	440.000
2.050 ORANJE	960.000
2.660 ZAMBEZI	1,330.000
4.180 NIGER	2,500.000
6.000 NIL	2,800.000
4.640 KONGO	3,690.000

w ekspedycji naukowej, mającej na celu poznanie Afryki środkowej, Antoni Rehman, badacz Afryki południowej, Antoni Jakubski, który pierwszy z Polaków badał i opisał najwyższy szczyt Afryki Kilimandżaro i krainy nad oceanem Indyjskim.

Największą rzeką Afryki jest Nil, wypływający, podobnie jak Kongo, z wyżyny wschodnioafrykańskiej. Niger ma źródła, podobnie jak Senegal i Gambia, w górzystej krawędzi, otaczającej Sudan Wysoki, Oranje i Limpopo w górach Smocznych, otaczających płytę południowo-wschodnią.

Bogactwo wód zawdzięcza Afryka deszczom zenitalnym, padającym na obszarze między 18° szer. geogr. pn. a 20° szer. geogr. pd. Obszar to międzyzwrotnikowy, najgorętszy, o klimacie kontynentalnym. Kiedy wewnątrz Afryki ogrzeje się, a rozgrzane

powietrze wzniesie się ku górze, nadpływa z nad oceanów powietrze wilgotne i wtedy nastaje pora deszczowa. Najsilniej ogrzana jest zawsze ta część, nad którą słońce stoi w zenicie, tam więc i największe deszcze padają i stąd ich nazywa „zenitalne“.

Krainy bezdeszczowe: Sahara i Kalahari mają opady rzadkie. Na Saharze panują wiatry, wiejące z suchych, pustynnych okolic Azji; stepom Kalahari odbierają parę

Brzegi Nilu w pobliżu źródeł.

wodną, niesioną pasatami, t. j. stałemi wiatrami, wiejącemi na półkuli południowej z nad oceanu Indyjskiego, góry Smocze. W krajach nad morzem Śródziemnem panuje klimat śródziemnomorski.

Obfitym deszczom i urodzajnej glebie zawdzięcza Afryka międzyzwrotnikowa olbrzymie lasy na zachodzie. W gęstwinach tych lasów, gdzie przeważa palma, żyją rozliczne rodzaje małp. Tu jest ojczyzna słonia i nosorożca. W rzekach, przedzierających się przez te puszcze leśne, żyje hipopotam i krokodyl. Na ogromnych stepach Afryki wschodniej, gdzie trawa zakrywa jeźdźca, poluje lew na antylopy, żebry i żyrafy, lub hiena szuka żeru. Po piaskach Sahary, ubogiej w roślinność, ciągną łańcuchem wielbłądy z towarami na grzbietach, nad Oranje i Vaalem wypasają się trzody bydła rogatego i owiec. Najstraszniejszym wrogiem bydła jest mucha tse-tse, siejąca wśród niego spustoszenie w całej Afryce wschodniej.

Najliczniejszą ludność spotykamy nad dolnym Nilem. Są to Egipcjanie, potomkowie starożytnych mieszkańców Egiptu, zmieszani z Arabami, od których przyjęli język. W górach Abisynji mieszkają Abisyńczycy, na zachód od Egiptu Berberowie. I Berberowie, zmieszani z Arabami, przyjęli islam i język arabski. Ludy te należą do rasy białej. Od nich na południe, przedzielone pustynną Saharą, mieszkają ludy murzyńskie. Murzyni, o ciemnej lub czarnej barwie skóry, należą do rasy czarnej. Hotentoci i Buszmeni w Afryce południowej i ludy karłowate, zamieszkujące lasy Afryki środkowej, są potomkami najdawniejszych mieszkańców czarnego kontynentu, jak nazywają tę część ziemi.

Plemiona murzyńskie przez wieki żyły odosobnione, tworząc powoli swoją rodzimą kulturę. Zajęciem ich było myślistwo i rybołówstwo, pasterstwo, a wreszcie uprawa roli. Rozwinął się tu drobny przemysł, o czem świadczą wyroby tkackie, garncarskie i kowalskie. Chaty ich, budowane z gliny, plecione z mat lub stawiane nakształt namiotów, świadczą również o pewnym stopniu cywilizacji.

Murzyni są przeważnie poganami. Nieznaczna część przyjęła wiarę chrześcijańską, plemiona mieszkające w Sudanie mahometkańską.

Wśród ludów Afryki północnej panuje islam. Tylko Koptowie w Egipcie i Abisyńczycy wyznają religję chrześcijańską. Chrześcijan jest w Afryce około 6 milionów. Europejczyków, którzy do tej liczby, należą, mieszka w Afryce przeszło milion.

Są to Anglicy, Francuzi, Niemcy, Włosi, Holendrzy, Portugalczycy.

Anglicy zajęli znaczną część Afryki wschodniej od Egiptu do Kraju Przylądkowego. Naprzeciw wyspy Madagaskaru należącej do Francji, leży posiadłość Portugalji: Sofala i Mozambik. Górzysta Abisynja jest państwem niezależnym. Wybrzeże nad morzem Czerwonym i zatoką Adenską, Trypolis i Barka, należą do Włoch.

Podobnie jak we wschodniej Afryce przeważają posiadłości angielskie, tak w zachodniej francuskie. Francja zawładnęła Algierem i Tuniszem, a wpływ jej sięga do sąsiedniego Marokka. Do niej należą posiadłości nad Senegalem. Jej wpływom podlega Sahara i znaczna część Sudanu; do niej należą obszary nad dolnym biegiem Kongo.

Środek Afryki nad rzeką Kongo należy do Belgji. Wybrzeże nad cieśniną Gibraltarską należy do Hiszpanji.

Afryka wraz z wyspami dzieli się na następujące krainy geograficzne: 1) obszar gór Atlas, 2) obszar pustynny północno-afrykański, 3) Sudan, 4) kotlina rzeki Kongo, 5) wyżyna wschodnio-afrykańska, 6) Afryka południowa.

A) Obszar gór Atlas.

Dom w Algierze.

Góry Atlas zajmują północno-zachodnią część Afryki od oceanu Atlantyckiego do zatoki Małej Syrti. Tworzą je dwa pasma: północne, zwane Atlassem Niskim, i południowe, zwane Atlassem Wysokim. Oba te pasma zamykają stepową wyżynę.

Klimat dzięki położeniu w bliskości morza i znacznej wysokości łagodny. Niekorzystnie wpływa tylko gorący, suchy wiatr, wiejący od Sahary.

Berberycyzcy, zamieszkujący te krainy, są tubylcami, Arabowie i Żydzi przybyli z Azji.

Marokko, z miastami Fez i Marokko, zajmuje zachodnią część Atlasu i wyżyny. Kraj rolników i pasterzy, którzy na urodzajnym pomorzu uprawiają pszenicę i jęczmień lub wypasają na wyżynie trzody owie i stada sławnych berberyjskich koni.

Południowe stoki Atlasu, zwrócone ku Saharze, dostarczają owoców strefy gorącej.

Przemysł dawniej rozwinięty, podupadł bardzo. Brak kolei, a nawet dróg utrudnia handel.

Sąsiednia Algierja i Tunezja zajmują dawne posiadłości potężnej Kartaginy. Dziś zamieszkują ten kraj berberyjskie mułmańskie plemiona i koloniści francuscy.

Powoli podnoszą się Algierja i Tunezja z upadku, w jaki popadły, podobnie jak Marokko, pod rządami dawnych despotycznych władców.

Na wybrzeżu kwitnie uprawa zboża i jarzyn, wywożonych do Europy, na wyżynie hodowla owiec i bydła, na stokach gór uprawa wina i drzew oliwnych. Zniszczone lasy na całej wyżynie zastępują obecnie Francuzi troskliwie pielęgnowanymi lasami dębów korkowych.

Linja kolejowa łącząca najważniejsze miasta Algierji i Tunezji przyczyniła się do ożywienia ruchu handlowego tych krain.

Prócz jarzyn wywozi się do Francji wełnę, oliwę i wino.

Znaczny dochód przynosi trawa „halfa“, używana do fabrykacji papieru, a pokrywająca stepową okolicę z licznymi słonymi jeziorami na zachód od Małej Syrty.

Stolicą Algierji jest miasto Alger, mniej ludne od Tunisu, liczące przeszło 200 tysięcy mieszkańców.

B) Obszar pustynny północno-afrykański.

Obszar pustynny północno-afrykański sięga od południowych stoków Atlasu i wybrzeży morza Śródziemnego do Sudanu. Zachodnie jego granice oblewają wody Atlantyku, wschodnie morze Czerwone.

Ze względu na różnice w nawodnieniu dzielimy cały pas na a) pustynię Sahary, b) kraje nad Nilem.

a) Sahara.

Sahara, zajmująca obszar prawie tak wielki jak Europa, jest w przeważnej swej części bezwodną, piaszczystą pustynią.

Obok wyżyn o rozmaitej wysokości spotykamy tu wysokie pasma górskie, jak Tassili i Tibesti, i zagłębienia tworzące nieraz depresje, jak oaza Siwah, leżąca 29 m niżej poziomu morza.

Charakterystyczną cechą Sahary są wydmy piaszczyste i kamieniste płaszczyzny. Pierwsze powstają z piasku pędzonego wiatrami ze zwietrzałych skał, drugie spotykamy tam, gdzie siła wiatru nie może przenosić z miejsca na miejsce nagromadzonych żwirów i głazów skalnych. Wydmy dochodzą nieraz do wysokości 200 m.

Oaza.

Często spotyka się na Saharze t. zw. wadi, jary o stromych ścianach, zavalone odłamami skał. Są to suche, bezwodne łóżyska dawnych rzek i potoków.

Czasem napełniają się i one wodą na chwilę, huczą i zalewają karawany, które wzdłuż nich ciągną z towarami.

Deszcze na Saharze padają, są one jednak bardzo rzadkie, pojawiają się zaś jako gwałtowne, prędko przemi-

jające ulewy. Częstych, spokojnych opadów nie zna mieszkańiec pustyni. Owe gwałtowne ulewy bywają bardzo nieregularne i na małej tylko przestrzeni.

Deszcze te nie idą na marne. Wsiąknąwszy w ziemię, zbierają się w głębi, tworząc żyły wodne, płynące na znacznej nieraz przestrzeni pod skalistą pokrywą, dopóki nie wytrysną na spadzistości jako źródło, dające początek oazie.

Palmowe gaje, drzewa owocowe, uprawne pola, stada zwierząt, osady ludzkie, pełne życia, zawdzięczają swoje istnienie owym deszczom. Czasem człowiek pomoże naturze, wiercąc studnie artezyjskie, by natrafić na żyłę wodną, i tworzy w ten sposób oazę sztuczną. Takich oaz istnieje wiele w tej części Sahary, która przylega do Algeru. Są one dziełem przedsiębiorczych Francuzów, którzy sadzą w takich oazach tysiące palm daktylowych, opłacających się właścicielowi sownice.

Mieszkańcy Sahary są potomkami ludów chamickich, które w starożytności były znane pod rozmaitemi nazwami, jak np. Numidowie. Na wschodzie mieszały się z Arabami, na południu z ludami murzyńskimi Sudanu. Zajmują się uprawą roli i pasterstwem.

Część prowadzi handel karawanowy lub trudni się rozbojem.

Zwierzęciem, bez którego syn pustyni obejść się nie może, jest wielbłąd. Towary, które murzyn w Afryce podzwrotnikowej dźwiga na głowie lub plecach, ładuje się tutaj na grzbiet wielbłądów; karawana, licząca nieraz kilka tysięcy tych zwierząt objuczonych, rusza przez „piaszczyste morze“.

Wielkiem bogactwem dla mieszkańców Sahary jest sól, którą sprzedają przeważnie w Sudanie, gdzie tego niezbędnego artykułu niema wcale.

Dziś Sahara w rękach Francuzów staje się coraz dostępniejszą. Po oazach powstały domy zajezdne, utrzymywane przez Europejczyków, zbudowano telegraf przez pustynię; największe jednak wysiłki nie zdołają uczynić z „morza piaszczystego“ krainy nadającej się do kolonizacji.

Włoskie posiadłości: Trypolis i wyżyna Barka, są podobne pod względem klimatu, flory i fauny do sąsiedniej Sahary. Wybrzeże na zachodzie mało urodzajne, płaskie, zasypane ławicami piasków, na wschodzie dobrze nawodnione drobnymi rzekami i pokryte lasami. Wyżyna Barka, opadająca stromo ku morzu, ma wewnątrz kraju urodzajne obszary, podobnie jak Trypolis.

b) Kraje nad Nilem.

Obszar obejmujący angielskie posiadłości nad jeziorem Wiktorji, Abisynję, Sudan egipski, Nubję i Egipt łączy sieć wodna Nilu, najdłuższej na ziemi, bo 6000 km wynoszącej, i najważniejszej rzeki Afryki.

Wody Nilu mają swe źródła w trzech odrębnych krainach. Pierwsza to potężna wyżyna wschodnio-afrykańska z licznymi jeziorami, wśród których jezioro Wiktorji wody swe Nilem Białym ku północy wysyła. Druga to kotlina rzeki Gazeli, zamieniająca się w porze deszczowej w jedno wielkie jezioro, zasilające Nil olbrzymią ilością wody w czasie wylewów. Trzecią krainą jest Abisynja, skąd Nil Błękitny i Atbara wody swe toczą ku Nilowi Białemu. Obfite deszcze, padające tu od czerwca do sierpnia, przyczyniają się najwięcej do owych wylewów, które rozpoczynają się z końcem czerwca i użyźniają dolinę dolnego biegu rzeki. Żyzny namuł, który, osadzając się

po opadnięciu wody, zamienia pustynny Egipt w najurodzajniejszy kraj, pochodzi przeważnie z kotliny rzeki Gazeli, skąd spalone żarem słońca w porze suchej trawy stepowe spływają w porze deszczowej ku ujściu Nilu.

Bardzo wielkie znaczenie ma Nil dla komunikacji. Utrudniają ją wprawdzie liczne katarakty, mimo tego jednak jest Nil najważniejszą drogą wodną dla całej Afryki północno-wschodniej. Na przestrzeni od La do pod 5° szer. pn. do Chartumu,

Piramidy w Egipcie.

wynoszącej około 2000 km, krążą po nim liczne statki handlowe, tam zaś, gdzie katarakty stawiają przeszkody nie do pokonania, ułatwia komunikację kolej żelazna. Od Assuanu do ujścia jest Nil znowu żeglowną rzeką.

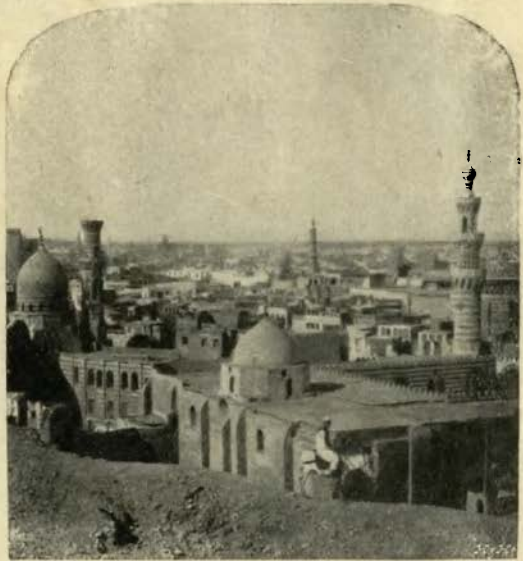
Egipt, leżący nad dolnym biegiem Nilu, jest olbrzymią oazą, zawdzięczającą swoje istnienie wśród otaczających go pustyni żyznemu namułowi, osadzonemu przez wody tej potężnej rzeki. Już w odległej starożytności powstało tu jedno z najstarszych ognisk cywilizacji, kiedy pasterskie i myśliwskie ludy z są-

siedniej Azji i wnętrza Afryki, osiedliwszy się w urodzajnej okolicy, zaczęły uprawiać rolę. Zmuszała ich do tego sama natura kraju. Łąk pasznych Egipt nie posiada, lasów tu brak, pozostała ziemia tak żyzna, że potrójne plony w ciągu roku wydaje.

Powstały osady, których domki z namułu rzecznoego lepiono, pobudowano świątynie z kamienia, którego dostarczyły sąsiednie skały, a kiedy powstało silnie zorganizowane państwo faraonów, wznosili ci potężni władcy grobowce-piramidy, świadczące do dni dzisiejszych o starej cywilizacji Egiptu.

Za czasów Aleksandra Wielkiego powstaje w delcie nilowej Aleksandria, dziś najważniejszy port handlowy Afryki. Był Egipt pod rządami Rzymu, podbili go Arabowie, później Turcy. Dziś jest pozornie państwem niezależnym, w rzeczywistości jednak rządzą nim Anglicy.

Niedaleko Memfis, dawnej stolicy faraonów, rozwinęła się dzisiejsza stolica Kair, największe miasto Afryki, liczące przeszło pół miliona mieszkańców.

Kair.

Potomkowie dawnych Egipcjan, przyjąwszy od Arabów islam i język, pracują jak w dawnych czasach jako rolnicy i mieszkają w ciasnych i brudnych chatkach, lepionych z namułu rzecznoego, jak za faraonów. Po miastach mieszkają chrześcijańscy Koptowie, potomkowie dawnych Egipcjan, obok nich Arabowie, Turcy i Europejczycy.

Egipt dzisiejszy dzięki rządowi angielskim rozwija się coraz świetniej. Kolej żelazna, poczty, telegrafy, żegluga na Nilu wpłynęły na rozwój handlu; powstały liczne cukrownie; uprawę bawełny i trzciny cukrowej ułatwiły kanały nawodniające, wpływając na podniesienie rolnictwa.

Oprócz bawełny i trzciny cukrowej uprawia się w Egipcie pszenicę, ryż, kukurydzę; pracy człowieka zawdzięczają swoje istnienie gaje palmowe.

Olbrzymia, bo prawie 2 km długa, tama na Nilu pod Assuanem, zbudowana przez Anglików dla regulowania dopływu wody do nieurodzajnych pól, jest prawdziwem dobrodziejstwem

Kanał Sueski. Port Said.

kraju. Dzięki niej i podobnym mniejszym tamom pod Assiutem i w delcie zyskano znaczne obszary ziemi pod uprawę.

Przekopany w r. 1869 kanał Sueski, długi na 160 km, przyczynił się również niemało do podniesienia Egiptu. Skracając o miesiąc drogę z Europy do Azji, skierował cały ruch handlowy ze Wschodem w te strony.

Tam gdzie Nil, tworząc literę S, przedziera się przez katarakty, leży Nubja.

Pustynna i stepowa kraina, posiada ludność rolniczą i pasterską, spokrewnioną z egipskimi rolnikami Fellahami, zmieszana z Arabami i murzynami z Sudanu.

Największem miastem Nubji, połączonem koleją z Wadi Halfa, jest Berber, skąd biegnie kolej żelazna do portu nad morzem Czerwonem.

C) Sudan i Abisynja.

Wyżyny leżące na południe od Sahary a na północ od kotliny rzeki Kongo i płyty wschodnio-afrykańskiej, opierające się o ocean Atlantycki, a na wschodzie dochodzące do Abisynji, noszą nazwę Sudanu. Poprzedzielane kotlinami i dolinami rzek, pokryte bujną roślinnością, są po Egipcie najżyźniejszą i najlepiej zaludnioną częścią Afryki. Przepływają Sudan rzeki Senegal, Gambja, Niger, Szari i poboczne Nilu.

Największa z nich Niger, trzecia z rzędu z rzek afrykańskich, ma źródła na wyżynie zwanej Sudanem Wysokim. Płynąc przez okolice bogate w opady atmosferyczne wzbiera często i rozlewa swe wody, przy ujściu zaś tworzy potężną deltę, większą od delty Nilu.

Niger i Senegal tworzą najważniejsze drogi wodne dla zachodniej części Sudanu, podobnie jak Nil i jego poboczne dla Sudanu wschodniego.

Ludność, dochodząca do 50 milionów, należy do licznych plemion murzyńskich i zajmuje się uprawą roli i pasterstwem.

W Sudanie wschodnim i środkowym rozrzucony wśród tubylców Arabowie, którzy, przybywszy tu z Azji, przyczynili się do rozszerzenia wśród nich

religji mahometañskiej, zajmują się handlem. Handel rozwija się w Sudanie dzięki drogom wodnym i kolejom, łączącym wybrzeże oceanu Atlantyckiego z wnętrzem tych krain. Olbrzymie karawany z kością słoniową, piórami strusimi, skórami dzikich zwierząt zdążają ku

Saharze, a stąd nad morze Śródziemne. Znaczną część towarów, wśród nich bawełnę, owoce, olej palmowy wywozi się w ostatnich czasach kolejami i statkami do portów nad oceanem Atlantyckim.

Murzyni sudańscy mieszkają w wioskach rozmieszczonych wśród lasów lub uprawnych pól. Uprawiają proso, manjok, kukurydzę. Ze zwierząt domowych chowają bydło rogate, owce i kozy. W okolicach wyżej położonych zajmują się pasterstwem. Ludność murzyńska nad brzegami Atlantyku zajmuje się rybołówstwem.

Najważniejszym miastem nad Nigrem jest Timbuktu. Tu zbiegają się drogi handlowe Afryki zachodniej.

Wieś sudańska.

Na wschód od Sudanu leży terasowato wznosząca się wyżyna Abisynji.

Dobrze nawodniony kraj, zasilający swojemi wodami sąsiadów, posiada klimat, jakiego nie ma żaden inny. Od podzwrotnikowych upałów u stóp wyżyny aż do temperatury, gdzie śniegi nie tają, na szczytach najwyższych pasm, ma Abisynja wszystkie stopnie klimatyczne.

W części najwyżej położonej zajmuje się ludność pasterstwem, okolice niżej położone nadają się do uprawy roli. Najniżej położona część wyżyny posiada wilgotny, niezdrowy klimat, skutkiem czego posiada słabsze zaludnienie.

Ludność stoi na niskim stopniu oświaty, mimo że już w IV wieku przyjęła chrześcijaństwo. Przyczyną była ta sama niedostępność Abisynji, która uratowała jej niepodległość.

Po klęsce zadanej Włochom, dążącym w ubiegłym wieku do opanowania kraju, nawiązał Negus Negesti, t. j. król królów, rezydujący w Adis Abeba, stosunki z krajami europejskimi. Kraj podnosi się powoli, do czego przyczynia się niemało sąsiedztwo cywilizujących się szybko posiadłości angielskich.

D) Kotlina rzeki Kongo.

Kotlinę, otoczoną wyżynami, przez którą płynie olbrzymia rzeka Kongo, zajmuje państwo Kongo, posiadłość belgijska. Jest to kraina obfitych równinowych deszczów, bogata w lasy; dostarcza kaczuku, kości słoniowej i orzechów kokosowych.

Na obszarze przeszło 5 milionów *km*² mieszka około 30 milionów murzyńskich tubylców. Należą oni do plemion Bantu, różniących się znacznie od murzynów sudańskich tak pod względem języka, jak stopnia rozwoju.

Wielką drogą komunikacyjną jest rzeka Kongo, po której krążą statki parowe na przestrzeni

Las bambusowy w Kongo.

między wodospadami Liwingstona a wodospadami Stanley'a. Wodospady okala kolej żelazna. Dorzecze Kongo jest 18 razy większe od dorzecza Wisły, długość cztery razy większa. Potężna ta rzeka dochodzi przy ujściu do 11 km szerokości, głębokość jej zaś wynosi w niektórych miejscach 300 m. Olbrzymie masy wody, wpadające do oceanu Atlantyckiego, zabarwiają jego powierzchnię brudno-żółtą smugą na znaczną odległość od wybrzeża.

Lasy w dorzeczu Kongo kryją mnóstwo zwierza.

Żyją tu goryle, szympanse, nosorożce. Słoń, tępiony przez tubylców i Europejczyków, staje się coraz rzadszym. Najcenniejszym artykułem, jakiego dostarczają te trudne do przebycia puszcze, jest kauczuk.

Dla podniesienia bogactwa kraju zasadzono w ostatnich latach znaczne ilości drzew, dostarczających kauczuku. Pozakładano liczne plantacje kawy, tytoniu, trzciny cukrowej, kakao.

Wyżynę, otaczającą kotlinę rzeki Kongo od północnego zachodu, zajmuje francuskie Kongo. Kraina ta łączy się przez dorzecze Szari z resztą posiadłości francuskich, zajmujących całą prawie Afrykę zachodnią.

Na południe od państwa Kongo leży portugalska Angola. Kraina wyżynna, urodzajna, dobrze nawodniona. Murzyni zamieszkujący Angolę, są przeważnie rolnikami i posiadają pewien stopień cywilizacji. Portugalczycy, mieszkający w faktorjach, zajmują się uprawą bawełny i trzciny cukrowej.

Kolej, łącząca port Loanda z wnętrzem kraju, ułatwia znacznie handel.

E) Wyżyna wschodnio-afrykańska.

Wyżyna wschodnio-afrykańska sięga od Abisynji do doliny rzeki Zambezi. Potężna ta płyta dochodzi do 1000 m wysokości i opada stromo ku oceanowi Indyjskiemu, tworząc wąski, błotnisty, niezdrowy pas nadbrzeżnych nizin. Najwyższe szczyty Afryki: Kenja i Kilimandżaro, pokrywają śniegi i lodowce.

Olbrzymie jeziora: Wiktorji, Rudolfa, Alberta, Tanganika, Niassa, wypełniły kotliny i zapadłości, jakie biegną od Abisynji do jeziora Niassa w kierunku południkowym. Wody jezior płyną Nilem do morza Śródziemnego, rzeką Zambezi do oceanu Indyjskiego, Kongo zaś odprowadza je do oceanu Atlantyckiego.

Klimat wilgotny, gorący, malaryczny na wybrzeżu oceanu Indyjskiego. Deszcze obfitsze na wybrzeżu, uboższe na wyżynie, dlatego ma ona charakter stepowy. Pasterstwo jest głównym zajęciem mieszkających tu plemion.

Angielska Afryka wschodnia łączy się z Sudanem i Ugandą nad wielkimi jeziorami, otwierając im drogę ku oceanowi Indyjskiemu przez kolej, biegnącą z nadbrzeżów jeziora Wiktorji do portu Mombasa nad oceanem Indyjskim. Bogata flora, zawdzięczająca swe istnienie obfitym opadom, tworzy bogactwo kraju. Owoce palmy kokosowej, oliwnej, kaczuk, kość słoniowa, są artykułami wywozu, przywozi się najwięcej wyrobów żelaznych i bawełnianych. Podobne stosunki panują w dawnej kolonii niemieckiej. Ludność składa się z rolników i pasterzy. Dla Europejczyka kraj ten niegościnnie z powodu febry i krwawej dyzenterji, panujących w tych stronach, podobnie jak w portugalskim Mozambiku i Sofali.

Step w Afryce wschodniej. Woddali, na prawo, Kilimandżaro.

Dla Europejczyka kraj ten niegościnnie z powodu febry i krwawej dyzenterji, panujących w tych stronach, podobnie jak w portugalskim Mozambiku i Sofali.

Mombasa. Transport kości słoniowej.

F) Afryka południowa.

Afryka południowa obejmuje posiadłości angielskie.

Cały ten obszar, równy $\frac{1}{3}$ powierzchni Europy, składa się z wyżyn stromo opadających ku oceanom. Wyżynę południowo-wschodnią otaczają

góry Smoczce. Granicę północną Afryki południowej tworzy rzeka Zambezi.

Wyżyna nad oceanem Atlantyckim jest krajem stepowym, podobnym w części pod względem klimatu, flory i fauny do sąsiedniej Kalahari. Wybrzeże zamulone piaskami, niedostępne, posiada jedną dogodną zatokę Wielorybią. Mieszkańcy zajmują się pasterstwem.

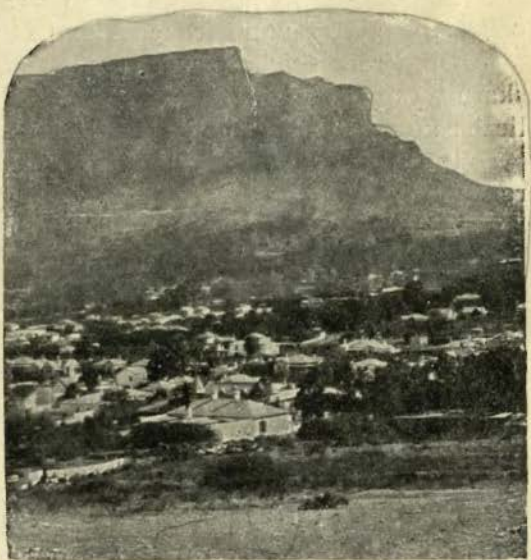
Rzadkie opady uczyniły z Kalahari obszar pustynny, porośnięty tu i ówdzie rzadką trawą, kolczastymi zaroślami i drzewami akacjowemi.

Korzystniej przedstawiają się kraje, leżące na południe od Kalahari. Są to obszary dobrze nawodnione, o klimacie zbliżonym do śródziemnomorskiego. Żyzne łąki ułatwiają hodowlę bydła, stoki pasm górskich, zwrócone ku morzu, nadają się do uprawy pszenicy, wina. Na wschód od gór Smocznych udaje się trzcina cukrowa i herbata.

Nic dziwnego, że już w XVII wieku zaczęli się tu osiedlać Holendrzy, których potomkowie, rolnicy i pasterze, zowią się Burami. Kiedy z początkiem XIX wieku zajęli Anglicy Kraj Przylądkowy, ruszyli Burowie na północ, zakładając tam dwie republiki: Oranje i Transwaal. W r. 1902 podbiła Anglja oba kraje i wcieliła je do swych posiadłości, pozostawiając im jednak samorząd.

Hodowla owiec i bydła jest dziś jeszcze głównem zajęciem Burów.

Liczne koleje przyczyniły się do podniesienia handlu i utworowały drogę do bogatych kopalń złota i diamentów. Najważniejsza linja biegnie z Captown (Kaptaun) przez Bulawayo do wodospadu Zambezi, stąd zbudowano połączenie do jeziora Tanganika. W niedalekiej przyszłości będzie można całą Afrykę od Kairu do Captown przejechać koleją lub statkiem parowym.

Captown.

Wyspy afrykańskie.

Największą wyspą na oceanie Indyjskim jest Madagaskar. Obszar jej jest $1\frac{1}{2}$ razy większy od obszaru Polski, ludność jednak nieliczna, bo nieco tylko ponad trzy miliony.

Madagaskar jest wyżyną, przez którą przebiega w kierunku południkowym pasmo górskie, wpływające na stosunki klimatyczne wyspy. Dzięki monsunom jest strona wschodnia lepiej nawodniona od zachodniej, skutkiem czego posiada olbrzymie lasy i nadaje się do uprawy trzciny cukrowej, ryżu i bawełny.

Murzyńska ludność, podbita przez malajskich przybyszów, osiągnęła pod rządami francuskimi pewien stopień cywilizacji.

Do Francji należą na oceanie Indyjskim oprócz Madagaskaru wyspy Komory i wyspa Reunion, na której mieszka znaczna liczba kolonistów europejskich dzięki jej łagodnemu klimatowi.

Inne wyspy, jak bogata w trzcinę cukrową Mauritius, Amiranty, Sejszele i Zanzibar należą do Anglii. Z nich najważniejsza Zanzibar z miastem tej nazwy, które jest najważniejszym punktem handlowym całego wschodniego wybrzeża.

Wpłynąwszy z oceanu Indyjskiego na ocean Atlantycki, spotykamy daleko od brzegów Afryki samotnie leżące wyspy angielskie: Ascension i św. Heleny, ważne stacje węglowe. Na wyspie św. Heleny umarł Napoleon w r. 1821.

Wyspy Gwinejskie należą do Hiszpanji i Portugalji. Portugalskie są również wyspy Zielonego Przylądka, mające znaczenie tylko jako stacje, zaopatrujące okręty w węgiel i słodką wodę.

Większe znaczenie mają dla Hiszpanji urodzajne wyspy Kanaryjskie, zamieszkałe przez europejskich kolonistów.

Do Portugalji należą górzyste Azory i Madera o zdrowym klimacie i urodzajnej glebie, na której udają się ananasy, winna latorośl i trzcina cukrowa. Mieszkańcy tych wysp są pochodzenia europejskiego.

AMERYKA.

Oznacz położenie geograficzne Ameryki! Jakie położenie zajmuje Ameryka ze względu na inne części ziemi? Na której półkuli leży Ameryka? W jakich strefach? Z ilu części składa się Ameryka? Jak są połączone? Porównaj Amerykę Północną i Południową pod względem wielkości i układu poziomego!

Jakie oceany oblewają Amerykę? Które wybrzeże jest lepiej rozwinięte?

Gdzie znajdują się najwyższe góry Ameryki? W jakim kierunku biegają? Jakie góry znajdują się na wschodzie Ameryki? Gdzie leżą niziny? Porównaj Amerykę Północną i Południową pod względem układu pionowego!

Do jakich zlewisk należy Ameryka? Które zlewisko jest największe? W jakich kierunkach płyną rzeki Ameryki? Wskaż ich źródła, opisz bieg i ujście! Porównaj Amerykę Północną i Południową pod względem hydrograficznym! Wskaż jeziora Ameryki Północnej i Południowej! Porównaj Amerykę z Europą, Azją i Afryką pod względem układu poziomego, pionowego i hydrografji! Oblicz rozciągłość równoleżnikową i południkową Ameryki!

Wzdłuż zachodniego wybrzeża ciągnie się system potężnych gór i wyżyn, zwanych Kordyljerami w Ameryce Północnej, Andami w Ameryce Południowej.

Wschodnią część Ameryki Północnej zajęła nadbrzeżna nizina atlantycka i Apalachey. Między Kordyljerami i Apalacheami olbrzymia równina, sięgająca od morza Lodowatego Północnego do zatoki Meksykańskiej.

Kordyljery Ameryki Północnej zamykają pomiędzy pasmem gór Skalistych a Sierra Nevada Wielką Kotlinę, poprzerynaną krótkimi łańcuchami górskimi. Na południe od Wielkiej Kotliny i gór Skalistych leży kotlina meksykańska.

Amerykę środkową wypełniają góry Antylskie.

W Ameryce Południowej zajęty część wschodnią wyżyny: gujańska i brazylijska. Nizina, oddzielająca Andy od wyżyny gujańskiej, nosi nazwę llanos, wielka nizina między Andami, wyżyną gujańską i brazylijską — selvas, w dorzeczu La Platy i na południe od niego pampasy.

Wody Ameryki należą do trzech zlewisk. Zlewisko morza Lodowatego Północnego obejmuje terytorja arktyczne, zlewisko oceanu Spokojnego Kordyljery.

Pozostały obszar Ameryki tworzy zlewisko Atlantyku. Wśród rzek najważniejsze: rzeka św. Wawrzyńca, Missisipi i Missouri. Rzeka św. Wawrzyńca jest odpływem 5 jezior, połączonych ze sobą; największe z nich Górne. Sześć metrów niżej leży Michigan (Miczigen), od niego zaś o dwa metry niżej Huron (Jurn). Dwa ostatnie jeziora: Erie (Iri) i Ontario (Onterio) łączy olbrzymi wodospad Niagara, spadający z wysokości 50 m. Jeziora te tworzą jak gdyby morze śródziemne

Ameryki Północnej. Około tyśiąca statków parowych, wywożących mięso i zboże do Europy, krąży po ich wodach. Przez llanosy Ameryki Południowej płynie Orinoko, przez selvasy Amazonka, przez pampasy La Plata.

Ameryka leży w 4 strefach klimatycznych, posiada więc klimat bardzo rozmaity. Zmienia się on także w kierunku od zachodu na wschód pod wpływem mórz i gór.

Ameryka Północna ma na północy klimat polarny, na wschód od gór Skalistych klimat kontynentalny, znacznie zimniejszy niż Europa pod tą samą szerokością geograficzną.

Przyczyniają się do tego góry lodowe, które niesie prąd zimny z morza Lodowatego, płynący wzdłuż Labradoru — i wiatry, wiejące bez przeszkody z nad morza Lodowatego.

DŁUGOŚĆ RZEKI w km	DORZECZE w km ²
2.800 RIO GRANDE DEL NORTE	570.000
2.700 KOLORADO . . .	660.000
2.250 KOLUMBJA . . .	770.000
3.280 YUKON	860.000
2.250 ORINOKO	960.000
2.440 NELSON Z SASKACZEWANEM	1,180.000
3.820 św. WAWRZYŃCA	1,350.000
4.600 MACKENZIE	1,660.000
4.210 Od źródeł Missouri 6.730	MISSISSIPPI 3,250.000
3.700	LA PLATA 4,100.000
5.570	AMAZONKA 7,000.000

Opady atmosferyczne w południowo-wschodniej części Ameryki Północnej są obfite skutkiem wiatrów, wiejących z nad Atlantyku.

Zachodnia część Ameryki Północnej ma klimat cieplejszy, zbliżony do klimatu Europy południowej i zachodniej. Wpływa na to ocean Spokojny i Kordyljery, zasłaniające zachód od zimnych wiatrów, wiejących z północy. Opady częste na wybrzeżu. Wielka Kotlina, uboga w opady, ma w części charakter pustynny.

Ameryka środkowa i znaczna część Południowej leży między zwrotnikami, posiada więc klimat gorący. Najobfitsze deszcze padają tu w rozmaitych stronach w miarę zbliżania się słońca do zenitu. Bliżej równika padają one przez cały rok, ku zwrotnikom w porze dżdżystej.

I w Ameryce Południowej jest pod względem klimatycznym różnica między wschodem a zachodem. Wywołują ją Andy i ocean Spokojny, przez który płynie ku środkowej części zachodniego wybrzeża zimny prąd Peruwjański.

Roślinność Ameryki jest bogata. Ogromne lasy pokrywają dobrze nawodnione obszary. Tam, gdzie opady uboższe, ciągną się stępy. Tundrę na północy pokrywają mchy i porosty.

Liczne gatunki palm, sagowce, drzewo kaczukowe, kaktusy i agawy w gorącym, suchym Meksyku, drzewo kakaowe, mleczne, ananasy, wanilja, to najgłówniejsi przedstawiciele flory Ameryki, ojczyzny kukurydzy, ziemniaków i tytoniu.

Fauna uboższa niż w Azji i Afryce. W lasach na północy niedźwiedzie, wilki, bobry, sobole, gronostaje, na południu szerokonose małpy, pumy i jaguary, tapiry, leniwcę, pancerniki, mrówkojady, lama — z ptaków papugi, tukany, kolibry — z gadów boa dusiciel, aligator i kajman są głównymi przedstawicielami fauny amerykańskiej.

Ludność Ameryki składa się z Indian, murzynów i najliczniejszych przedstawicieli rasy białej.

Indianie są najdawniejszymi mieszkańcami Ameryki, dziś rozrzucony po całym kontynencie w liczbie około 7 milionów. Murzyni, których jest w Ameryce około 16 milionów, potomkowie dawnych niewolników, mieszkają głównie w krajach między zwrotnikami i na południowym wschodzie Stanów Zjedno-

Niagara.

czonych. Europejczycy są panami całej Ameryki. Anglicy zawładnęli całą Ameryką Północną, Hiszpanie i Portugalczycy środkową i Południową. Nie brak tu Francuzów, Polaków, Niemców, Irlandczyków i Włochów.

W ostatnich czasach napływają Chińczycy, zwłaszcza do miast na wybrzeżu oceanu Spokojnego. Najliczniejsi w Ameryce środkowej i Południowej są mulaci, t. j. potomkowie przodków czarnych i białych, metysi, potomkowie Europejczyków i Indian.

Murzyni na plantacji trzciny cukrowej, Kuba.

Pierwotni mieszkańcy Ameryki, Indianie, zajmują się myślistwem i rybołówstwem. Rolnictwo, a z niem i wyższa kultura rozwinęła się przed odkryciem Ameryki tylko na wyżynach Meksyku i Peru.

Po odkryciu Ameryki przez Kolumba zajęli Hiszpanie i Portugalczycy Amerykę środkową i Południową, dlatego panuje tu katolicyzm i język hiszpański lub portugalski — Amerykę Północną zajęli protestanci Anglicy, nadając jej charakter pod względem

języka i religii. Koloniści europejscy starali się pierwotnie użyć do pracy w kopalniach lub plantacjach Indian, ci jednak, przywykli do swobody łowieckiej, nie nadawali się do tego. Wtedy poczęto sprowadzać z Afryki niewolników murzynów. Kiedy zniesiono niewolę, potomkowie dawnych niewolników pozostali jako wolni w Nowym Świecie, tworząc w gorących krajach Ameryki środkowej większość zaludnienia.

Pod względem politycznym rozróżnić należy w Ameryce kolonie państw europejskich i państwa niezależne. Wszystkie państwa niezależne są republikami. Do Anglików należy Kanada i Gujana. Obok posiadłości angielskich w Gujanie znajdują się francuskie i holenderskie.

A) Ameryka Północna.

Góry, wyżyny i niziny Ameryki Północnej.

Góry, wyżyny i niziny Ameryki Północnej obejmują: 1) Związek Kanadyjski, 2) Stany Zjednoczone, 3) Meksyk.

Geograficznie rozpada się olbrzymi ten obszar na: nizinę nadatlantycką, Apallachy, równinę między Apallachami i Kordyljerami i Kordyljery.

Równina między górami wschodnimi i zachodnimi da się podzielić na: terytorja arktyczne, krainę jezior kanadyjskich, prerję, wyżynę ua zachód od preryj i nizinę nad zatoką Meksykańską.

Kordyljery rozpadają się na: góry Skaliste, Sierra Nevada, góry Wodospadowe, góry Nadbrzeżne i kotliny, leżące między pasmami gór: wyżynę Kolumbji, Wielką Kotlinę i kotlinę meksykańską.

Związek Kanadyjski.

Położenie? Granice? Jakie zatoki, półwyspy i wyspy tworzą posiadłości angielskie w Ameryce Północnej? Opisz ukształtowanie pionowe! Wymien rzeki i jeziora, opisz bieg rzek i położenie jezior!

Posiadłości angielskie w Ameryce Północnej tworzą Związek Kanadyjski i dzielą się na 5 odrębnych geograficznych krain: 1) obszar atlantycki, 2) obszar wielkich jezior kanadyjskich, 3) prerję, 4) Kordyljery, 5) terytorja arktyczne. Obszar równy prawie obszarowi Europy, zaludnienie jednak wynosi zaledwie około 8 milionów.

Wybrzeże wschodnie dobrze rozwinięte.

Pokryte lodami brzegi morza Lodowatego nie mają wielkiego znaczenia. Wybrzeże zachodnie, pełne fiordów i zasiane wyspami, nie ma również dla żeglugi takiego znaczenia, jak wschodnie, z powodu skał podwodnych, silnych przyptywów morza i mgły.

Klimat na północy polarny, na południu kontynentalny, podobny do syberyjskiego. Ostre zimy powodują, że wielkie jeziora, których wody spływają rzeką Mackenzie do morza Lodowatego, pokryte są prawie cały rok lodem, tającym tylko w sierpniu.

Lasy zajmują obszar 3 milionów km^2 , należą więc do największych na ziemi. Kryją one mnóstwo zwierza, dostarczającego futer. Bobry, szopy, rysie, lisy, sobole, kuny, gronostaje, łasice, wilki, niedźwiedzie ściągają myśliwych — rybacy zaś poławiają

w jeziorach i rzekach mnóstwo ryb. Nic dziwnego, że myślistwo i rybołówstwo kwitnie tu obok gospodarstwa lasowego i rozwijającego się na południu rolnictwa, którem zajmuje się $\frac{4}{5}$ ludności.

Ludność pierwotna nieliczna. Są to Eskimosi na północy i Indjanie, rozrzućeni po całym ogromnym obszarze w liczbie około 100 tysięcy. Pierwsi przybysze z Europy, Francuzi, tworzą do dziś $\frac{1}{3}$ zaludnienia. Po nich przybyli Anglicy, dzisiejsi panowie tych obszarów, w czasach najnowszych napływają tu Polacy, Rusini, Irlandczycy, Niemcy i Szwedzi.

Do obszaru atlantyckiego angielskiej Ameryki Północnej należy wyspa Nowa Fundlandja, półwysep Labrador,

Nowa Szkocja i Nowy Brunswik. Z nich najważniejsza Nowa Fundlandja z powodu rybołówstwa, jakie się rozwinęło u jej brzegów.

Sąsiedni, lesisty Labrador, podobny na północy pod względem klimatycznym do Grenlandji, zamieszkują Eskimosi, zajmujący się myślistwem i rybołówstwem.

Obszar nad rzeką św. Wawrzyńca i jeziorami kanadyjskimi jest najbogatszy i najlepiej zagospodarowany. Uprawa

rol, gospodarstwo lasowe, górnictwo, obok nich zaś handel i przemysł są zajęciem mieszkających tu Francuzów i Anglików. Tu leżą największe miasta, jak Montreal, Toronto i stolica Związku Kanadyjskiego, Ottawa.

Uprawą pszenicy i owsa, obok tego zaś hodowlą bydła zajmuje się miljonowa ludność na prerjach. Nadaje się do tego urodzajna ziemia. Klimat zbliżony do naszego. W te strony też emigrują wychodźcy z ziem Polski. Najwięcej ich w Manitobie, Assiniboi, Saskaczewanie i Atabasce.

Wymienione obszary łączy z Kolumbją, leżącą w Kordyljerach, kolej pacyficzna. Wzdłuż tej kolei powstają nowe osady.

Kopalnia złota w Klondike.

Kolumbia jest krainą górzystą i wyżynną. Klimat tu łagodniejszy niż na wschodzie. Podstawą bogactwa są kopalnie węgla, złota i miedzi, lasy i rybołówstwo. Nad rzeką Yukon, w prowincji tej nazwy leżące Klondike (Klondyck) posiada sławne z obfitości kopalnie złota.

Z wysp najważniejsza Vancouver (Wenkuwr) posiada jeden z najdogodniejszych portów nad oceanem Spokojnym.

Terytorja arktyczne mają znaczenie tylko dla rybołówstwa i myślistwa. Na obszarze równym połowie Europy mieszka zaledwie kilkanaście tysięcy ludzi. Lasy, otaczające zatokę Hudsonską, pełne są zwierza, góry nad rzeką Mackenzie kryją w swem wnętrzu naftę, złoto, srebro, miedź, sól i siarkę. Okolice te, mimo ostrego klimatu, mają przyszłość przed sobą.

Wyspy na morzu Arktycznem.

Z licznych wysp morza Arktycznego największą jest Grenlandja. Powierzchnia jej wynosi przeszło 2 miliony km^2 . Pokrywa ją potężny lodowiec, posuwający się ku wybrzeżom. Góry lodowe, jakie powstają po oderwaniu się od lodowca, płyną niesione prądami morskimi ku południowi.

Zachodnie wybrzeże Grenlandji, poszarpane fiordami, ma klimat cieplejszy niż reszta wyspy; tu też osiedlili się Duńczycy,

do których wyspa należy, w liczbie kilkuset, i kilka tysięcy Eskimosów. Lud spokrewniony z ludami rasy mongolskiej, zajmujący się myślistwem i rybołówstwem. Zwierzęciem domowym Eskimosa jest pies, służący do polowania i zaprzęgu.

Mieszkania budują Eskimosi często z lodu i śniegu lub z drzewa, jakie przyniosą prądy morskie z wybrzeży Syberji i Ameryki Północnej. Drzew na Grenlandji niema, mchy, porosty i karłowata brzoza to główni przedstawiciele flory tych okolic.

Podstawą utrzymania Eskimosa są nerpy. One dostarczają skóry na ubranie, łodzie i namioty, a tłuszczu na opał i światło — mięsa na pożywienie.

Do Kanady należą wyspy archipelagu Franklina.

Stany Zjednoczone.

Położenie? Granice? Porównaj wybrzeże na wschodzie i zachodzie! Układ pionowy? Do jakich zlewisk należą Stany Zjednoczone? Wskaż Alaskę, Kubę i Filipiny!

Stany Zjednoczone są najważniejszym państwem Ameryki. Zachód o słabo rozwiniętym ukształtowaniu poziomem zajmują potężne góry — lepiej rozwinięty wschód znacznie niższe Apallachy — środek równina. Na wschód od pasma Apallachów ciągnie się wzdłuż wybrzeża nizina nadatlantycka — na zachód

od nich kraina preryj, przechodząca ku górrom Skalistym w wyżynę, składającą się z szeregu płyt. Nad zatoką Meksykańską i dolnym biegiem Missisipi rozciąga się wielka nizina. Na zachodzie wznoszą się góry Skaliste, zamykające z górami Sierra Nevada Wielką Kotlinę.

W górach Skalistych znajduje się słynny z piękności „Park Narodowy“ nad rzeką Yellowstone (Jeloston). Otoczony pasmami gór, pokrytych lasami, po-

Prerje w dorzeczu Missisipi.

łożony na wysokości Alp, posiada około 3000 gorących źródeł i liczne gejzery.

Znaczną część obszaru Stanów Zjednoczonych obejmuje dorzecze Missisipi. Rzeka ta jest ważną drogą wodną Ameryki Północnej. Drugą taką drogą są jeziora kanadyjskie i rzeka św. Wawrzyńca. Ujście jednak tej rzeki nie należy do Stanów Zjednoczonych i jest przez kilka miesięcy w ciągu roku zamrożone. Nad Missisipi i jeziorami kanadyjskimi powstały ogromne ogniska handlu i przemysłu.

Rzeki, płynące z Apalachów, nie mają wielkiego znaczenia dla żeglugi z powodu licznych wodospadów; większe jest ich znaczenie dla przemysłu, siły bowiem wody użyto do poruszania machin. Wyjątek tworzy rzeka Hudson, nad którą leży Nowy Jork. Rzeka ta, połączona kanałami z rzeką św. Wawrzyńca i jeziorem Ontario, zapewniła temu miasłu jego nadzwyczajny rozwój.

Klimat Stanów Zjednoczonych jest na wschodzie i w środku kraju kontynentalny. Wpływa na to ogromna rozległość i oddalenie wnętrza od oceanów. Podobnie jak Azja środkowa mają Stany Zjednoczone ostre bardzo zimy i gorące lata.

Południowy wschód ma opady monsunowe. Klimat półwyspu Florydy jest podzwrotnikowy.

Wilgotny, łagodny klimat mają okolice nad oceanem Spokojnym, odcięte od kontynentu pasmem Sierra Nevada.

Wielka Kotlina, zamknięta górami, ma klimat kontynentalny i ubogie opady.

Tu powstały obszary bezodpływowe.

Szata roślinna na znacznej przestrzeni podobna do naszej, Ameryka bowiem dostarczyła Europie kukurydzy, tytoniu, ziemniaków — Europa Ameryce pszenicy, żyta, owsa i innych zbóż.

Stany Zjednoczone są bogate w lasy. Różnią się one od naszych większą różnorodnością gatunków i wysokością drzew.

Gejzer w Parku Narodowym.

Olbrzymi pień drzewa w Kalifornji.

Zboża europejskie pokrywają ogromne łąny północnego wschodu — wzdłuż stoków Apallachów tytoń i kukurydza — w dorzeczu dolnego

Las w Florydzie.

Dębów liczą tu do 50 gatunków, liczne gatunki buków, klonów, drzew szpilkowych. Charakter tych lasów zmienia się w miarę posuwania się z północy na południe — z niziny w góry i na wyżyny. Na Florydzie mają one charakter lasów podzwrotnikowych.

Prerje, które zajęły bezleśne obszary, są na wschodzie łąkami, bliżej zachodu stepem. Najuboższą roślinność ma pustynna część Kalifornji.

Missisipi bawełna, trzcina cukrowa i ryż. Najpiękniejsze drzewa owocowe rosną w Kalifornji.

Fauna w lasach i na stepach zbliżona do kanadyjskiej; nie jest jednak tak jak tamta bogata. Niedźwiedź i bóbr, wytępione przez człowieka, należą tu do rzadkości.

Hodowla zwierząt domowych stoi bardzo wysoko. Najwięcej rozwinęła się w żyznych okolicach wielkich je-

zior hodowla świń — w stepach chów bydła — na północnym wschodzie chów koni — w górach hodowla owiec. Pod wzglę-

dem hodowli bydła i świń przewyższają Stany Zjednoczone wszystkie kraje Europy.

Bogate są Stany Zjednoczone w rozmaite kopaliny. Kopalnie węgla znajdują się na całym obszarze, najwięcej na północnym wschodzie i na południe od wielkich jezior. Żelazo, naftę wydobywają głównie w Apalachach, złoto w Kordyljerach. Ołów i miedź znajduje się nad górnym biegiem Missisipi.

Dzięki tym naturalnym skarbowi, pracowitości i przedsiębiorczości mieszkańców stanęły Stany Zjednoczone na pierwszym miejscu wśród innych krajów Ameryki, a pod wielu względami wyprzedziły Europę.

Zbożem i mięsem dowożonym ze Stanów Zjednoczonych żywi się Europazachodnia. Produkcja bawełny i tytoniu przewyższa produkcję wszystkich innych krajów razem wziętych. Wyroby fabryczne współzawodniczą z europejskimi — handel stał się światowym — flota handlowa zajmuje drugie miejsce po angielskiej.

Kopalnia miedzi w Michigan (Miczegen).

Ludność, zamieszkująca obszar prawie tak wielki jak Europa, wynosi około 106 milionów, przeważnie angielskiego pochodzenia. Nie brak jednak potomków Irlandczyków, Niemców, Francuzów, którzy tu dawniej się osiedlili. W dzisiejszych czasach przybywa do Stanów Zjednoczonych obok innych narodowości wielu Polaków. Jest ich około cztery miliony.

Pierwsi wychodźcy polscy składali się przeważnie z rolników. Za rolnikami poszli następnie rzemieślnicy i robotnicy. Obecnie przeważają między Polakami amerykańskimi robotnicy.

Obok wychodźców, którzy osiedlają się w Ameryce, są tu i tacy, którzy przybywają do Stanów Zjednoczonych w celach zarobkowych.

Dawnych panów tych ziem, Indjan, już dzisiaj niewiele. Mieszkają w liczbie $\frac{1}{4}$ miliona w t. zw. rezerwacjach, t. j. obszarach, wyznaczonych im przez rząd Stanów.

Murzyni tworzą na południu połowę zaludnienia, a w niektórych stanach większość. Liczba ich w całych Stanach Zjednoczonych dochodzi do 10 milionów. Pracują przeważnie jako robotnicy w plantacjach bawełny i trzciny cukrowej. Nie brak między nimi ludzi wykształconych, lekarzy, nauczycieli, adwokatów, literatów. Stosunki między białymi i czarnymi są nieprzyjazne, często przychodzi do zatargów. Od ułożenia się ko-

rzystnego tych stosunków zależy przyszłość południowych stanów.

Wolność religijna przyczyniła się do powstania rozmaitych sekt. Religia chrześcijańska jest panująca. Wyznają ją wszyscy prócz Chińczyków, którzy osiedlają się jako robotnicy w miastach na zachodzie. Katolików $\frac{1}{4}$, ewangelików $\frac{2}{3}$.

Stany Zjednoczone są republiką związkową, składającą się z 48 stanów, rządzących się samodzielnie, terytorjów, podlegających rządowi związkowemu, i kolonij.

Stany i terytoria tworzą 5 grup, różniących się stosunkami gospodarczymi: 1) stany północno-wschodnie, 2) południowo-wschodnie i południowe, 3) środkowe, 4) kordyljerskie, 5) nadbrzeżne zachodnie.

Pierwsza grupa, najlepiej zaludniona, była kolebką, a dziś jest ogniskiem Stanów Zjednoczonych. Tu dzięki bogatym kopalniom węgla, żelaza i ropy naftowej w Apalachach rozwinął się wielki przemysł fabryczny w centrach takich, jak Filadelfja, Pittsburg, Baltimore, Boston, Buffalo, dzięki zaś dogodnym portom nad Atlantykiem handel. Pierwsze miejsce pod względem handlowym zajmuje Nowy Jork, liczący przeszło 7 milionów mieszkańców. Po Londynie jest to drugie miasto handlowe na ziemi.

Ulica w Nowym Jorku.

Wyborne porty mają: Filadelfja, licząca przeszło 1 $\frac{1}{2}$ miliona mieszkańców, Boston, Baltimore z ludnością półmilionową.

W tej grupie leży stolica Stanów Zjednoczonych, Waszyngton (Uoszingtn), rezydencja prezydenta i miejsce posiedzeń kongresu związkowego. Tu powstały i rozwinęły się najważniejsze instytucje naukowe w Bostonie, Filadelfji i Waszyngtonie.

Grupa południowo-wschodnia i południowa posiada większy obszar niż poprzednie, jest jednak słabiej zaludniona. Jest to kraina bawełny, tytoniu, ryżu i trzciny cukrowej. Portów dogodnych brak, wybrzeże bowiem jest błotniste lub zamulone piaskami. Największy port Nowy Orlean leży w delcie Missisipi. Stąd wywozi się najwięcej bawełny. Większość zaludnienia tych okolic składa się z murzynów i mulatów.

Grupę środkową można nazwać śpichrzem nie tylko Ameryki, lecz także Europy.

Ogromne przestrzenie są zasiane pszenicą i kukurydzą, lub użyte na pastwiska dla stad bydła. Wysoko rozwinięta hodowla świń. W pobliżu wielkich jezior kopalnie węgla, żelaza, miedzi. Wszystko to razem uczyniło z tych okolic najbogatszą część Stanów Zjednoczonych. Chicago (Czikago), liczące około 2 miliony mieszkańców, jest największym rynkiem zbożowym na ziemi. Położone nad jeziorem Michigan (Micygen) jest Chicago połączone z Atlantykiem, a okręty stąd idą wprost do Europy. Obok zboża wysyła Chicago do Europy mięso. Olbrzymie jego rzeźnie i młyny świadczą najlepiej, w czym tkwi przyczyna bogactwa i świetnego rozwoju tych okolic.

Cincinnati, St. Louis, Milwaukee, Detroit, Minneapolis, St. Paul, Cleveland są dalszemi centrami handlowemi obszaru wielkich jezior i górnego Missisipi. Tu osiedliło się najwięcej Polaków. Całe dzielnice niektórych miast są polskie. Kościoły, szkoły, towarzystwa naukowe i humanitarne, gazety polskie świadczą najlepiej, że koloniści nasi nie wynarodowili się wśród angielskiej ludności.

Grupa kordyljerska, zamieszkała do połowy XIX w. przez Indjan, poczęła się zaludniać Europejczykami dopiero, kiedy sekta mormonów osiedliła się na brzegach Słonego Jeziora w Wielkiej Kotlinie i kiedy tu odkryto bogate kopalnie złota i srebra.

Jest to najslabiej zaludniona część Stanów Zjednoczonych z powodu natury kraju. Atlantyck daleko, od oceanu Spokojnego wznoszą się wysokie Sierra Nevada, skutkiem czego miesiące

mijają bez kropli deszczu. Rzeki, jak Kolorado, Yellowstone, płynące kanjonami o stromych brzegach, nie nadają się do żeglugi. Miast takich, jak na wschodzie, nie spotykamy tu; mniejsze osady powstają tam, gdzie odkryto kopalnie złota, srebra, miedzi, ołowiu, lub gdzie dzięki sztucznemu nawodnieniu można uprawiać zboże i wyposażyć owce.

Daleko korzystniejsze warunki ma grupa nad brzegami oceanu Spokojnego. Łagodny klimat, żyzne grunty, bujne lasy, kopalnie złota ściągnęły tu licznych kolonistów. Cały ruch handlowy zachodu Stanów Zjednoczonych koncentruje się w San Francisco, skąd najdogodniejsze połączenie z Azją. Linje kolejowe, biegnące w kierunku równoleżnikowym, łączą stany zachodnie z wybrzeżem Atlantyku i przyczyniają się do ożywienia handlu.

Do Stanów Zjednoczonych należy jeszcze w Ameryce Północnej półwysep Alaszka.

Bogate kopalnie złota ściągnęły i do tej zimnej krainy osadników. Powstały miasta na niegościnniej tundrze, a nawet zbudowano kolej.

W Ameryce środkowej należy do Stanów Zjednoczonych wyspa Kuba, Porto-Rico, w Azji Filipiny, w Oceanji wyspy Hawaj i kilka grup mniejszych. Ogólna liczba ludności Stanów Zjednoczonych z kolonjami wynosi około 120 milionów.

Wyżyna meksykańska. W głębi wulkan Popocatepetl.

M e k s y k.

Położenie? Granice?
Zatoki? Półwyspy? Układ
pionowy? Rzeki?

Wulkaniczna, zasnana krótkimi pasmami gór i jeziorami kotlina, otoczona łańcuchami gór krawędziowych, opada ku brzegom Atlantyku i oceanu Spokojnego, tworząc dwie nadbrzeżne równiny o niezdrowym, gorącym klimacie. Tu rozwinęła się uprawa kawy i bawełny. Wnętrze

ma klimat łagodniejszy; kwitnie tu uprawa zbóż. Góry, pokryte lasami, mają klimat chłodny. Wybrzeża dobrze nawodnione, wewnątrz kraju gorzej, dlatego tu roślinność uboższa. Charakterystyczne dla tych okolic kaktusy i agawy świadczą o tem najlepiej.

W górach kopalnie srebra, złota, miedzi, siarki i nafty tworzą podstawę bogactwa kraju.

Meksyk zamieszkują Indianie, potomkowie Azteków, metysi i niewielka liczba Europejczyków. Mówią językiem hiszpańskim i wyznają katolicyzm.

Panami kraju są potomkowie hiszpańskich zdobywców. W ich rękach wielkie obszary ziemi, uprawianej przez metysów i Indian. Rolnictwo rozwinęło się głównie wewnątrz kraju. Nadbrzeżny, gąszczami zarosły pas, obfituje w palmy, banany i drzewo kakaowe. Na drzewach pasorzytuje wanilja.

Przemysł słabo rozwinięty. Handel skupia się w Vera Cruz. Stolicą jest Meksyk, połączony koleją ze Stanami Zjednoczonymi.

Do Meksyku należą półwyspy: Kalifornja i Jukatan.

× B) Ameryka środkowa.

Amerykę środkową zajmują góry Antylskie, biegnące od międzymorza Tehuantepec do kanału Panamskiego i wypełniające wyspy Antylskie czyli Indje Zachodnie.

Charakterystyczną cechą gór Antylskich są liczne wulkany.

a) Obszar kontynentalny Ameryki środkowej.

Jakie państwa leżą w Ameryce środkowej? Wskaż posiadłości angielskie w Ameryce środkowej! Które z państw nie leży nad Atlantykiem? Zatok? Morza?

Kaktusy w Meksyku.

Ameryka środkowa obejmuje republiki: Guatemala, San Salvador, Honduras, Nicaragua, Costa Rica, Panama i angielski Honduras.

Zbiór bananów w Ameryce środkowej.

Górzysta, wulkaniczna kraina, opadająca łagodnie ku Atlantyko- wi, stromo ku oceanowi Spokojnemu, posiada klimat oceaniczny, podzwrotnikowy i bogate opady.

Flora i fauna podobna do meksykańskiej.

Ludność, podobnie jak w Meksyku, zajmuje się uprawą roli i górnictwem. Przemysł i handel słabo rozwinięty. Uprawa ziemi dostarcza kawy, bananów, pomarańcz, orze-

chów kokosowych, ananasów i cytryn. Lasy podmokłe, trudno dostępne, z zabójczym klimatem, dostarczają mahoni, chininy, kauczuku.

W roku 1913 otwarto kanał Panamski, łączący ocean Atlantycki z oceanem Spokojnym. Ma on 75 km długości, 96 m szerokości, a 12 m głębokości. Znaczenie jego dla handlu światowego i Stanów Zjednoczonych, do których należy, jest bardzo wielkie.

b) Indje Zachodnie.

Gdzie leżą Wielkie Antyle, Małe Antyle i wyspy Bahama? Która z wysp jest największa? Która grupa wysp leży najbliższej Florydy?

Wyspy, tworzące Indje Zachodnie, obejmują obszar mniejszy o połowę od obszaru Francji.

Wielkie Antyle są górzyste, Małe Antyle górzyste i wulkaniczne.

Klimat wszędzie gorący, wilgotny. Częste burze, huragany i żółta febra są klęską mieszkańców tych wysp. Ofiarą huraganów padają całe miasta.

Mieszkańcy: murzyni i mulaci zajmują się głównie uprawą tytoniu, kawy i trzciny cukrowej. Plantacje należą przeważnie do potomków dawnych osadników hiszpańskich.

Największa z wysp Kuba, republika zależna od Stanów Zjednoczonych, ma około $1\frac{1}{2}$ miliona mieszkańców, z czego $\frac{1}{6}$ mieszka w stolicy H a w a n n i e, największym mieście Indyj Zachodnich. Bogactwem wyspy są plantacje trzciny cukrowej i tytoniu.

Do Stanów Zjednoczonych należy bogata w plantacje Porto-Rico, z milionową ludnością murzyńskomulacką.

Murzyni są panami republiki H a i t i na wyspie Haiti; druga republika San Domingo na wschodzie należy do mulatów.

Religią panującą jest katolicyzm. Język francuski na zachodzie, hiszpański na wschodzie. Kraje bogate w kakao, tytoń, kawę, banany, bawełnę, stoją dość nisko pod względem gospodarczym, skutkiem nieudolnych rządów murzyńskich. Białych jest na Haiti zaledwie kilkuset, czarnych przeszło milion.

Lepsze stosunki panują na angielskiej Jamajce. I tutaj czarni tworzą większość dominującą, pod rządami jednak angielskimi rozwinęła się wyspa, a uprawa bananów, wywożonych do Stanów Zjednoczonych i Anglii, przynosi znaczny dochód.

Suszenie tytoniu na Kubie.

Palmy kokosowe na Porto-Rico.

Małe Antyle należą do Francuzów i Holendrów. Kilka z nich należy do Wenezueli. Górzyste te i wulkaniczne wysepki, narażone na częste trzęsienia ziemi i wybuchy wulkaniczne, niszczące nieraz całe miasta, jak wulkan Mont Pelé na Martynice, zajmują obszar około 20 tysięcy km^2 , zaludnienie ich zaś, złożone przeważnie z murzynów i mulatów, wynosi około miliona. Wyspy dostarczają kawy, cukru, kakao i bananów.

Wyspy Bahama i Bermudas należą do Anglii. Wywozi się stąd znaczne ilości gąbek, poławianych w morzu i ananasów, uprawianych na żyznej ziemi 700 małych wysepek.

Ludność murzyńska, mulacka i biała w liczbie kilkudziesięciu tysięcy.

C) Ameryka Południowa.

Położenie? Strefy? Oddalenie od innych części ziemi? Oceany oblewające ją? Jakie wyspy leżą u jej wybrzeży? Gdzie Andy tworzą jedno pasmo, gdzie dwa, a gdzie trzy? Niziny? Jakie wyżyny leżą na W.? W jakim kierunku płyną największe rzeki? Dlaczego nie na Z.? Wskaż źródła, poboczne rzeki i ujścia trzech największych rzek Ameryki Południowej! Porównaj Amerykę Północną i Południową pod względem hydrograficznym! Czy Ameryka Południowa ma jeziora tak liczne, jak Ameryka Północna?

Ameryka Południowa jest górzysta na zachodzie, wyżynna na wschodzie i północy, nizinna w środku. Niziny zajmują więcej niż połowę obszaru Ameryki Południowej. Tworzą je selvasy i pampasy, oddzielające wyżynę brazylijską od And i wyżyny gujańskiej, i llanosy, oddzielające wyżynę gujańską od And. Wyżyny i niziny obejmują republiki: Brazylię, Wenezuelę, Argentynę, Urugwaj, Paragwaj i kolonie Anglii, Francji, Holandji w Gujanie — Andy zaś obejmują republiki: Kolumbię, Ekwador, Peru, Boliwię i Chile.

a) Wyżyny i niziny Ameryki Południowej.

B r a z y l j a .

Położenie? Granice? Układ pionowy? Rzeki? Oznacz dorzecze Amazonki!

Brazylja jest największym państwem Ameryki Południowej. Jest ona po Rosji, Chinach, Stanach Zjednoczonych i angielskiej Kanadzie piątym z rzędu państwem co do obszaru. Zajmuje prawie połowę Ameryki Południowej. *ok. 150 milionów ludności.*

Północną część Brazylii tworzy nizinna nad Amazonką, zwana selvas, południowo-wschodnią wyżyna. Na południowym zachodzie leży nizinny kraj nad Paragwajem i Parana.

Wyżyna brazylijska, poprzerynana głębokimi dolinami rzek, tworzy w Matto Grosso dział wód między dorzeczem Amazonki i La Platy.

Z rzek zasługuje na szczególniejszą uwagę Amazonka. Trzecia zrzędu co do długości po Nilu i Missisipi, zajmuje dorzeczem swoim obszar równy $\frac{2}{3}$ Europy. Spławna na 4.000 km od ujścia, na przestrzeni 2.000 km dostępna dla wielkich parowców, jest wraz z pobocznymi główną arterją komunikacyjną w nieprzebranych lasach, przez jakie toczy swe wody.

Klimat Brazylii międzyzwrotnikowy, w miarę posuwania się ku południowi chłodniejszy i uboższy w opady. Największe upały i opady mają selvasy, tu też rozwinęła się najbujniejsza

Araukarje w Brazylii południowej.

roślinność. Puszcze pełne najrozmaitszych drzew o trwałych liściach (jak palmy, bambusy, drzewiaste paprocie, drzewa kuczukowe), złączonych pnączami, pokrytych pasorzytami z rodziny amarylkowatych i storczyków.

W lasach południowo-wschodnich rośnie araukarja i gatunek cisalpinji z drzewem fioletowym, zwanem brezyl, stąd nazwa Brazylii. Na wybrzeżach lasy manglowe.

Znaczne obszary Brazylii pokrywają plantacje kawy, herbaty, bawełny, kakao, tytoniu i trzciny cukrowej.

W południowej części kraju uprawia się pszenicę i kukurydzę. Tu rozwinęła się na wielką skalę hodowla bydła, koni i świń.

Fauna Brazylii również bogata, jak flora. Lasy pełne zwierza, rzeki pełne ryb i kajmanów. Małpy szerokonose, tapiry, mrówkojadę i jaguary należą do najcharakterystyczniejszych z ssących, podobnie jak papugi i kolibry z ptaków.

Góry obfitują w złoto, żelazo i drogie kamienie.

Ludność (około 30 milionów) składa się z potomków dawnych panów Brazylii Portugalczyków, oraz murzynów, Indjan i mulatów. W ostatnich latach przybywają do Brazylii liczni koloniści z Europy: Włosi, Portugalczycy, Hiszpanie, Niemcy, Francuzi. Tu dążą również Polacy, których jest w Brazylii około 150 tysięcy na 3 miliony kolonistów. Osiedlają się głównie na południu w okolicach Kurytyby, zajmując się uprawą roli i hodowlą bydła. Wielu z nich dorobiło się znacznego majątku, nie brak jednak i ubogich wychodźców, pracujących w fabrykach i portach. W Kurytybie wychodzą polskie tygodniki.

Indjan około $\frac{1}{2}$ miliona. Żyją oni w lasach jako myśliwi i rybacy, lub w służbie Europejczyków jako pasterze bydła i zbieracze kauczuku.

Na plantacjach kawy, trzciny cukrowej, bawełny i tytoniu pracują murzyni i mulaci, których tu żyje kilka milionów.

Religią panującą jest katolicyzm. Językiem władz jest portugalski. Podobnie jak Stany Zjednoczone, jest Brazylija republiką związkową z prezydentem na czele, wybieranym na 4 lata, wspólnym ministerjum i ciałem prawodawczym, składającym się z senatu i izby posłów.

Oświata stoi bardzo nisko.

Stany Brazylii można podzielić na 5 grup: 1) stany nad Amazonką, 2) środkowe, 3) nadbrzeżne północne, 4) nadbrzeżne środkowe, 5) nadbrzeżne południowe.

Grupa pierwsza, to lesista kraina hewei, dostarczającej kauczuku, podstawy bogactwa tych słabo zaludnionych okolic.

W stanach środkowych rozwinęła się hodowla bydła i uprawa kawy, tytoniu, bawełny i trzciny cukrowej. Ubogie stany nadbrzeżne na północy mają rozwiniętą hodowlę bydła, podczas gdy środkowe nadbrzeżne zawdzięczają swoje bogactwo uprawie roli. Bawełna i trzcina cukrowa udają się tu wybornie. Tu leżą portowe miasta Pernambuco i Bahia, koncentrujące handel Brazylii północnej.

Najlepiej zagospodarowane i najlepiej zaludnione są stany nadbrzeżne południowe. Tu kwitnie uprawa roli, chów bydła, handel i przemysł, tu powstała sieć kolejowa, łącząca najważ-

niejsze miasta. Tu leży stolica Rio de Janeiro (Rio de Żanejru), tak wielka jak Warszawa, najważniejszy port handlowy na ziemi dla wywozu kawy. Tu osiedla się najwięcej kolonistów, przybywających z Europy.

G u j a n a i W e n e z u e l a .

Położenie? Granice? Wskaż Gujanę angielską, holenderską, francuską! Układ pionowy Wenezueli? Rzeki?

G u j a n a jest wyżyną, pokrytą stepami i lasami, o gorącym, suchym klimacie we wnętrzu, niezdrowym zaś i wilgotnym na

Llanosy w Wenezueli.

wybrzeżu. Wybrzeże to pokrywają na znacznych przestrzeniach lasy manglowe.

Murzyni i mulaci tworzą większość zaludnienia, obok nich Indjanie i nieliczni Europejczycy.

Ludność zajmuje się uprawą trzciny cukrowej, kakao i zbieraniem kauczuku.

Zachodnia część Gujany należy do Anglii, środkowa do Holandji, wschodnia do Francji. Najlepiej zagospodarowana jest kolonia angielska.

Wenezuela jest na wschodzie i zachodzie górzystą, w środku nizinną krainą o klimacie gorącym, międzyzwrotniko-

wym. Deszcze padają od kwietnia do października, zamieniając stepy, zwane llanosami, w wielkie jezioro, ponad którym sterczą tylko wynioslejsze miejsca z ludzkimi osadami i rzadko rosnące drzewa. Kiedy wody opadną, zamieniają się llanosy na bujne pastwiska, po których uganiają tabuny koni i stada bydła.

Zachodnią część kraju zajmują Andy pokryte lasami, wschodnią wyżyna Gujany.

Ludność złożona z mulatów, metysów, murzynów, Indjan, nielicznych potomków dawnych zdobywców tych krain i późniejszych kolonistów z Europy, zajmuje się hodowlą bydła, uprawą kawy, trzciny cukrowej, kakao i bananów. Najliczniej zamieszkuje stoki Kordyljerów i wybrzeże morskie. Tu leży stolica państwa, Karakas.

Argentyna, Urugwaj, Paragwaj.

Oznacz położenie i granice każdego z tych państw! Które z nich nie leży nad Atlantykiem? Co jest wspólną cechą tych krajów? Co je odróżnia od grupy w Andach i międzyzwrotnikowej? Która część Argentyny, Urugwaju i Paragwaju jest wyżyną, która niziną? Jakie rzeki przepływają te kraje, gdzie mają swe źródła, jaki bieg i jakie ujście? Jakie miasto leży nad Urugwajem, jakie nad La Platą? Które stoki Andów leżą w Argentynie? Jak się nazywa nizina na wschód od Andów?

Argentyna, największa z trzech państw, leżących w dorzeczu La Platy, zajmuje obszar większy niż $\frac{1}{4}$ Europy, z ludnością jednak zaledwie 9 milionów. Z wyjątkiem wschodnich stoków Andów jest Argentyna niziną.

Klimat na północy podzwrotnikowy, w Gran Chaco i na pampasach umiarkowany, ostry i suchy w Patagonji.

W związku z tem pozostaje roślinność podzwrotnikowa na północy, stepowa na południu.

Na północy lasy wzdłuż rzek, uprawa trzciny cukrowej, bawełny i tytoniu — na południu hodowla bydła i uprawa zbóż europejskich — w Patagonji stepy, często zaś znaczne obszary bez szaty roślinnej.

Najlepiej zaludniona jest część środkowej Argentyny. Mieszkają tu potomkowie dawnych hiszpańskich osadników i nowi koloniści europejscy, których $\frac{1}{4}$ na 6 milionów mieszkańców. Na pampasach mieszkają metysi, zajmujący się hodowlą bydła, na stokach gór Indjanie.

Głównym zajęciem mieszkańców Argentyny jest hodowla bydła i rolnictwo. Miljony owiec, bydła rogatego i koni wypasa się na obszernych stepach — a głównym artykułem wywozu z tych okolic jest oprócz zboża mięso, skóry i wełna. Obok Australji dostarcza Argentyna najwięcej wełny.

Przemysł rolniczy i wyroby konserw mięsnych rozwinęły się znacznie.

Handel skupia się w Buenos Aires, stolicy kraju, największym mieście Ameryki Południowej, liczącem przeszło $1\frac{1}{2}$ miliona mieszkańców, przeważnie Europejczyków. Drugim ogniskiem handlu jest Rosario, leżące w głębi kraju, dostępne jednak i dla wielkich statków parowych.

Podobnie jak do południowej Brazylii emigrują Polacy i do Argentyny. Liczba kolonistów polskich wynosi około 30.000. Są to przeważnie rolnicy i rzemieślnicy. W kilku miastach istnieją stowarzyszenia i szkoły polskie.

Między Paragwajem a Paraną leży Paragwaj, zajmujący obszar $\frac{1}{4}$ miliona km^2 , liczący przeszło $\frac{1}{2}$ miliona mieszkańców, przeważnie Indjan, znacznie mniej kolonistów europejskich.

Kraj ten leży w części na wyżynie brazylijskiej, w części na Gran Chaco, ma więc klimat i roślinność podzwrotnikową.

Mieszkańcy uprawiają t. zw. herbatę paragwajską (Mate), kukurydzę, tytoń, lub zajmują się hodowlą bydła. Najwięcej uprawia się manjoku i trzciny cukrowej. Stolicą kraju jest Asuncion.

Urugwaj, zajmujący południową część wyżyny brazylijskiej i stepową część pampasów, ma klimat umiarkowany, co przyczyniło się niemało do osiedlenia się tu znacznej ilości kolonistów europejskich.

Jest to jedyne państwo Ameryki, gdzie ludność jest prawie wyłącznie biała.

Ludność zajmuje się przeważnie hodowlą owiec, bydła i uprawą roli. Rozwinął się tu przemysł, związany z hodowlą bydła. Stolica kraju, Montevideo, licząca $\frac{1}{4}$ miliona mieszkańców, należy do większych miast Ameryki Południowej.

b) Andy.

Andy dzielą się na północne, środkowe i południowe.

Andy północne sięgają od morza Karaibskiego do wyżyn bezodpływowych i biegną kilku równoległymi pasmami, poprzedzianymi podłużnymi dolinami.

Andy środkowe otaczają górskie bezodpływowe kotłiny pasmami, biegnącymi po wschodniej i zachodniej ich stronie. Wyżyny Peruwji i Boliwji należą do najwyższych na ziemi.

Andy południowe biegną kilku pasmami od najwyższego szczytu Ameryki Aconcaguy, wznoszącego się do 7000 m, ku południowym końcom Ameryki Południowej.

Andy obejmują pięć republik.

Zbiór kakao w Ekwadorze.

wy na wybrzeżu, suchy i zdrowy na wyżynie. Tu znajdują się najważniejsze miasta, jak stolica kraju Bogota, i najliczniejsza

Zbieranie kauczuku.

ma pasmami, zamykającymi kilka kotlin o łagodnym klimacie.

K o l u m b j a, E k w a d o r.

Najdalej na północ wysunięta Kolumbia z trzema pasmami gór, których szczyty są pokryte śniegami, posiada kilka wyżyn, zamkniętych między nimi, a nadających się do uprawy pszenicy i ziemniaków, i dwie niziny, pokryte gęstymi lasami, podobnymi do lasów nad Amazonką.

Klimat zmienia się w miarę wznoszenia się w górę — niezdrowo

Dobrze nawodniona jest dolina rzeki Magdaleny, jedynej drogi w głąb kraju.

Ludność pochodzenia indyjskiego lub metysi, zajmuje się przeważnie uprawą kawy, tytoniu, kakao — w lasach zbiera kaczuk. Europejczycy tworzą $\frac{1}{10}$ ludności. W ich rękach handel i słaby bardzo przemysł.

Ekwador jest krajiną górzystą, wulkaniczną, przeciętą dwo-

Wybrzeże oceanu Spokojnego gorące, dobrze nawodnione, pokryte na znacznych przestrzeniach lasami, nadaje się do uprawy kawy, kakao, tytoniu. Na wyżynie uprawia się nasze zboże i wypasa bydło. Tu leży stolica kraju Quito.

Lasy na wschodzie dostarczają kauczuku.

Ludność składa się z Indjan i metysów. Białych zaledwie kilkadziesiąt tysięcy na 1½ miliona mieszkańców. Murzynów jeszcze mniej. Indjanie są pasterzami, rolnikami, rzemieślnikami, drwalami i handlarzami.

Peru, Boliwja, Chile.

Peru zajmuje obszar tak wielki, jak Kolumbja.

Ludność mieszka w gorącym, nadbrzeżnym pasie, gdzie udaje się bawełna, trzcina cukrowa, i na wyżynie zamkniętej dwoma pasmami, urodzajnej zwłaszcza w dolinach rzek. Uprawia się tu głównie zboża europejskie. Stoki gór na wschodzie pokryte lasami, które dostarczają kory chinowej i kauczuku.

Stolica kraju, Lima, leży na wybrzeżu.

I tu ludność składa się przeważnie z Indjan i z metysów. Indjanie peruwjańscy są potomkami ludu, który, jak Aztekowie w Meksyku, osiągnął znaczną kulturę przed odkryciem Ameryki przez Kolumba. Świadczą o tem szczątki miast i świątyń, świadczą budowane przez nich gościńce,

mosty, wodociągi, służące do nawodnienia suchych okolic. Zajęciem tej ludności było rolnictwo. Władcy krainy, zwani Inkasami, rezydowali w mieście Cuzco.

Dziś kwitnie w Peru hodowla lam i owiec, rozwija się rolnictwo i górnictwo, dostarczające złota i srebra, powstaje przemysł, a stosunki handlowe ułatwia kolej, łącząca wybrzeże z wyżyną, dochodzącą do wysokości najwyższych szczytów alpejskich.

Zbiór trzciny cukrowej w Peru.

Boliwja z ludnością indyjską i nieliczną białą, zajmuje największą wyżynę w Andach. Wyżyna ta, bezodpływowa na zachodzie, jest pustynią pełną słonych jeziorzek i dochodzi do wysokości Tybetu. Są tu okolice, gdzie deszcz nie pada przez dziesięć lat. Wyżyna zajmuje jednak tylko $\frac{1}{4}$ część Boliwji, reszta leży na wschodnich stokach gór, w dorzeczu Amazonki i na nizinie Gran Chaco. Jest to kraina pasterzy. Góry dostarczają srebra i miedzi.

Las w Andach peruwjańskich.

Najdalej na południu położone Chile (Czile) jest najlepiej zagospodarowanym krajem Ameryki Południowej.

Andy biegną tu trzema pasmami, z których zachodnie rozpadło się na szereg wysp, poszarpanych fiordami, podobnie jak całe południowe wybrzeże.

Klimat, oceaniczny na południu, staje się suchym ku północy tak, że na Atacemie deszcze należą do rzadkości.

Dzięki częstym opadom jest Chile południowe pokryte olbrzymimi lasami, podczas gdy na północy szata roślinna jest bardzo uboga. Środkowa część kraju nadaje się pod uprawę zbóż europejskich. Ta część jest najlepiej zaludniona. Tu leży stolica kraju, Santjago, trzecie z rzędu miasto Ameryki Południowej po Buenos Aires i Rio de Janeiro.

Ludność składa się z metysów i kolonistów europejskich.

Na północy w niegościnnych górach rozwinęło się górnictwo, dostarczające saletry, miedzi i węgla. Tu rozwija się przemysł.

Zachodnie wybrzeże Patagonji i część Ziemi Ognistej należy również do Chile. Kraina to górzysta, lesista, pokryta lodowcami, spadającymi ku morzu. W ostatnich czasach osiedlają się i tutaj Europejczycy, zajmując się hodowlą owiec. Indjanie, zamieszkujący te strony, zajmują się myślistwem i rybołówstwem.

Chile łączy z Buenos Aires kolej, przechodząca przez Andy na wysokości $3\frac{1}{2}$ km. Linja ta, wychodząca z głównego portu chilijskiego Valparaiso, ma wielkie znaczenie dla handlu.

Pod względem oświaty stoi Chile na pierwszym miejscu wśród państw Ameryki Południowej. W stolicy kraju jest uniwersytet, w którym profesorem był przyjaciel Mickiewicza, Ignacy Domejko, zasłużony około podniesienia górnictwa w Chile. Wdzięczny naród postawił mu pomnik w Santjago.

A Z J A.

Oznacz położenie geograficzne Azji! Oblicz rozciągłość równoleżnikową i południkową Azji! Jakie położenie zajmuje Azja w stosunku do innych części ziemi? Gdzie łączy się z Europą, a gdzie z Afryką? Jaki archipelag leży między Azją a Australją? Gdzie zbliża się Azja najczęściej do Ameryki? Jakiego oceanu oblewają Azję? Jak się nazywają części tych oceanów, oblewające jej brzegi? Wymień i wskaż półwyspy i wyspy Azji! Które wybrzeże jest lepiej ukształtowane? W jakich strefach leży Azja? Do jakich zlewisk należy Azja? Jakiego rzeki płyną w Azji ku Pn., Pd., W. i Z.? Gdzie znajdują się obszary bezodpływowe? Jakiego jeziora znajdują się w Azji? Wskaż niziny i wyżyny w Azji! W jakich kierunkach biegną pasma gór azjatyckich? Gdzie znajdują się pustynie w Azji? Oznacz obszar zlewiska morza Lodowatego Północnego, oceanu Indyjskiego, Wielkiego i Atlantyckiego! Oznacz obszar bezodpływowy! Wskaż jeziora bezodpływowe Azji!

Azja jest największą częścią ziemi. Obszar jej jest $4\frac{1}{2}$ razy większy od obszaru Europy.

Wybrzeże dobrze ukształtowane, nie tak jednak korzystnie, jak w Europie. Najmniejsze znaczenie mają wybrzeża północne; wschodnie, południowe i zachodnie posiadają liczne zatoki i dogodne porty.

Wnętrze Azji jest ogromną wyżyną, podzieloną na drobniejsze wyższe pasmami gór. Wyżyny zajmują $\frac{3}{4}$ lądu, niziny $\frac{1}{4}$.

Tam, gdzie niziny Turanu i Hindostanu zbliżają się najczęściej ku sobie, wznosi się pasmo Hindukusz. Na zachód od niego rozciągają się wyżyny irańska, armeńska, anatolska, od tej na południowy wschód wyżyna syryjska i płyta arabska. Wszystkie one są otoczone górami. Na północ od wyżyny armeńskiej wznoszą się góry Kaukaz.

Na wschód od Hindukusz leży wyżyna Pamir i Tybet, otoczony najwyższymi na ziemi pasmami gór Himalaja i pasmem Ałtyntag. Dalej ku północy Turkiestan, oddzielony od Dżungarji górami Tien szan. Dżungarję zamykają na północy góry Ałtaj. Od nich na wschód Mongolja, zamknięta Chinganem, Changajem, Sajaniem i górami Jabłonemi.

Od Mongolji na wschód góry wschodniej Syberji, Mandżurji i Korei.

Od Tybetu na wschód góry Chin południowych, na południowy wschód góry półwyspu Indochińskiego.

Odrębną wyżynę tworzy Dekan na półwyspie Indyj.

Największe niziny rozłożyły się na zachodzie i północnym zachodzie. Są to niziny: syberyjska i turańska.

Na południe od pasma himalajskiego nizina Hindostanu, między Arabją a Iranem Mezopotamja, nad dolnym biegiem rzek Hoangho i Jantsenkjang nizina chińska.

Wyspy Azji są przeważnie górzyste i wulkaniczne. Wulkany biegną dwoma rzędami. Jeden przez Sumatrę, Jawę, małe Sundajskie; jego przedłużeniem są wulkany Nowej Gwinei i Nowej Zelandji; drugi biegnie przez Molukki, Filipiny, Japonję, Kuryle ku Kamczatce, stąd przez Aleuty przechodzi na drugi brzeg oceanu Spokojnego do Ameryki.

Pod względem klimatycznym podzielić można Azję na 5 części, różniących się między sobą: 1) Azja północna, 2) środkowa, 3) zachodnia, 4) południowa, 5) wschodnia.

Azja północna, oddzielona górami i wyżynami od oceanu Spokojnego i cieplejszych krajów południowych, a od oceanu

Atlantyckiego Uralem i Europą, otwarta jest tylko ku północy, skąd z nad morza Lodowatego wieją zimne i suche wiatry. Klimat jej więc musi być zimny i kontynentalny. Ostre, długie zimy, a krótkie gorące lata są cechą tego klimatu.

Azja środkowa, skutkiem znacznego wzniesienia nad poziom morza i zamknięcia wśród wysokich gór, ma klimat jeszcze więcej kontynentalny i suchy niż Azja północna. Opady są tutaj bardzo rzadkie. Upały w dzień, w nocy zaś przymrozki dają się mieszkańcom tych okolic we znaki. Pustynie azjatyckie leżą w Azji środkowej i zachodniej.

DEŁUGOŚĆ RZEKI w km	DORZECZE w km ²	
2.200 AMU	450.000	
2.780 EUFRAT	720.000	
3.180 INDUS	960.000	
3.000 GANGES	1,000.000	
4.150 HOANGHO	1,900.000	
5.300 JANTSENKJANG	1,900.000	
4.480 AMUR	2,000.000	
4.600 LENA	2,320.000	
5.220 JENISEJ	2,710.000	
3.640 OB	3,000.000	

Azja zachodnia ma klimat podobny, z tą różnicą, że opady są tutaj obfitsze, zwłaszcza na krańcach wyżyn i na wybrzeżach mórz.

W Azji południowej panuje klimat gorący. Cechą jego są obfite deszcze letnie. Przynoszą je wiatry, zwane monsunami, wiejące w lecie z nad chłodniejszych wód oceanu. Najobfitsze deszcze padają u stóp gór himalajskich, gdzie w jednym roku pada tyle deszczu, ile u nas w 20 latach.

Do okolic najuboższych w opady atmosferyczne należą: obszary nad dolnym Indusem, znaczna część Arabji i Iranu, północny Tybet, kotlina rzeki Tarim, pustynia Gobi, stepy nad jeziorem Aralskiem i północno-wschodnia Syrja.

Rzeki mają swe źródła przeważnie w Azji środkowej. Płyną we wszystkich kierunkach ku otaczającym kontynent morzom, lub zamknięte wśród gór na wyżynach, giną w piaskach pustyni albo wpadają do jezior śródlądowych. Obfite w wodę, użyźniają okoliczne kraje i są ważnemi drogami komunikacyjnemi.

Jeziior posiada Azja bardzo wiele. Największe: Kaspjskie i Aralskie. Liczne jeziora znajdują się na wyżynach Tybetu, Iranu, Armenji i Małej Azji. Są to jeziora bezodpływowe, słone. Z jezior odpływowych największe Bajkalskie.

W związku z naturą gleby, klimatem i nawodnieniem pozostaje roślinność. Na północy pokrywa tundry skąpa szata roślinna mchów i porostów. Dalej ku południowi rozpoczynają się lasy szpilkowe, zwane tajgami, ciągnące się na tysiące kilometrów, jeszcze dalej lasy liściaste i nasze zboża.

Pas środkowy posiada inny świat roślinny na zachodzie, inny na wschodzie. Nad morzem Śródziemnem palmy, cyprysy, cedry, drzewa oliwne, figowe, cytrynowe, pomarańczowe, winna lato-rośl; nad brzegami oceanu Spokojnego w lasach dęby i buki, cedry, klony, modrzewie, bambusy, drzewa morwowe i owocowe, na polach ryż, bawełna i krzew herbaciany. Leżące w tym pasie stepy i pustynie mają ubogą roślinność. Tylko na oazach uprawne pola i na stepach po deszczach bujne trawy.

Najbujniejsza jest roślinność w strefie monsunów. Drzewo cynamonowe, kamforowe, kawowe, chlebowe, bambusowe, palmy, trzcina cukrowa, ryż, bawełna, herbata, należą do najważniejszych przedstawicieli świata roślinnego tych okolic.

Pod względem fauny zajmuje Azja pierwsze miejsce wśród wszystkich części ziemi. Najbogatszy w zwierzęta jest obszar monsunowy. W podzwrotnikowych lasach Indo-Chin, na wyspach

Sundajskich, u stóp gór himalajskich, w dżunglach delty Gangesu i Bramaputry żyją rozmaite gatunki małp, tygrys, słoń, nosorożec; z ptaków: bażanty, gołębie i papugi; z gadów: gawjale, jadowite okularniki i olbrzymi boa dusiciel. W Arabji żyje lew, szakal i hiena pręgowana, z ptaków: struś.

Obszar pustyń i stepów posiada wielbłąda, żyjącego w Azji środkowej także w stanie dzikim, podobnie jak koń i osieł. W Tybecie żyje gatunek wołu, zwany jakiem.

W strefie zimnej renifer i pies jako zwierzęta domowe, w lasach niedźwiedzie, kuny, lisy polarne, dostarczające cennych futer.

Ludność Azji wynosi więcej niż połowę zaludnienia całej ziemi, bo około 930 milionów. Z tego $\frac{5}{6}$ zamieszkuje żyzne kraje monsunowe w Hindostanie, Chinach, Japonji i na Jawie.

Trzy rasy: mongolska, biała i malajska, rozmieściły się w ten sposób, że Malajowie zamieszkują półwysep Malakkę i archipelag Sundajski, rasa biała t. j. Indowie, Persowie, Ormianie, ludy Kaukazu, Żydzi i Arabowie, kraje Azji południowo-zachodniej, rasa zaś mongolska resztę kontynentu. Mongolska, najliczniejsza, liczy około 500 milionów, najmniej liczna malajska około 30 milionów.

Wśród ludów rasy mongolskiej stoją najwyżej pod względem cywilizacji Japończycy i Chińczycy, inne ludy jak Mongołowie, Kirkizi i Turkomenowie, są przeważnie nomadami. Do rasy mongolskiej zalicza się także łowieckie i rybne ludy Syberji.

Ludy Azji, żyjące w żyznych nizinach Chin, Hindostanu, Mezopotamji i w krajach nad morzem Śródziemnem, doszły bardzo dawno do wysokiej cywilizacji. Oddane uprawie roli w odległej już starożytności, potworzyły państwa, pobudowały wspaniałe miasta. Rozwinęły się tu sztuki i nauki, powstała bogata literatura.

Zupełnie inaczej ukształtowały się stosunki na wyżynach i stepach Azji środkowej i w północnych lasach Syberji. Tu żyje do dnia dzisiejszego ludność na bardzo niskim stopniu cywilizacji, oddana pasterstwu, prowadząca życie koczownicze.

Panującą religją na wschodzie jest buddaizm, na zachodzie islam. Pierwszy powstał w odległej starożytności przed Chr. w Indjach, drugi znacznie później, bo w 600 lat przeszło po Chr., w Arabji. Indusi wyznają bramanizm. Chrześcijan jest w Azji zaledwie kilkanaście milionów. Jeszcze mniej wyznawców religji mojżeszowej. Chrześcijanami są Grecy

i Ormianie. Misjonarze europejscy szerzą wiarę chrześcijańską w całej Azji. Na archipelagu Malajskim i w Azji północnej żyją jeszcze ludy pogrążone w bałwochwalstwie.

Pod względem politycznym dzieli się Azja na państwa niezależne: Chiny, Japonja, Turcja, Persja, Syjam, Afganistan — i kolonie państw europejskich: Anglii, Rosji, Holandji, Francji. Filipiny należą do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej.

Azję można podzielić na pięć odrębnych krain, różniących się pomiędzy sobą pod względem budowy, klimatu, flory, fauny i zaludnienia. Krainy te są: 1) Azja zachodnia, 2) Azja środkowa, 3) Azja południowa, 4) Azja wschodnia, 5) Azja północna i północno-zachodnia.

A) Azja zachodnia.

Azja zachodnia obejmuje dwie grupy krain: *a)* północną, w skład której wchodzi: wyżyna anatolska, wyżyna armeńska, Kaukaz i wyżyna irańska, i *b)* południową, którą tworzą: nizina Mezopotamji, wyżyna syryjska i półwysep Arabski. W grupie pierwszej przeważają wyżyny kotlinowe, w grupie drugiej płyty.

a) Góry i wyżyny zachodnio-azjatyckie.

Oznacz położenie Małej Azji, Armenji, Mezopotamji, Syrii, Palestyny i Arabji! Jakie morza oblewają Małą Azję? Wskaż rzeki wpadające do morza Czarnego i Egejskiego! Jakie wyspy leżą na morzu Egejskiem? Wskaż wyspę leżącą na Pd. od Małej Azji! Wskaż jeziora małej Azji i Armenji! Jakie rzeki mają swe źródła w Armenji? Do którego morza płyną rzeki Kur i Aras? Do jakiej zatoki wpadają Eufrat i Tygrys? Między jakimi wyżami leży nizina Mezopotamji?

Wyżyna anatolska.

Mała Azja jest wyżyną, otoczoną górami. Wybrzeże północne i południowe mało dostępne, zachodnie zaś posiada liczne zatoki, półwyspy i wyspy.

Klimat na wybrzeżu oceaniczny, ciepły i łagodny, we wnętrzu wyżyny kontynentalny, suchy i gorący. Bujna roślinność rozwinęła się dlatego głównie na wybrzeżach morza, otaczających Małą Azję. Tu uprawiają pszenicę, jęczmień, kukurydzę, winną latorośl — tu rosną drzewa oliwne, figowe i pomarańczowe. Największa z rzek *Kisil-Irmak*, najważniejsze te, które płyną ku zachodowi, wzdłuż nich bowiem biegają najważniejsze drogi ku morzu Egejskiemu.

Wnętrze wyżyny ma inny charakter na północy, inny na południu. Na północy góry pokryte lasami, liczne wioski i miasta, otoczone uprawnymi polami i sadami — na południu bezodpływowy obszar stepów i pustyń z licznymi jeziorami słonymi. Tu mogło rozwinąć się tylko pasterstwo.

Ludność składa się z Turków, Greków i Ormian. Turcy, których tu jest około 7 milionów, mieszkają na całym półwyspie i zajmują się uprawą roli. W portowych miastach mieszkają Europejczycy.

W starożytności była Mała Azja krajem kwitnącym. O dawnej świetności świadczą liczne ruiny wielkich miast i wspaniałych świątyń. Dziś podnosi się z upadku, a kolej biegnąca wzdłuż półwyspu, mająca w przyszłości połączyć brzegi morza Egejskiego z zatoką Perską, przyczyni się bardzo do rozwoju tej krainy. Stolicą państwa jest Angora. Handel koncentruje się w Smyrnie. Wywozi się stąd głównie figi i rodzynki.

Wyżyna armeńska.

Armenja składa się z wyżyn otoczonych wysokimi górami, których szczyty posiadają potężne lodowce, stoki zaś pokryte są rzadko lasami. Wyżyny, pełne jezior, pokryte trawą stepową, nadają się do wypasania owiec. W dolinach rzek, nad jeziorami Wan i Urmja, rozwinęło się rolnictwo. Klimat Armenji kontynentalny. Ostre zimy, krótkie, gorące lata.

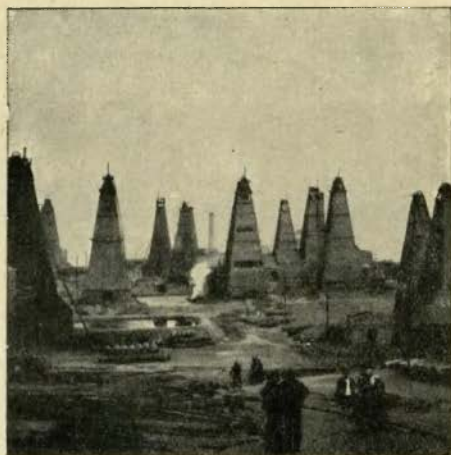
Ormianie, zamieszkujący ten kraj, są chrześcijanami. Niegdyś tworzyli jedno państwo — przez długie wieki podzieleni między Turcję, Rosję i Persję, zachowali gorące przywiązanie do swej ojczyzny i wielką solidarność. Zajmują się uprawą roli i chowem owiec, wielu zaś, rozproszonych po ogromnych obszarach Azji zachodniej, zajmuje się, podobnie jak Grecy, handlem.

K a u k a z.

Kraina objęta nazwą Kaukazu składa się z trzech części: potężnego pasma gór Kaukazu, zagłębienia po-

Płonące źródło nafty w Baku.

Kopalnia nafty w Baku.

łudniowego i stepowej kra-
iny północnej.

Góry Kaukaz rozcią-
gają się przeszło na 1000 km.
Stoki ich południowe opa-
dają stromo ku dolinom
rzek, po stronie północnej
biegną pasma równoległe do
głównego grzbietu, znacznie
jednak od niego niższe. Brak
przęłęczycy uczynił z Kauka-
zu prawdziwą ścianę skali-
stą, trudno dostępną.

Pod względem klima-
tycznym dzieli Kaukaz ste-
powy kraj północny od
urodzajnej, ciepłej krainy południowej. Stoki Kaukazu zachod-
niego pokrywają lasy. Wyżej rozciągają się łąki, na których wy-
pasają się stada bydła i owiec. Lasy kryją mnóstwo zwierza.

Wielkiem bogactwem są kopalnie miedzi, soli, przedewszyst-
kiem zaś najbogatsze na ziemi kopalnie nafty w Baku.

Ludność, licząca około 12 milionów, składa się z Gruzi-
nów, Ossetów, Tatarów, Ormian i Rosjan.

W y ż y n a i r a ń s k a .

Położenie? Góry? Rzeki?

Wyżyna otoczona jest ze wszystkich stron wysokimi pa-
smami gór. Klimat gorący i rzadkie opady we wnętrzu wyżyny
zamieniły ją na znacznych przestrzeniach w pustynię lub step.
Góry otaczające wyżynę, mają nawodnienie daleko lepsze — tu
też rozwinęła się uprawa roli.

Rzeki nieliczne gubią się w piaskach pustyni, dając począ-
tek oazom, lub wpadają do jezior śródlądowych. Jeziora te zmie-
niają swój obszar w miarę przybywania lub ubywania wody.
Niektóre z rzek przedzierają się przez pasma górskie, otaczające
Iran, tworząc doliny przełomowe, łączące wyżynę z sąsiednimi
krajami.

Zachodnią część wyżyny, znacznie większą od wschodniej,
zajmuje Persja.

Podobnie jak Mała Azja, Mezopotamja, Syrja, była i Persja
w starożytności krajem kwitnącym dzięki pracowitości swoich
mieszkańców, którzy sztucznym nawodnieniem zmienili pustyne

obszary w urodzajną ziemię. W ciągu wieków zmieniły się stosunki na gorsze.

Prowincje Persji, leżące w górach, otaczających wyżynę, są lepiej zaludnione, niż środkowe. Góry pokryte są tam lasami, doliny i wyżyny, zamknięte między górami, uprawne. Najurodzajniejsze są północne stoki gór Elburs.

We wnętrzu wyżyny spotykamy osady ludzkie i uprawne pola na stokach gór, jakie przebiegają wyżynę. Tam tylko udaje się pszenica, jęczmień, ryż, tytoń, bawełna, trzcina cukrowa i drzewa owocowe. Reszta to step, nadający się do wypasania owiec, lub pustynia.

Ludność dzieli się na osiadłą i koczowniczą. Osiadłymi rolnikami są Persowie, koczownikami Turkomanowie, którzy zawojowali Persję. Jedni i drudzy wyznają islam. Panujący szlach jest pochodzenia turkomańskiego.

Stolicą państwa jest Teheran.

Wywozi się z Persji tytoń, bawełnę, ryż, opjum, wełnę, jedwab, dywany i perły. Handel przeważnie w rękach Anglików.

Północno-wschodnią część wyżyny irańskiej zajmuje Afganistan. Obejmuje on ponadto Hindukusz i część wyżyny Pamir. Kraj górzysty, mało dostępny, o klimacie kontynentalnym.

Ludność zajmuje się rolnictwem i pasterstwem. Na czele państwa stoi emir. Stolicą jest Kabul nad poboczną Indusu.

Podobnie jak w Persji, walczą i tutaj Anglicy i Rosjanie o pozyskanie wpływów, a to tem więcej, że przez Afganistan prowadzą ważne drogi z posiadłości rosyjskich w Azji do Indyj angielskich.

Beludżystan, zajmujący południowo-wschodnią część wyżyny, należy do Anglii. Kraina to zamieszkała przeważnie przez koczownicze plemiona pasterskie.

b) Płyta zachodnio-azjatycka.

Nizina Mezopotamji.

Płytę syryjsko-arabską oddziela od wyżyn i gór Iranu nizina Mezopotamji. Przepływają ją Eufrat i Tygrys, mające swe źródła na wyżynie Armenji.

Klimat gorący, suchy, opady rzadkie, cała więc kraina jest dziś stepową pustynią. Dawniej przerywały ją liczne kanały, rozprowadzające wody Eufratu i Tygrysu po polach i ogrodach, używając kraj cały i zamieniając go w kwitnący ogród. Dziś zaledwie $\frac{1}{20}$ Mezopotamji nadaje się do uprawy zboża. Tylko

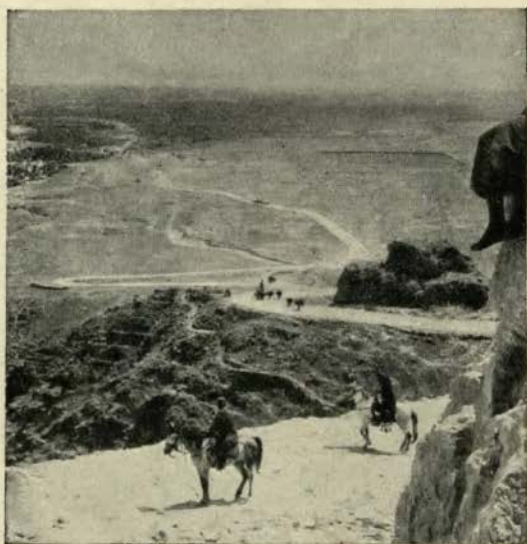
tam, gdzie woda się dostanie, kwitnie rolnictwo, tylko tam rosną palmy daktylowe, których gaje pokrywają ujście Eufratu i Tygrysu.

Hodowla owiec i wielbłądów jest głównym zajęciem mieszkańców tutaj Arabów, na Eufracie i Tygrysie rybołówstwo, nad ich brzegami uprawa roli.

Handel i przemysł koncentruje się w Bagdadzie i Mosulu i spoczywa w rękach Greków, Ormian i Europejczyków. Nową epokę w rozwoju Mezopotamji sprowadzi kolej, łącząca te kraje z morzem Śródziemnem.

Wyżyna syryjska.

Kraina nad morzem Śródziemnem, tworząca przejście z Maledziej do Egiptu, górzysta i wyżynna, opada na wschód ku

Dolina Jordanu.

Eufratowi, na południowy wschód ku pustyni Arabji. Jest to wyżyna syryjska. Część jej północno-zachodnia, przecięta górami Libanon i Antilibanon, zamykającami żyzną dolinę rzeki Orontes, tworzy razem z wąskim pasem nadbrzeżnym Syryję północną. Wyżyna południowo-zachodnia, przecięta głęboką, podłużną zapadłością, przez którą przepływa Jordan, uchodzący do morza Martwego, nazywa się Palestyna.

Na wschód od nich ciągnie się pustynia Syryjska, dziś bezludna, dawniej posiadająca liczne oazy.

Syryja północna dzięki perjodycznie powracającym deszczom jest bardzo urodzajna. Uprawia się tu wszystkie gatunki zboża. Znaczne obszary pokrywają gaje oliwne, winnice, pola ryżowe; rosną tu drzewa figowe, pomarańczowe, cytrynowe. Lasów brak na stokach gór. Wycięto je już w odległej starożytności, kiedy jeszcze porty fenickie nie były tak zamulone, jak dzisiaj.

Pozostał z nich Bejrut, skąd koleją dostajemy się do starożytnego Damaszku, leżącego w pięknej oazie. Stąd idą karawany na wschód i na południe. W ostatnich czasach zbudowano koleją łączącą Damaszek z Mekką.

Po wielkiej wojnie dostała się Syryja północna pod wpływ Francji, Palestyna przeszła w sferę interesów Anglii podobnie jak państwa na półwyspie Arabskim i w Mezopotamji.

Palestyna, przedzielona zapadłością o stromych brzegach na wschodnią i zachodnią, jest dzisiaj krainą mało urodzajną i słabo zaludnioną. Zapadłość przedzielająca Palestynę, zwana Ghor, biegnie przez Syryję między górami Libanon i Antilibanon, obniżając się ku południowi coraz więcej. Tem obniżaniem się tłumaczyć należy, że Jordan, płynący wzdłuż owego rowu, nie przedziera się ku morzu Śródziemnemu jak Orontes, jezioro bowiem Tyberjadzkie, przez które przepływa, tworzy depresję 208 m, a jezioro zwane Morzem Martwym, do którego uchodzi, 394 m. Klimat Palestyny podobny do klimatu Syryji północnej. Dawniej

Uprawa roli w Syryji.

Jerozolima.

kwitło tu rolnictwo, sadownictwo, hodowla bydła. Oazy urodzajne spotyka się dziś tylko w głębokich dolinach. I tutaj jednak, podobnie jak w Małej Azji i Mezopotamji, zmienia się na lepsze dzięki kolei i kolonizacji europejskiej.

Palestynę i Syryję zamieszkują semicy Arabowie i Żydzi, zajmujący się uprawą ziemi i pasterstwem.

Część Palestyny, leżąca na wschód od Jordanu, jest krajem pustynnym, słabo zaludnionym.

Na zachód od Jordanu, nad górnym biegiem, leży Galilea z pięknym jeziorem Tyberjadzkim czyli Genezaret, znanem z życia Chrystusa. U stóp góry Tabor leży Nazaret. Dalej ku południowi leży Samaria, górzysta, dobrze nawodniona, od niej na południe Judea.

Mała ta i uboga kraina, słabo nawodniona i kamienista, ma ogromne znaczenie dla całego świata chrześcijańskiego. Tu leży stolica państwa żydowskiego Jerozolima. Kościół św. Grobu, Golgota, góra Oliwna, Betleem są świętymi miejscami chrześcijan. Palestyna jako kraj, gdzie żył i nauczał Zbawiciel, nosi nazwę Ziemi Świętej.

Półwysep Arabski.

Położenie? Jakie morza oblewają półwysep? Jaka cieśnina łączy morze Czerwone z zatoką Adeńską? W jakim kierunku biegną pasma górskie Arabji? Czy Arabja posiada rzeki? Jaki półwysep leży na Pn. Z. od Arabji?

Największy ten półwysep na ziemi jest we wnętrzu płytą opadającą ku wschodowi. Gorący klimat i rzadkie opady spowodowały, że Arabja jest we wnętrzu przeważnie pustynią z wyjątkiem środkowej części płyty. Wybrzeża lepiej nawodnione posiadają potoki górskie, których woda służy do sztucznego nawodnienia roli. Tutaj też rozwinęła się uprawa kawy i tytoniu. Tu rosną palmy daktylowe, figi, drzewa gumowe. Oazy Arabji środkowej posiadają również gaje palm daktylowych i żyzne pastwiska, na których wypasają się stada koni i wielbłądów.

Ludność półwyspu zajmuje się we wnętrzu Arabji pasterstwem, na wybrzeżach uprawą roli, przemysłem i handlem.

Do najważniejszych krain półwyspu należy Hedžas i Jemen. Głównym miastem Hedżasu jest Mekka, cel pielgrzymek wyznawców Mahometa. Tu znajduje się czczona przez świat mużłmański Kaaba. Na północ od Mekki leży Medyna z grobem Mahometa. W miastach tych rozwinął się handel dzięki temu, że gromadzą się tu tysiączne tłumy pielgrzymów z Europy, Azji i Afryki.

Angielski A d e n jest ważną stacją węglową dla statków, płynących przez morze Czerwone. Skalisty, pustynny, półwysep S y n a j s k i zamieszkują nieliczne, koczownicze plemiona arabskie.

B) A z j a ś r o d k o w a .

Azja środkowa obejmuje trzy wyżyny, otoczone łańcuchami górskimi: Mongolję, Turkiestan wschodni i Tybet.

M o n g o l j a, łącząca się w bramie dżungarskiej z niziną turańską, jest otoczona górami.

Pustynię mongolską otaczają stepy, na których Mongołowie wypasają stada bydła, owiec, koni i wielbłądów. Wśród olbrzymich, piaskami pokrytych obszarów pustyni leżą żyzne oazy i ciągną się grzbiety górskie porośnięte trawą.

Rzek Mongolja nie posiada, te bowiem, które powstają w górach, giną w piaskach, z wyjątkiem pobocznych Amuru.

Z miast zasługuje na uwagę U r g a, leżąca na starej drodze karawanowej, którą wywożono z Chin herbatę, wyroby bawełniane i jedwabne.

Turkiestan wschodni zajmuje kotlinę Tarimu i stoki otaczających go gór. Przepływający go T a r i m zbiera wody z wyżyny Pamiru, gór K a r a k o r u m i wyżyny Tybetu i uchodzi do jeziora L o b - n o r, zarośniętego na znacznych przestrzeniach trzcinami, podobnie jak brzegi Tarimu. Obszary pomiędzy Tarimem a Ałtyntagiem, ubogie w roślinność, pokrywają olbrzymie wydmy piaszczyste, dochodzące do wysokości 40 m, a przesuwające się pod wpływem wiatrów z miejsca na miejsce.

Ludność mahometańska, pochodzenia mongolskiego, spokrewniona z Turkami, zajmuje się uprawą roli i hodowlą owiec, koni i wielbłądów. Uprawia się przeważnie pszenicę i bawełnę. W urodzajnych oazach kwitnie sadownictwo i hodowla jedwabnika.

Handel spoczywa w rękach kupców chińskich.

Z miast najważniejsze J a r k a n d i K a s z g a r .

Wyżynę Tybetu, wznoszącą się przeciętnie do 4.500 m ponad poziom morza, przebiega w kierunku równoleżnikowym szereg wyniosłych grzbietów górskich. Ostatnim z nich na północy są góry Ałtyntag. Szczyty tych łańcuchów dochodzą do wysokości od 5.000 m do 8.000 m.

Znaczna część Tybetu jest krainą stepową, bezodpływową, pełną słonych, śródlądowych jezior. Lasy pokrywają tylko stoki łańcuchów górskich. Na wschodzie, gdzie pasma gór zmieniają

kierunek na południkowy, mają swe źródła rzeki Hoang h o, Jantsenkjang, Mekong i Saluen. Odptywowe są również okolice, skąd Indus i Bramaputra toczą swe wody ku oceanowi.

Ostry klimat kontynentalny, uboga flora i fauna spowodowały, że zaludnienie Tybetu jest słabe. Mieszkańcy, pochodzenia mongolskiego, zmieszani z Hindusami, zajmują się rolnictwem i pasterstwem. Uprawia się jęczmień, pszenicę i rośliny strączkowe. W górach wydobywa się złoto, srebro i sól.

Religią panującą jest buddaizm. Stolicą kraju jest L h a s s a, cel pielgrzymek buddystów, podobnie jak Mekka mahometan.

Od południa otaczają Tybet na przestrzeni 2.400 km potężne Himalaje. Tworzą je olbrzymie łańcuchy, oddzielone podłużnymi dolinami. Najwyższym szczytem w Himalajach jest E w e r e s t, 8.882 m. Jest on najwyższym szczytem Azji, a zarazem najwyższym punktem na ziemi.

Azja środkowa należała dawniej do Chin, o wpływy walczą tu obecnie, podobnie jak w Persji, Anglicy i Rosjanie.

C) Azja południowa.

Azja południowa obejmuje półwysep Indyjski, Indochiński i archipelag Malajski.

Obszary te mają jako cechę wspólną klimat monsunowy, a w związku z tem florę i faunę najbogatszą w Azji.

P ó ł w y s e p I n d y j s k i .

Położenie? Granice? W jakiej strefie leżą Indje? Jakie morza i zatoki oblewają Indje? Jakie góry oddzielają Indje od Tybetu, a jakie od Iranu? Jakie rzeki przepływają półwysep, gdzie leżą ich źródła i do jakich wpadają mórz?

Półwysep Indyjski można podzielić na dwie odrębne krainy, wybitnie od siebie różne. Część północną zajmuje nizina hindostańska, część południową półwyspu wyżyna D e k a n u .

Na północ od niziny hindostańskiej leży obszar zajęty przez Himalaje, między dolinami przełomowemi Indusu i Bramaputry. Jest to kraina górską poprzerzynaną licznymi pasmami o kierunku równoleżnikowym. Południowe stoki, dobrze nawodnione, posiadają bujną roślinność, zmieniającą swój charakter w miarę tego, jak wznosimy się w górę. U stóp gęste, bagniste lasy, ojczyzna tygrysa i słonia. Potężne lodowce zasilają Indus i Ganges. W dolinach rzek kwitnie rolnictwo i pasterstwo.

Dorzecze Gangesu i Bramaputry jest urodzajną niziną o klimacie gorącym i bogatych opadach atmosferycznych.

Deltę obu rzek zapełniają drobne wysepki, pokryte gęstwiną lasów. Tu kryją się po dżunglach słonie, nosorożce, tygrysy, krokodyle i mnóstwo innego zwierza.

Bujna roślinność pokrywa cały Hindostan, pola ryżowe i łąny pszeniczne dostarczają obfitych plonów. Trzcina cukrowa, bawełna, kawa, herbata, tytoń, opjum są artykułami wywozu.

Tu rozłożyły się największe miasta, jak milionowa Kalkuta w delcie Gangesu i Bramaputry, dawniejsza siedziba wicekróla, rządzącego w imieniu cesarza Indyi, króla angielskiego. W głębi kraju nad „świętą rzeką“, jak Hindusi nazy-

Dżungle w Indjach.

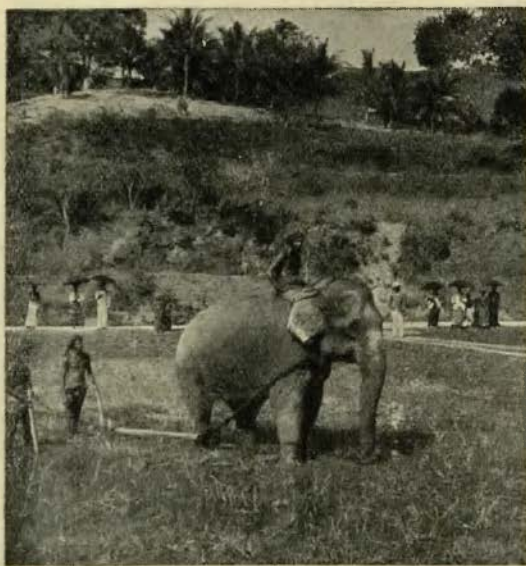
Wieś w dorzeczu dolnego Gangesu. Palmy kokosowe

Pagoda indyjska.

tynie, świadczące o dawnej cywilizacji mieszkańców.

Dorzecze Indusu, oddzielone od dorzecza Gangesu pustynią, ma klimat więcej kontynentalny. Urodzajne są tylko okolice na północy w tak zwanym Pendżabie, na południu jest kraina stepowa, bezleśna, słabo zaludniona. Z miast najważniejsze

Orka na Cejlonie.

wają Ganges, leży Benares, mające dla wyznawców bramanizmu takie znaczenie, jak Mekka dla mahoetan. Tu w licznych świątyniach, zwanych pagodami, gromadzą się setki tysięcy pielgrzymów. Dalej ku zachodowi Allahabad i Lukno, nad poboczną Gangesu, Dżamną, Delhi, dawna stolica mongolskich władców, a dzisiejsza stolica kraju. Wszystkie te miasta posiadają liczne wspaniałe świą-

tynie, jako port handlowy w delcie Indusu.

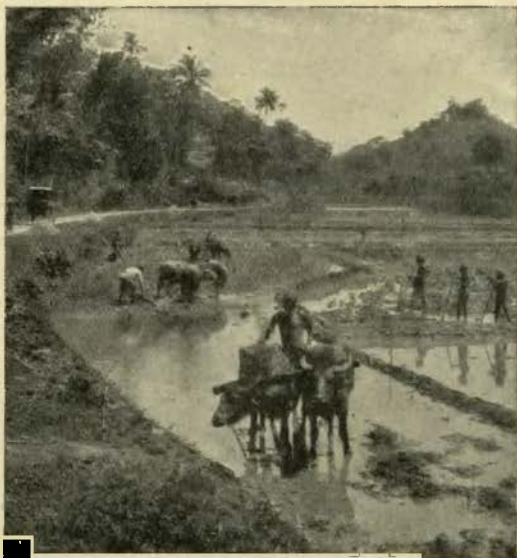
Ludność taka sama, jaką spotykamy w dorzeczu Gangesu. Są to Indowie, aryjskiego pochodzenia, którzy w odległych czasach osiedlili się w tych krajach, wyparłszy do Dekanu ludność ciemnej barwy, zwaną Dravidami.

Wyżyna Dekanu ma inne stosunki klimatyczne na krawędziach, inne we wnętrzu. Rzeka Godawari

dzieli wyżynę na dwie części: Indje centralne i właściwy Dekan. Wybrzeża są dobrze nawodnione, góry pokryte lasami; uprawa bawełny i ryżu rozwija się pomyślnie. Wnętrze, słabo nawodnione, ma charakter stepowy. Uprawa roli rozwinęła się tu tylko nad brzegami rzek lub tam, gdzie zaprowadzono sztuczne nawodnienie.

Na wybrzeżu też leżą najważniejsze miasta Dekanu, jak fabryczny **Bombay**, posiadający wyborny port handlowy, skąd wywozi się bawełnę z całych Indyj do Europy i **Madras**. Pierwsze z nich ma ludność tak liczną jak Warszawa, drugie dwa razy liczniejszą od Lwowa.

Wyspa **Ceylon** tworzy samoistną kolonię angielską. Kraina górzysta o klimacie gorącym, bujnej wegetacji, podobnej jak na sąsiednim półwyspie. Kwitnie tu uprawa ryżu i herbaty; w okolicach wyżej położonych zboża europejskie. Wyspa dostarcza kauczuku, trzciny cukrowej, bawełny, tytoniu, pieprzu. Na wybrzeżu połów ryb i pereł. Ludność składa się z **Singalezów**, spokrewnionych z **Drawidasami**, zamieszkującymi Dekan. Stolicą wyspy jest **Kolombo**, ważne jako port handlowy,

Uprawa pola ryżowego na Cejlonie.

Zbiór ryżu na Cejlonie.

Zbiór kawy na Cejlonie.

szczerze obszary, dawniej nieuprawne. Powstają fabryki dzięki kopalniom żelaza i węgla i kapitałom angielskim. Pozakładano szkoły niższe i średnie, w Kalkucie zaś i Bombay uniwersytety. Na obszarze równym $\frac{2}{5}$ Europy mieszka przeszło 300 milionów tu-

Bambusy na Cejlonie.

do którego zawijają okręty, płynące z Europy do Azji wschodniej.

Indje dzielą się na prowincje zależne bezpośrednio od Anglii i na księstwa, których władcy uznają zwierzchnictwo angielskie. Anglicy, zawładnąwszy Indjami, przyczynili się bardzo do podniesienia kraju.

Liczne linje kolejowe, łączące najważniejsze miasta, przebiegają Indje we wszystkich kierunkach. Gęsta sieć kanałów nawadnia

artificialnie obszary, dawniej nieuprawne. Powstają fabryki dzięki kopalniom żelaza i węgla i kapitałom angielskim. Pozakładano szkoły niższe i średnie, w Kalkucie zaś i Bombay uniwersytety. Na obszarze równym $\frac{2}{5}$ Europy mieszka przeszło 300 milionów tu-
bylców, Anglików zaś, panów kraju, garstka zaledwie w porównaniu z tą liczbą. Garstka ta rządzi ową olbrzymią liczbą dzięki wyższej kulturze, dobrej gospodarce, znakomitej organizacji, głównie zaś dzięki różnaitości językowej i religijnej ludności półwyspu. Przeszło 100 języków słyszy się tutaj — 200 milionów wyznaje bramanizm, kilkanaście milionów buddaizm, kilkadziesiąt milionów islam. Te różnice umiały wyzyskać rząd angielski dla utrzymania swej władzy.

Półwysp Indochiński.

Jakie oceany oblewają Indo-Chiny? Położenie? Granice? Góry? Rzeki? Porównaj Indo-Chiny z Arabją i Indjami pod względem ukształtowania pionowego, poziomego i hydrografji!

Obszar, liczący przeszło dwa miliony km^2 , wypełniają góry, biegnące przeważnie w kierunku południkowym, i niziny przy ujściach rzek. Największa nizina leży między Mekongiem i Menamem. Z rzek ma większe znaczenie Menam, jako główna arterja wodna żyznego Syjamu. Klimat podzwrotnikowy i monsunowy. Flora zbliżona do flory Chin południowych i do flory Indyj.

Fauna tworzy przejścia między fauną Indyj, Chin i archipelagu Malajskiego. Charakterystyczne zwierzęta Indo-Chin: tygrys, słoń, pantera, hipopotam i tapir.

Położenie Indo-Chin między Indjami, Chinami i archipelagiem Malajskim wpłynęło i na zaludnienie. Tworzą je spokrewnieni z Hindusami Birmanie, malajscy mieszkańcy Malakki i spokrewnieni z Chińczykami Anami i Tonkińczycy. Na zachodzie znać wpływy cywilizacji indyjskiej, na wschodzie chińskiej. Świadczą o tem budowle, pismo i moneta. Chaty na palach w Syjamie i na Malacce wskazują na wpływy malajskie.

Ludność zajmuje się przeważnie uprawą ryżu i herbaty. Rybołówstwo na wybrzeżach w rękach Chińczyków, których liczba wzrasta w Indo-Chinach z każdym rokiem. W ich rękach także handel i przemysł.

Panującą religją jest buddaizm, wśród Malajów mahome-tanizm.

Pod względem politycznym należy zachód do Anglików, wschód do Francuzów. Między kolonjami angielskimi i francuskimi leży niezależne państwo Syjam.

Handel angielski w bogatej Birmie koncentruje się w Rangunie, liczącym $\frac{1}{4}$ miliona mieszkańców. Największe znaczenie jako światowy port handlowy ma Singapur.

Do Francji należą: Tonkin, Anam, Kochinchina i Kambodża. Miasto portowe Sajgon w Kochinchinie i Hanoi w Tonkinie. Wywozi się stąd ryż, bawełnę, tytoń, kość słoniową, drzewo tekowe i pieprz.

Syjam leży w dorzeczu Menamu. Urodzajny ten kraj, którego pola ryżowe i lasy są niewyczerpanem źródłem bogactwa, zamieszkuje ludność spokrewniona z chińską. Chińczycy, których w samej stolicy Bangkoku, liczącej przeszło $\frac{1}{2}$ miliona mieszkańców, jest połowa, są mimo niezależności kraju panami Sy-

jamu. Panujący jest pochodzenia chińskiego. W ostatnich czasach prowadzą ożywiony handel z Syjmem Japończycy.

Stolicę Syjmu nazywają Wenecją Wschodu, ponieważ miasto jest poprzerzynane licznymi kanałami. Obok wspaniałych pałaców i świątyń domki na palach lub pływających tratwach nadają Bangkokowi odrębny charakter.

Archipelag Malajski.

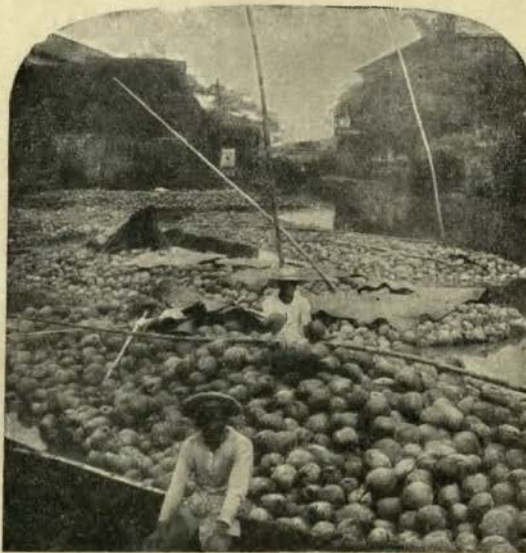
Oznacz położenie archipelagu ze względu na Azję i Australję! Dlaczego nazywamy archipelag Malajskim? Na ile grup można podzielić archipelag? Wskaż wyspy należące do a) grupy wielkich wysp Sundajskich, b) grupy małych wysp Sundajskich! Wskaż Molukki i Filipiny!

Archipelag Malajski jest pomostem między Azją a Australją. Wyspy są przeważnie wulkaniczne, góryste, o klimacie gorącym, bujnej vegetacji i bogatej faunie. Położone w strefie międzyzwrotnikowej, oblane wodami oceanów, posiadają bogate

opady atmosferyczne.

Góry pokryte podzwrotnikowymi lasami; okolice niżej położone nadają się wybornie do uprawy ryżu, trzciny cukrowej, wyżej zaś do uprawy kawy, herbaty i tytoniu. Liczne wulkany i częste trzęsienia ziemi są straszną klęską tych wysp.

Ludność malajskiego pochodzenia, wyznaje w części religję mahometańską. Obok mieszkańców Jawy, posiadających wyższą cywilizację, spotykamy tu ludy na-

Lodzie naładowane orzechami kokosowymi w Manili na Filipinach.

pół dzikie na Borneo, Sumatrze i mniejszych wyspach. Po miastach bardzo liczni Chińczycy, których tu przebywa przeszło $\frac{1}{2}$ miliona, podczas gdy Europejczyków nie więcej jak 100 tysięcy na 55 milionów mieszkańców. Rola Chińczyków taka jak w Indo-Chinach, podczas gdy Europejczycy to przeważnie wojskowi, urzędnicy, kupcy i właściciele plantacji.

Największe posiadłości mają na archipelagu Holendrzy. Należą do nich: Jawa, Celebes, część Sumatry i Borneo, Molukki i małe wyspy Sundajskie z wyjątkiem wschodniego Timoru. Najważniejsza z nich Jawa, licząca 35 milionów mieszkańców, posiada liczne plantacje, tworzące podstawę jej bogactwa. Kolej żelazna i liczne a dobre drogi ułatwiają handel i komunikację. Stolicą Jawy jest Batawia. Sumatra, większa prawie cztery razy od Jawy, liczy tylko 4 miliony mieszkańców.

Borneo jest największą wyspą archipelagu. Zaludnienie jej jest słabe, bo wynosi zaledwie 2 miliony.

Do Anglików należy północna część Borneo. Wywozi się stąd pieprz, sago, kauczuk, tytoń i złoto. Wyspa posiada bogate kopalnie ropy i węgla.

Do Portugalczyków należy wschodni Timor.

Filipiny należą do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. Bogate te wyspy dostarczają cukru, ryżu, tytoniu i orzechów kokosowych. Handel koncentruje się w Manili na wyspie Luzon.

D) Azja wschodnia.

Chiny.

Położenie? Granice? W jakiej strefie? Jakie morza oblewają wybrzeża Chin? Zatoki? Wyspy? Jakie pasma górskie, wyżyny i niziny poznaliśmy przy ogólnym opisie Azji na obszarze zajęтым przez Chiny? Wskaż rzeki Chin, ich źródła, opisz bieg i ujście! Wskaż kanał, łączący dolny bieg rzeki: Peiho, Hoangho i Jantsenkjang! Oznacz obszar bezodpływowy w granicach państwa chińskiego.

Chiny właściwe zajmujące obszar 6 milionów km^2 , leżą w dorzeczu rzek Hoangho i Jantsenkjang. Pasma gór, tworzące dalszy ciąg Kwen-Linu, rozdziela wody obu rzek i dzieli Chiny na północne i południowe.

Chiny północne, w zachodniej części góryste, nizinne na wschodzie, pokryte olbrzymimi pokładami żółtej, gąbczastej glinki, są krajem urodzajnym, poprzeryzanym licznymi, głębokimi jarami.

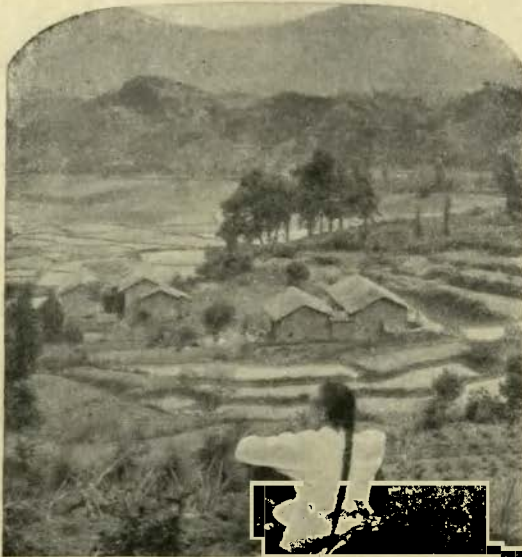
Chiny południowe są krajem przeważnie górystym, bez owych pokładów żółtej glinki, jaką na całym obszarze Chin północnych spotykamy.

Dalszą różnicę tworzy klimat, kontynentalny w Chinach północnych, ciepły i wilgotny w Chinach południowych. Różnica występuje zwłaszcza w czasie zimowych monsunów, wiejących

z Mongolji i Syberji. W czasie letnich monsunów różnica się zmniejsza. Bogate opady użyźniają wtedy tak pszeniczne pola Chin północnych, jak palmowe lasy i obszary pokryte trzcina cukrową, bawełną lub herbatą w Chinach południowych.

Chińczycy są pochodzenia mongolskiego. Wyznają buddaizm. Dziś szerzą misjonarze wiarę chrześcijańską wśród Chińczyków, podobnie jak wśród innych ludów Azji.

Cywilizacja chińska jest bardzo dawna i zupełnie samodzielna. W odległej epoce, osiedliwszy się w żyznych okolicach nad Hoangho, stali się Chińczycy narodem rolniczym. Wieki

Krajobraz chiński. Pola ryżowe w Chinach pd.

rozwinęły w nich zamiłowanie do pracy, wytrwałość, oszczędność, przestawanie na małym. Rolniczy ten lud, rozwijając się, wytworzył przemysł i handel. Wyroby porcelanowe i tkaniny jedwabne były oddawna przedmiotem handlu z Europą. Wynalazki, jak kompas i druk, znali wcześniej niż my w Europie. Pismo ich, zwane ideograficznym, nie przedstawia głosek, lecz wyrazy. Ulegało ono licznym zmianom, utrzymało się jednak do dni dzisiejszych.

Każdy prawie Chińczyk umie czytać i pisać najpotrzebniejsze wyrazy, szkoły bowiem początkowe znajdują się wszędzie. Ci, którzy kończą szkoły wyższe i zdają liczne egzaminy, obejmują urzędy i noszą nazwę mandarynów.

Długie wieki były Chiny nieznane Europie. Sami Chińczycy, wytworzywszy odrębną cywilizację, unikali stosunków z Europejczykami. Zmieniło się to dopiero w ostatnich czasach. Podczas gdy przed 400 laty tylko Portugalczycy prowadzili handel z Chinami, poczęły w XIX wieku zawijać do portów chińskich okręty innych europejskich narodów. Handlowe stosunki ożywiły się. Chiny poczęły przyjmować powoli cywilizację europejską. Dziś przecinają kraj koleje, telegrafy; po rzekach płyną ol-

brzymie statki parowe, na wodach oceanu pancerniki wojenne; armja uzbraja się w armaty i karabiny maszynowe: powstają fabryki, dzięki bogactwu węgla rozwija się górnictwo. Młodzież chińska kształci się w uniwersytetach europejskich lub w sąsiedniej Japonji, a całe Chiny zbliżają się powoli ku europejskiej kulturze. Po rewolucji, która zamieniła cesarstwo chińskie w republikę, są Chiny ogniskiem ciągłych walk, z których najczęściej korzystają Japonja i Anglja, dążące do zawładnięcia częścią obszarów olbrzymiego państwa.

Na północny wschód od Pekinu opadają terasowato góry Chingan ku Mandżurji. Kraj nizinny, stepowy na północy i zachodzie, ku południowi górzysty, na wschodzie zaś spiętrzony wysokimi górami, poprzerzynany wąwozami i spławnymi rzekami, lesisty. Ziemia urodzajna, dobrze uprawna. W lasach dębowych, sosnowych lub modrzewiowych jelenie, daniela, dzikie osły, lisy i wilki, dziki, niedźwiedzie, tygrysy. W górach złoto, żelazo, miedź i węgiel.

Bogata ta prowincja, widownia wielkiej wojny rosyjsko-japońskiej w roku 1905, należy nominalnie do Chin, do owładnięcia nią dąży jednak Japonja. Tu kieruje się emigracja z Japonji, podobnie jak do sąsiedniej Korei.

Portugalczycy i Francuzi posiadają dogodne porty na wybrzeżu Chin, Anglicy zaś prócz portu wyspę Hongkong.

Z miast chińskich, liczących około miliona mieszkańców, jest największem Pekin, stolica państwa, z licznymi pałacami, świątyniami, bramami i wieżami, otoczona, jak wszystkie miasta chińskie murami i rowami. Handel z Europą koncentruje się w Szangaju i Kantonie. Ogniskiem handlu herbatą jest Hankau. Dawna stolica Nankin jest dzisiaj ogniskiem przemysłu i nauki. Przemysł fabryczny rozwija się w Kantonie, Szangaju i Hankau.

Ruch handlowy na ulicach w Pekinie.

Japonja.

Porównaj Japonję z Wielką Brytanią! Jakie morze oddziela Japonję od kontynentu azjatyckiego? Wymień ważniejsze wyspy Japonji! Oznacz położenie geograficzne!

Górzysty, wulkaniczny archipelag, oddzielony morzem Japońskim od kontynentu azjatyckiego, składa się z kilku większych wysp i wielkiej ilości mniejszych.

Klimat morski, zdrowy, cieplejszy niż na pobliskim kontynencie dzięki prądowi morskemu. Różnice klimatyczne wywołuje znaczna rozciągłość archipelagu w kierunku południkowym.

Na Sachalinie panują ostre zimy i lata niezbyt ciepłe, na Jezo trwa zima 7 miesięcy, na Hon do, największej wyspie archipelagu, padają śniegi, a na Formozie jest klimat podzwrotnikowy.

Zbiór herbaty w Japonji.

Dzięki korzystnemu klimatowi, bogatym opadom i żyznej glebie rozwinęła się w Japonji bujna roślinność. Różnicom klimatycznym odpowiada różna flora. Sachalin i północną część Jezo pokrywają lasy, na wzgórzach wysp środkowych udaje się herbata, na równinach ryż, na Formozie rośnie drzewo kamforowe i uprawia się trzcinę

cukrową. Nieurodzajną ziemię użyźnia się nawozem z ryb, poławianych w ogromnej ilości.

Wioski japońskie pełne drzew owocowych: wiśni, grusz, jabłoni i orzechów. Nie brak winnic i sadów brzoskwiniowych, a na południu palm i bananów. Nadaje to krajobrazowi odrębny charakter.

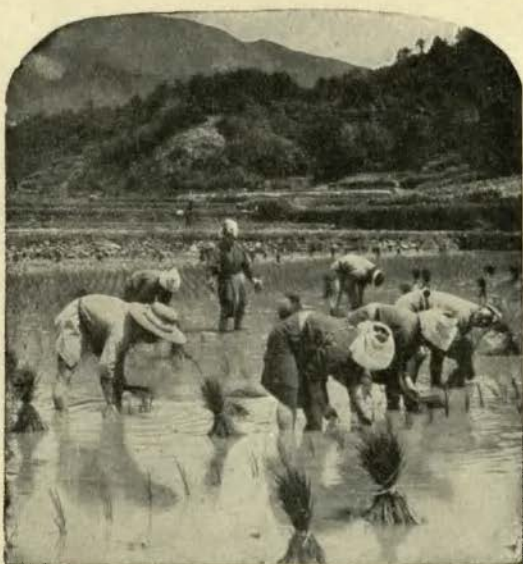
Rzek wielkich Japonja nie posiada, liczne jednak małe rzeki górskie ułatwiają komunikację. Są one rybne, podobnie jak wody wybrzeża, co ma dla Japończyka ogromne znaczenie, ponieważ ryż i ryba to podstawa jego pożywienia.

Wnętrze ziemi japońskiej bogate. Kopalnie miedzi, ołowiu, rtęci, siarki i węgla rozwijają się świetnie.

Japończycy są pochodzenia mongolskiego. Przybyli z Chin i wyparli dawną ludność Ajnosów, którzy dziś zamieszkują część Jezu i Kuryle. Z Chin przynieśli cywilizację — stamtąd przyszedł także buddaizm. Część ludności wyznaje religię, zwaną szintoizmem, polegającą na czci oddawanej przodkom.

Lud dzielny, przedsiębiorczy, gorąco kochający swoją ojczyznę. Zamiłowaniem w porządku i czystości ciała różnią się wybitnie od Chińczyków. Wanna jest sprzętem, którego nie brak w najuboższym domku japońskim. Domy ich małe, budowane z bambusu, by nie uległy tak łatwo zburzeniu skutkiem bardzo częstych trzęsień ziemi. Podłogi wyścielone matami, na których Japończyk siada jak my na krześle, utrzymuje się w największym porządku.

Japonja była przez wieki niedostępna dla Europejczyków. Handel prowadzili z nią tylko Holendrzy. Porty jej otwarto dopiero w połowie XIX wieku. Wywołało to olbrzymią zmianę we wszystkich kierunkach. Japończycy przyjęli europejskie urzędzenia. Panujący „mikado“ nadał ludowi prawa i swobody; poza-

Pole ryżowe w Japonji.

Ulica w Tokjo.

Port w Nagasaki.

zbędne dla kolonisty japońskiego, zakończyła się świetnym zwycięstwem Japonji. Japonja zyskała część Sachalinu, Port Artur i utrwaliła swoje znaczenie na Korei. Wielka wojna, w której brała Japonja udział po stronie przeciwników Niemiec, powięk-

Wieś koreańska.

kładano szkoły na wzór europejskich, uzbrojono armję, zbudowano flotę. Powstały fabryki, koleje połączyły najważniejsze miasta Japonji, wzmógł się handel. Wreszcie zerwali się Japończycy, którym za ciasno było na ich wyspach, do wojny z Chinami, a pokonawszy Chiny, zajęli Formozę i zawładnęli Koreą. Nowa wojna z Rosją, wywołana obawą utraty wpływów na Korei, której pola ryżowe są nie-

zbytła jej posiadłości o należące przed wojną do Niemiec Karoliny i Marjany. Dziś poczyna współzawodniczyć z największymi potęgami Europy i Ameryki i coraz większy wpływ wywierać na Chiny.

Z miast japońskich największym jest Tokio, stolica kraju, licząca prawie 2 miliony mieszkańców. Najbardziej przemysłowym miastem jest Osaka, licząca milion mieszkańców. Handel koncentruje się w Naga-

saki i Jokohamie. Na wyspie Jezo leży ważny port handlowy Hakodate.

Górzysty półwysep Korei posiada dobrze nawodnione, urodzajne doliny o klimacie zimniejszym, niżby można wnioskować z jego położenia geograficznego.

Góry, pokryte w północnym pasie lasami, kryją w swem wnętrzu węgiel, żelazo, miedź, srebro i złoto. Urodzajna ziemia nadaje się pod uprawę ryżu, prosa, pszenicy i jęczmienia. Uprawiają tu również groch, bób i rozmaite jarzyny, jedyne pożywienie Korejczyka obok ryżu.

Ludność Korei mongolskiego pochodzenia, wyznaje buddyzm. Cywilizację przyjęła z Chin. Zajmuje się przeważnie rolnictwem. Przemysł domowy dostarcza koreańskiemu wieśniakowi najpotrzebniejszych sprzętów.

Handel rozwinął się głównie na wybrzeżach i pozostaje w rękach Japończyków.

E) Azja północna i północno=zachodnia.

Olbrzymie obszary, ciągnące się od wyżyn środkowej Azji ku morzu Lodowatemu Północnemu, dzieli rzeka Jenisej na dwie części, z których wschodnia górzysta na południu, wyżynna w środku, przechodzi na północy w tundrę, zachodnia zaś jest przeważnie niziną.

Tundra.

S y b e r j a .

Położenie? Granice? Układ pionowy? Jakie rzeki przepływają Syberję? Opisz ich źródła, bieg i ujście! Jeziora? Jakie wyspy należą do Syberji?

Syberja obejmuje nizinę syberyjską między Uralem a rzeką Jenisejem i wyżynę rozpościerającą się na wschód od Jeniseju.

Klimat kontynentalny, zimniejszy na wschodzie niż na zachodzie. Różnicę w klimacie spotykamy naturalnie i w kierunku południkowym, dlatego też można Syberję wschodnią podzielić na dwa pasy klimatyczne: południowy i północny. Pierwszy cieplejszy, pokryty lasami, drugi zimniejszy, obejmuje wiecznie zamrażłe moczary, zwane tundrami. Jednostajna równina, pokryta przez znaczną część roku śniegami, ożywia się tylko w czasie letnim. Wtedy i człowiek pojawia się na tundrze ze stadami reniferów lub jako rybak i myśliwy.

W Syberji zachodniej rozróżnić można cztery pasy klimatyczne. Odpowiada im na północy tundra, od niej ku południowi nieprzebyte lasy bagniste, zwane tajgami. Za tajgami urodzajny pas, gdzie rozwinęło się dzięki deszczom letnim rolnictwo — wreszcie step pełny słonych jezior.

W górach Syberji znajdują się bogate kopalnie złota, srebra, łożowiu, miedzi, rtęci i grafitu.

Lasz dostarczają zwierzyny, rzeki i wybrzeża morskie ryb. Rolnictwo i górnictwo rozwinęło się tylko na południu, tam, gdzie osiedlił się kolonista z Europy — w lasach i nad brzegami myślistwo i rybołówstwo, główne zajęcie Jakutów, Tunguzów, Samojedów, Ostjaków.

Ludy te, pochodzenia mongolskiego, stoją na bardzo niskim stopniu kultury. Liczba ich mała, tworzy zaledwie $\frac{1}{8}$ zaludnienia Syberji.

Koloniści syberyjscy dzielili się na wolnych i przymusowych czyli posieleńców. Wśród nich było bardzo wielu Polaków, wysłanych na Syberję jako polityczni przestępcy. Najlepsi ci synowie Polski przyczynili się w znacznej mierze do rozwoju Syberji, podobnie jak polscy uczeni: Aleksander Czekanowski, Benedykt Dybowski i wielu innych przyczyniło się do jej poznania.

Kolej łącząca Europę z Azją wschodnią biegnie przez Omsk, Tomsk, Krasnojarsk, Irkuck do Charbina w Mandżurji, stąd do Portu Artura i Władywostoku. Długość linii wynosi 7.500 km. Budowa tej kolei przyczyniła się już i przyczyni się w przyszłości do rozwoju Syberji.

Nizina turańska.

Granice niziny turańskiej? Jakie jezioro leży w środku niziny? Jakie rzeki wpadają do jeziora Aralskiego?

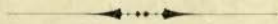
Między wyżyną Pamiru, Iranu, morzem Kaspijskiem i stepami Kirgizów leży pustynna i stepowa nizina o klimacie wybitnie kontynentalnym. Tworzy ona $\frac{3}{4}$ Turanu czyli Turkiestanu zachodniego, którego resztę zajmują góry na wschodzie i na południu. Najniżej położoną część tej niziny wypełnia jezioro Aralskie.

Ogromne obszary pokrywają piaski. Urodzajne są tylko oazy nad rzekami i stoki gór, otaczających Turkiestan, gdzie mają swe źródła rzeki, wpadające do jeziora Aralskiego lub ginące w piaskach pustyni. W oazach kwitnie uprawa zboża, bawełny i hodowla jedwabnika.

Na stepach wypasają stada owiec, koni, wielbłądów koczowniczy Kirgizi lub Turkomenowie, pochodzenia mongolskiego. Po oazach mieszkają Tadżikowie, spokrewnieni z Persami, zajmujący się rolnictwem, ogrodnictwem, handlem i przemysłem.

Kolonistów rosyjskich mało. Rosjanie osiedlają się przeważnie po miastach.

Ogromne znaczenie dla rozwoju kraju ma kolej, zbudowana przez stepy Kirgiskie, łącząca stolicę Turkiestanu, Taszkient, z Orenburgiem. Druga linja biegnie z Krasnowodzka nad Morzem Kaspijskiem przez Merw, Bucharę, Samarkandę do Taszkientu.

EUROPA.

Oznacz położenie geograficzne Europy! Oblicz rozciągłość równoleżnikową i południkową Europy! Porównaj Europę pod względem obszaru z innymi częściami ziemi! Jakie położenie zajmuje Europa ze względu na inne części ziemi? Jaki ocean oblewa Europę i jakie tworzy morza, kanały i zatoki? Wskaż cieśniny, które łączą morza, oblewające Europę! Jakie półwyspy oblewają te morza? Wyspy? Wskaż największy półwysep i wyspę w Europie! Porównaj półwyspy i wyspy Europy i Azji! Porównaj Europę pod względem rozczłonkowania z innymi częściami ziemi! Wskaż pasma gór w Europie! Wskaż wyżyny! Jakie góry łączą się z Alpami? Jakie góry leżą odosobnione? Wskaż niziny łączące się ze sobą i leżące oddzielnie! W których krajach europejskich przeważają niziny, w których wyżyny? Które kraje mają charakter górzysty? Do jakich zlewisk należy Europa? Przez jakie zatoki, cieśniny, morza musi przepłynąć okręt, trzymający się brzegów Europy, a płynący z zatoki Botnickiej do morza Azowskiego?

Jakie rzeki wypływają z Alp? Jakie rzeki wypływają z Karpat? Jakie rzeki mają swe źródła w górach niemieckich? Jakie w francuskich? Jakie rzeki wypływają z Pirenejów, a jakie z Uralu? Jakie rzeki mają swe źródła na trzech południowych półwyspach? Wskaż rzeki W. Brytanji i Skandynawji! Wskaż główny dział wód Europy! Wskaż największą rzekę w Europie i porównaj ją z największymi rzekami Azji i Afryki! Wskaż największe jezioro w Europie! Wskaż jeziora, znajdujące się w krajach, otaczających Bałtyk! Wskaż jeziora w Alpach! Jakie jeziora znajdują się na nizinie węgierskiej? Na którym z trzech południowych półwyspów znajdują się jeziora? Wskaż jeziora na wyspie Irlandji! Porównaj największe jeziora Europy z największymi jeziorami Azji, Afryki i Ameryki!

W jakich strefach leży Europa? Jaka jest różnica między klimatem morskim a lądowym? W których krajach Europy panuje klimat górski i co jest jego cechą?

Jaki związek istnieje między klimatem a roślinnością?

Położenie Europy w stosunku do innych części ziemi jest bardzo korzystne. Na wschodzie Azja, dostępna drogą lądową i morską; na południu Afryka, oddzielona morzem Śródziemnym, które było i jest najlepszym łącznikiem między krajami leżącymi dokoła jego brzegów; na zachodzie Ameryka, oddzielona Atlantykami, który w naszych czasach stał się tem dla otaczających go ziem, czem było w starożytności i wiekach średnich morze Śródziemne dla ludów nad niem mieszkających.

Pod względem obszaru zajmuje Europa czwarte miejsce po Azji, Ameryce i Afryce, większa jest tylko od Australji. Powierzchnia Europy wynosi około 10 milionów km^2 .

Granice jej wschodnie biegną górami Ural i Morzem Kaspjskiem, granicę północną, zachodnią i południową oblewają wody oceanu Atlantyckiego i jego części.

Ocean Atlantycki ma największe znaczenie dla Europy jako łącznik między nią a innymi częściami ziemi, z morz zaś, które są jego częścią, mają wielkie znaczenie: morze Śródziemne, Północne i Bałtyckie.

Wdzierają się one głęboko w ląd, tworząc liczne zatoki, ułatwiające dostęp w głąb kontynentu, skutkiem czego rozczłonkowanie Europy jest znacznie korzystniejsze niż innych części ziemi.

Morze Śródziemne, łączące się z Atlantykiem cieśniną Gibraltarską, zajmuje obszar równy prawie $\frac{1}{4}$ powierzchni Europy. Dardanele, morze Marmara i Bosfor łączą je z morzem Czarnem. Znaczenie morza Śródziemnego jako drogi wodnej jest bardzo wielkie. Świadczą o tem ożywione porty Barcelony, Marsylii, Genui, Neapolu, Wenecji, Triestu, Salonik, Konstantynopola i Odesy.

Morze Bałtyckie, mniejsze sześć razy od morza Śródziemnego, nie ma wprawdzie tak wielkiego znaczenia dla całej Europy jak Śródziemne, dla krajów jednak, których wybrzeża wody jego oblewają, jest ono jedyną drogą morską, jaka je łączy z całym światem.

Polska, Litwa, Łotwa, Estonja, Finlandja, Szwecja i Bosja byłyby bez Bałtyku i jego głęboko wdzierających się zatok, odcięte od połączenia z Atlantykiem. Największy port Danji Kopenhaga i ważny port Niemiec Szczecin mogły rozwinąć się w wybitne ogniska handlowe tylko dzięki połączeniu Bałtyku z morzem Północnem. Gdańsk, Ryga, Rewel, Sztokholm, Petersburg i Helsingsfors jemu zawdzięczają swój rozwój.

Morze Północne, większe obszarem od Francji, ma wielkie znaczenie dla Europy dzięki temu, że leży między najbogatszymi krajami, jak Anglja, Niemcy, Holandja, i że do niego wpadają rzeki, jak Łaba, Ren i Tamiza, nad którymi powstały porty: Londyn, ognisko handlowe świata, Hamburg, największy port Niemiec, i pierwszy port Holandji, Rotterdam. W nich koncentruje się wielki ruch światowy oceaniczny.

Z innych portów europejskich nadatlantyckich ma wielkie znaczenie dla Francji Hawr u ujścia Sekwany, dla Portugalji zaś i całego półwyspu Pirenejskiego, Lizbona.

W krajobrazie Europy przeważają niziny. Zajmują one $\frac{2}{3}$ powierzchni, wypełniają zaś jako niż wschodnio-europejski prawie połowę obszaru Europy.

Z niżem wschodnio-europejskim łączy się nizina polska. Dalszym ciągiem niziny polskiej jest nizina niemiecka, ta zaś łączy się z niziną francuską.

Niziny zajmują także półwysep Jutlandzki, część półwyspu Skandynawskiego i południowo-wschodnią część Anglii.

Z nizin, otoczonych górami, zasługuje na uwagę nizina wołoska między Bałkanem a Karpatami, połączona z niżem wschodnio-europejskim, nizina węgierska i padańska.

Wyżyny i góry zajmują pozostałą część Europy. Powstały one, jak wogóle całe urzeźbienie Europy, w rozmaitych epokach. Podczas gdy wschodnia część Europy przedstawia się jako kraj przeważnie nizinny, posiada Europa zachodnia obok wymienionych powyżej nizin najstarsze systemy górskie na półwyspie Skandynawskim, najmłodsze łańcuchy górskie, jak Alpy, Karpaty, Pireneje, Bałkan, góry dynarsko-greckie i kadłuby starych systemów górskich, zajmujących znaczne obszary Polski, Czechosłowacji, Niemiec, Francji i Anglii. Znaczne przestrzenie północnych Niemiec, Danji, Polski, Litwy i Łotwy pokrywają potężne nasypy, które zawdzięczają swoje powstanie dawnym lodowcom. Lodowce te przenosiły na swym grzbiecie w odległych epokach nie tylko żwiry, piaski, glinę i drobniejsze kamienie, ale często ogromne złomy skał i pozostawiały po sobie pokłady owych żwirów, piasków i glin, które noszą nazwę moren. Cechą okolic morenowych są liczne jeziora, stąd ich częsta nazwa „pojezierza“.

Ukształtowanie pionowe Europy jest bardzo korzystne. Liczne łańcuchy górskie, wyżyny, niziny odosobnione lub łączące się ze sobą, kotliny otoczone pasmami gór, krainy pagórkowate, równiny przyczyniły się do stworzenia takiej różnorodności krajobrazowej, jakiej nie spotykamy w żadnej części ziemi na tak stosunkowo małym obszarze.

Dzięki odrębnym warunkom wytworzyła się w ciągu wieków ta wielka różnorodność pod względem kulturalnym i narodowym, jaką widzimy w dzisiejszej Europie.

W związku z korzystnym układem pionowym i bogatym rozczłonkowaniem pozostaje klimat Europy.

Dzięki ciepłemu prądowi Zatokowymu jest w Europie cieplej, niż w Azji i w Ameryce pod tą samą szerokością geograficzną.

Wiatry, wiejące ku Europie z zachodu i południowego zachodu, ogrzewają się ponad ciepłymi wodami Atlantyku, a ogrzewszy się, udzielają swego ciepła Europie zachodniej i środkowej.

Klimat krajów nadmorskich w Europie zachodniej, a zwłaszcza północno-zachodniej, jest morski, w Europie wschodniej lądowy.

W miarę posuwania się ku wschodowi słabnie wpływ prądu Zatokowego, klimat więc przechodzi z morskiego w lądowy. Ziemie polskie, leżące w połowie drogi między Irlandją, mającą łagodne zimy i chłodne lata, a południowym Uralem z ostremi zimami i upalnym latem, mają klimat pośredni. Lata u nas nie takie upalne jak na wschodzie, zimy ostrzejsze, niż na zachodzie.

Wpływ znaczny na klimat mają kierunki gór. W Europie środkowej biegną one równoleżnikowo, wiatry więc ciepłe łatwo dostają się w głąb lądów. Na północy, gdzie góry Skandynawji zajęły całą zachodnią stronę półwyspu, panuje w Norwegji na zachodzie klimat morski, w Szwecji na wschodzie lądowy.

Równoleżnikowo biegnące pasma górskie chronią półwyspy południowe przed zimnemi wiatrami z północy. Okolice nad morzem Śródziemnem mają inny klimat niż reszta Europy. Cechą jego są deszcze zimowe i późne jesienne, kiedy wieją wiatry od morza Śródziemnego, lata suche skutkiem wiatrów wiejących z kontynentu.

W odróżnieniu od lądowego klimatu Europy wschodniej i morskiego Europy zachodniej nazywamy klimat nad morzem Śródziemnem klimatem śródziemnomorskim.

Opadów najwięcej mają kraje na zachodzie, najmniej na wschodzie. Na zachodzie przeważają opady jesienne i zimowe, na wschodzie i w Europie środkowej letnie.

Wpływ znaczny na ilość opadów wywiera i wzniesienie pionowe, dlatego górzysta Szkocja, południowo-zachodnia Norwegja, Pireneje, Alpy, Apenin i góry dynarskie mają więcej opadów niż sąsiednie okolice.

Stosunki hydrograficzne Europy są korzystne, co pozostaje w związku z ukształtowaniem pionowem i klimatem.

Rzeki Europy płyną przeważnie w kierunku ku północnemu zachodowi lub ku południowemu wschodowi, w tym więc kierunku biegnie główny dział wód Europy.

Na przestrzeni od Gibraltaru do Uralu przecinają go liczne połączenia kanałowe, przeprowadzane bez pokonywania nadzwyczajnych trudności.

Rzeki europejskie są przeważnie spławne lub żeglowne, a ponieważ płyną we wszystkich kierunkach, mają wielkie znaczenie dla rozwoju handlu i przemysłu. Największe mogły rozwinąć się na wschodzie i w Europie środkowej, tu bowiem kontynent rozszerza się.

Na trzech półwyspach południowych i w Skandynawji płyną rzeki mniejsze, nie mające takiego znaczenia dla komunikacji, jak Ren, Rodan, Sekwana, Loara, Garonna, Tamiza, Dunaj, Łaba, Odra, Wisła, Niemen, Wołga, Dniepr lub nawet zamarznęta przez znaczną część roku Dżwina Północna i Newa.

Jezior najwięcej znajduje się dokoła Bałtyku w Finlandji i Skandynawji. Największe jezioro Ładoga, podobnie jak największa rzeka Wołga, są znacznie mniejsze od największych jezior i rzek Azji, Afryki i Ameryki.

Jeziora alpejskie, apenińskie i tatrzańskie należą do górskich, węgierskie i nadkaspjskie do niżowych. Największem jeziorem śródlądowym jest Morze Kaspjskie.

W związku z szerokością geograficzną, glebą, nawodnieniem i klimatem pozostaje flora i fauna.

Uprawa zbóż, kukurydzy, buraków cukrowych, ziemniaków, lnu, konopi, tytoniu, chmielu rozwija się z każdym rokiem, zamieniając dawniej lasami pokryte okolice w urodzajne niwy. Lasy pokrywają znaczniejsze przestrzenie jeszcze tylko w Skandynawji, północnej Rosji i w niektórych okolicach Karpat, Alp i gór półwyspu Bałkańskiego. I tu jednak więcej niż połowę urodzajnej ziemi zajmują łąki i pola uprawne.

W Europie południowej nadają krajobrazowi odrębny charakter lasy wawrzynów, cyprysów, kasztanów i dębów, podobnie jak lasy szpilkowe i liściaste w Europie środkowej i północnej, z wyjątkiem tundry. Większe jednak przestrzenie, niż te lasy, zajmują na południu gaje cytrynowe, pomarańczowe i oliwne, pola pokryte zbożami lub winnice.

Podobnie jak flora, uległa i fauna zmianie skutkiem postępującej kultury. Wilk, niedźwiedź, ryś, bóbr i dzik żyją jeszcze tylko na wschodzie, zające, sarny i dzikie ptactwo chronią przed zupełnem wytępieniem ustawy łowieckie.

Na dalekiej północy poluje się jeszcze na sobole, lisy polarne i niedźwiedzie.

Wody rzek, jezior i mórz Europy obfitują w ryby.

Rozwinięty chów koni w całej Europie, na stepach kirgiskich wielbłądów, na północy reniferów, na południowych pół-

wyspach osłów i mułów dostarcza zwierząt pociagowych i juczych.

Hodowla bydła rogatego, owiec i kóz ma wielkie znaczenie dla gospodarstwa mlecznego, przemysłu garbarskiego i wełniarskiego. Znaczne zapotrzebowanie mięsa jako pokarmu przyczyniło się także niemało do rozwoju hodowli bydła i świń. Zaledwie jednak niektóre kraje, jak Rosja, państwa półwyspu Bałkańskiego, Danja i Holandja, wywożą swoje bydło; do innych krajów musi się je przywozić. Krajami dostarczającymi Europie mięsa są Stany Zjednoczone, Kanada, Argentyna, Urugwaj, Alger i Australja.

Pod względem gęstości zaludnienia zajmuje Europa pierwsze miejsce. Ludność dzisiejszej Europy powstała ze zmieszania się ludów, które ją zamieszkiwały od najdawniejszych czasów, z nowymi przybyszami z Azji, stamtąd bowiem wdzierały się w czasach historycznych jak i w epokach dawniejszych coraz to nowe szczepy. Najważniejsze i najliczniejsze narody europejskie zaliczamy do grup językowych: romańskiej, germańskiej i słowiańskiej. Tworzą one wspólną grupę językową aryjską, a zalicza się do niej także Greków, Albańczyków i Celtów.

Mniej liczna jest grupa językowa fińsko-ugryjska, obejmująca ludy mówiące językami: madziarskim, fińskim i estońskim i grupa językowa turska, której najliczniejszymi przedstawicielami w Europie wschodniej są Tatarzy.

Gęstość zaludnienia jest nierównomierna. Najstąbiej zaludnione są północne obszary Rosji, Finlandji, Szwecji i Norwegji, najbardziej zgęszczoną ludność posiadają przemysłowe obszary Anglji, Belgji, Francji, Niemiec, Polski i Czech. Są to obszary bogate w węgiel i rozmaite rudy.

Liczba ludności Europy wynosi 445 milionów.

Cała Europa prawie jest chrześcijańska, żydzi bowiem, mahometanie i nieliczni poganie liczą około 20 milionów.

Katolicyzm przeważa wśród ludów romańskich, bo tylko Rumuni należą do kościoła wschodniego — protestantyzm wśród germańskich, wyznanie wschodnie wśród Słowian, z których katolikami są Polacy, Czesi, Słoweńcy, część Serbów i Rusinów.

Korzystny układ pionowy, liczne rzeki, urodzajność ziemi, klimat umiarkowany przyczyniły się bardzo do tego, że ludy Europy zajęły pierwsze miejsce pod względem cywilizacji. Wprawdzie Egipcjanie, Babilończycy, Hindusi i Chińczycy osiągnęli wcześniej wyższy stopień cywilizacji niż ludy europejskie,

dziś jednak ogniskiem całego ruchu umysłowego, handlowego i przemysłowego stała się Europa.

Gęstość zaludnienia wywołała emigrację. Zaludniła się kolonistami europejskimi Ameryka i Australja, Afryka zaś i Azja pokrywają się z dniem każdym kolonjami zaborczemi, plantacyjnemi państw europejskich.

A) Europa południowa.

a) Półwysep Bałkański.

952
r

Podłożenie? Jakie morza otaczają półwysep? Które wybrzeże jest lepiej rozwinięte, wschodnie czy zachodnie? Wskaż zatoki! Jakie wyspy leżą na wschód, jakie na zachód od półwyspu? Gdzie łączą się góry półwyspu z Alpami? Które góry półwyspu mają kierunek równoleżnikowy, a które południkowy? Oznacz zlewiska mórz: Czarnego, Egejskiego, Jońskiego i Adrjatyckiego! Jakie pasma tworzą działy wód? Jakie rzeki płyną z półwyspu do Dunaju i Sawy? Wzdłuż jakich rzek prowadzi droga z kontynentu do Konstantynopola? Jaka cieśnina oddziela półwysep Gallipoli od Azji? Jakie morza łączy cieśnina Dardaneńska? Jaka cieśnina łączy morze Marmara z Czarnem?

Półwysep Bałkański, oblany z trzech stron morzami, łączy się na północy z kontynentem Europy na przestrzeni od zatoki Triesteńskiej do ujść Dunaju.

Wybrzeże wschodnie, lepiej rozwinięte od zachodniego, zwłaszcza na południowym wschodzie, posiada dobre zatoki i dogodne porty, morze zaś Egejskie, zasiane wyspami, tworzy najlepsze połączenie między Europą, Azją i Afryką.

W miejscach, gdzie cieśniny Dardaneńska i Bosfor łączą morze Marmara z Egejskiem i Czarnem, zbliża się Europa do Azji na odległość zaledwie kilku kilometrów, w Bosforze nawet na $\frac{1}{10}$ kilometra.

Pod względem układu pionowego przedstawia się półwysep jako krainą górzystą.

Rozróżnić tu należy: obszar gór dynarsko-greckich na zachodzie, obszar Bałkanu na wschodzie i obszar środkowy tracki.

Góry dynarsko-greckie za zachodzie składają się z licznych, równoległych pasm, poprzedzielanych na północy dolinami rzek, płynących ku Sawie lub ku morzu Adrjatyckiemu.

Rzeka Dryn dzieli je na dynarskie i greckie. Góry greckie łączą się w swej zachodniej części z górami albańskimi.

Bałkan, od którego pochodzi nazwa półwyspu, biegnie w kierunku równoleżnikowym, od rzeki Timok, pobocznej Dunaju, ku morzu Czarnemu. Opadając stromo w środkowej swej części ku południowi, tworzy kotlinę Sofji, otoczoną od południa t. zw. Antybałkanem. Drugą wielką kotliną jest dolina górnej Marycy. Ku północy przechodzi Bałkan w płytę bułgarską, kończącą się nad Dunajem ostrą krawędzią. Płytę przerzynają rzeki płynące ku Dunajowi.

Pasma bałkańskie, pokryte lasami i łąkami na stokach północnych, tworzy jakby obronny wał między północą a południem.

Wody półwyspu płyną we wszystkich kierunkach.

Z wyjątkiem Dunaju niema znaczniejszej rzeki przydatnej do żeglugi. Letnią porą wiele z nich wysycha, co jeszcze więcej obniża ich znaczenie. Dla komunikacji jednak są one ważne, zwłaszcza wobec niekorzystnych warunków orograficznych. Doliny ich są najdogodniejszymi drogami, łączącymi wewnątrz półwyspu z wybrzeżem i resztą Europy.

Klimat nad morzem Adriatyckiem i Egejskim śródziemnomorski. Wnętrze skutkiem znacznego wzniesienia ma klimat lądowy. W zimie spada temperatura niżej zera, na górach leżą śniegi cały rok, mrozy zaś dochodzą do 25°. Najwybitniej lądowy klimat panuje na północ od Bałkanu. W lecie jest wewnątrz półwyspu i wybrzeże wschodnie cieplejsze od wybrzeża zachodniego, w zimie jest cieplej na zachodzie i południu. Najwięcej opadów ma zachód, mniej wschód i południe.

Świat roślinny rozpada się na obszar śródziemno-europejski i śródziemnomorski.

Na południe od Bałkanu rosną drzewa oliwne, pinje, cyprysy, na północ dęby, buki i graby.

We wnętrzu półwyspu uprawia się różne gatunki zbóż, kukurydzę, tytoń i winną latorośl.

W Grecji i na wyspach, gdzie obfitsze deszcze padają w porze zimowej, rozwinęła się uprawa wina, tytoniu, fig, a nawet bawełny. Najważniejsze obszary rolnicze leżą nad Dunajem, Sawą, Morawą, na płycie bułgarskiej, w kotlinie Sofji i nad Marycą. Nieużytki zajmują prawie połowę niektórych krajów półwyspu.

Hodowla kóz, owiec, świń i bydła rogatego jest ważną gałęzią zajęcia mieszkańców.

Górnictwo słabo rozwinięte, a przemysł zaledwie w początkach. Najwięcej żelaza produkuje Grecja. Tu również rozwinął się najwyższy przemysł.

Ludność zamieszkująca półwysp powstała ze zmieszania się mieszkających tu już w odległej starożytności Greków i Ilirów ze Słowianami, którzy przybyli na półwysp z początkiem wieków średnich. Z dawnych Ilirów pozostali tylko Albańczycy.

Z końcem wieków średnich ulegają Grecy, Serbowie i Bułgarowie podbojowi Turków, którzy, zawładnąwszy całym półwyspem, utrzymali się w roli władców aż do XIX wieku. Pierwsi wywalczyli sobie wolność Grecy w pierwszej połowie ubiegłego wieku, następnie w drugiej połowie XIX wieku Serbowie i Bułgarowie.

Po wielkiej wojnie powiększyła Grecja swe posiadłości przez przyłączenie obszarów nad morzem Egejskim, Serbja zaś i Czarnogóra połączyły się, tworząc Jugosławję; w skład jej weszły prócz Serbji i Czarnogóry te kraje dawnych Austro-Węgier, w których mieszka ludność pochodzenia serbskiego.

Głównem zajęciem ludności jest rolnictwo. Uprawia się głównie pszenicę i kukurydzę. Ważnem źródłem dochodu jest uprawa tytoniu, jarzyn i drzew owocowych. Dostarcza półwysp również wina i oliwy.

Brak dobrych dróg utrudnia rozwój tych bogatych niegdyś krain. Najważniejsze koleje biegną z Belgradu przez Sofję do Konstantynopola i przez Nisz do Salonik. Ważne dla handlu są linje kolejowe łączące port Rjeki z Węgrami i Austryją. Handel rozwija się głównie dzięki dogodnym portom jak Konstantynopol, Saloniki, Pireus i liczne porty na wybrzeżu Dalmacji.

Na półwyspie bałkańskim istnieją obecnie następujące państwa: Grecja, Jugosławja, Bułgarja, Turcja i Albanja.

Turcja, dawna władczyni całego półwyspu, posiada po wielkiej wojnie, z której wyszła pokonana, tylko Konstantynopol i część Tracji po rzekę Marycę. Konstantynopol był dawniej i pozostał obecnie najważniejszym portem handlowym całego europejskiego wschodu. Położony nad zatoką, zwaną Złotym Rogiem, wśród gajów cyprysowych i laurowych, był już w starożytności jako greckie Bizancjum ważnym punktem handlowym. Znaczenie jego rosło w ciągu wieków, od czasu zaś przekopania kanału Sueskiego i zbudowania linji kolejowej, biegnącej przez Małą Azję ku Bagdadowi, posiada Konstantynopol znaczenie światowe.

Albanja, ubogi i słabo zaludniony kraj nad Adryatykiem, był dawniej prowincją turecką. Albańczycy, potomkowie dawnych Ilirów, zamieszkujący górzystą krainę, zajmują się przeważnie pasterstwem. Zboże uprawia się tylko w nielicznych, urodzajniejszych kotlinach.

Dzięki niedostępnym góróm utrzymali Albańczycy długo swoją niezależność podobnie jak mieszkańcy Czarnogóry. Wiekowe walki i późniejsze rządy tureckie przyczyniły się do tego, że stan kultury jest w Albanji bardzo niski.

G r e c j a.

Grecja składa się z części kontynentalnej i wysp na sąsiednich morzach.

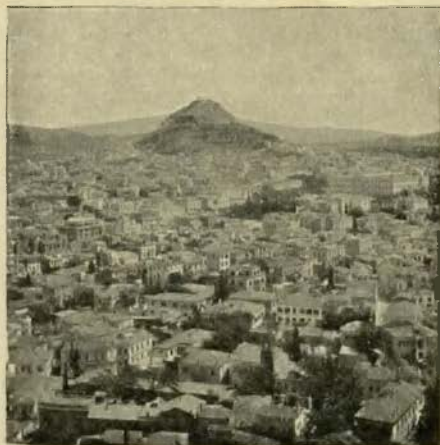
Grecja kontynentalna obejmuje obecnie prócz Grecji właściwej obszary leżące nad wybrzeżem morza Egejskiego.

Grecja właściwa należy do systemu gór dynarsko-greckich. Łańcuchy górskie, oddzielające poszczególne krainy i kotliny otoczone górami, tworzące zamknięte dla siebie całości, przyczyniły się do powstania w starożytności licznych, małych, odrębnych państweczek, które dopiero w późniejszej epoce złączyły się w jedną całość.

Z krain północnych Grecji właściwej na uwagę zasługują Epir i Tesalja. Epir jest krainą górzystą, zamieszkałą przez ubogą pasterską ludność, Tesalja urodzajną, dobrze nawodnioną kotliną.

W Grecji środkowej oddzielają góry Pindus górzystą i trudno dostępną Akarnanię i Etołję na zachodzie od urodzajnej kotliny Beocji i górzystej Attyki na wschodzie.

Attyka jest krainą bezleśną, słabo nawodnioną, nadającą się do wypasania owiec i kóz. Tylko urodzajne niziny pokrywają winnice, gaje oliwne i drzewa figowe. Tu leży stolica Grecji Ateny, najświetniejsze miasto w starożytności, najludniejsze w Grecji dzisiejszej. Portem handlowym Aten jest Pireus.

Ateny.

Akropolis w Atenach.

Wąski przesmyk Koryncki, przekopany kanałem, prowadzi na Peloponez. Wnętrze góryste, pokryte lasami i pastwiskami, zajmuje Arkadja. Uprawa pszenicy, kukurydzy i wina udaje się tylko w niektórych kotlinach — głównem zajęciem ludności pasterstwo. Małe równiny rozłożyły się dokoła Arkadji we wszystkich kierunkach. Urodzajniejsze od niej ściągnęły już w starożytności licznieszą ludność, zajmującą się uprawą roli.

Z wysp morza Egejskiego największą jest Kreta, górzysta kraina, urodzajna w dolinach rzek.

Cyklady, liczące około 200 wysp, są przeważnie góryste, o stromych brzegach, dogodnych portach, bezdrzewne, ale urodzajne.

Z wysp Jońskich najważniejsza jest Korfu z dobrym portem handlowym. Dzięki łagodnemu klimatowi są one urodzajne i dostarczają w znacznej ilości wina i rodzyneków.

W starożytności byli Grecy najwięcej cywilizowanym narodem w całej kotlinie morza Śródziemnego. Potomkowie ich, dzisiejsi Nowo-Grecy, zmieszani ze Słowianami i Albańczykami, są najbardziej cywilizowanym narodem na półwyspie Bałkańskim. Długie lata niewoli przyczyniły się do upadku dawnej świetności. Ogromne obszary, bo wynoszące $\frac{2}{3}$ powierzchni Grecji, pokrywają pastwiska i zarośla, zaledwie $\frac{1}{5}$ powierzchni kraju nadaje się pod uprawę, a tylko mały obszar zajmują lasy.

Największy dochód mają mieszkańcy z uprawy wina, drzew oliwnych, tytoniu i owoców południowych. Najwięcej wywozi się rodzyneków, wina, fig i tytoniu. Górnictwo dostarcza ołowiu, srebra, żelaza i cynku, brak jednak węgla nie pozwolił na większy rozwój przemysłu fabrycznego, wobec czego rudy są artykułem wywozowym z Grecji, przemysł zaś własny, słabo rozwinięty, nie dostarcza ludności, podobnie jak rolnictwo, środków do życia. Wielu Greków opuszcza ojczyznę, osiedlając się w sąsiednich krajach. Spotykamy ich na całym półwyspie Bałkańskim, w Małej Azji, Syrii i Egipcie, najczęściej jako kupców. Znaczna część handlu wschodniej części morza Śródziemnego znajduje się w ich rękach. W Konstantynopolu mieszka ich więcej niż w Atenach.

Jugosławia.

Jugosławia powstała w czasie wielkiej wojny z połączenia dawnej Serbji i Czarnogóry z krajami, które wchodziły w skład Austro-Węgier: Chorwacją, Sławonją, Krainą, Dalmacją, Bośnią i Hercegowiną, częścią Styrii, Karyntji i Banatu.

Pod względem obszaru i zaludnienia jest Jugosławja największym państwem na półwyspie Bałkańskim. Powierzchnia jej wynosi około 245.000 km², zaludnienie około 12 milionów.

Jugosławja jest przeważnie górzysta. Nizinna jest tylko kraina między Sawą i Drawą.

Po prawym brzegu Sawy leży górzysta kraina Bośni i Serbji. Góry bośniackie i serbskie pokrywają gęste lasy dębowe, doliny rzek urodzajne pola, a ściany dolin sady owocowe, tworzące w niektórych okolicach prawdziwe lasy śliwkowe.

Krajobraz górski nad rzeką Vrbas w Bośni.

Na zachód od gór bośniackich charakter krajobrazu się zmienia. Zamiast dobrze nawodnionej lesistej krainy górskiej o łagodnie zaokrąglonych, niewysokich szczytach spotykamy obok dość wysokich łańcuchów górskich wyżynę krasową bezwodną, pełną zapadłości lejkowatych i podłużnych, pełną grot, jaskiń, źródeł i podziemnych rzek.

Ku Adrjatykowi opadają góry terasowato. Wybrzeże jest bogato rozczłonkowane. Liczne zatoki dały początek dogodnym portom. Wyspy otaczające wybrzeże i wąski pas nadbrzeżny mają inny charakter niż wyżyna krasowa. Boślinność tu bujniejsza, liczniejsze osady ludzkie, łagodniejszy klimat. Zimno przynosi tu tylko wiejący z sąsiedniej wyżyny porą zimową su-

chy wiatr, zwany „bora“. Ciepły wiatr, wiejący od strony Adrjatyku, sprowadzający obfite opady, nosi nazwę „sirocco“.

Klimat Jugosławji poza wybrzeżem ma charakter klimatu lądowego.

Głównem zajęciem ludności jest rolnictwo. Najwięcej uprawia się kukurydzy. Uprawa wina rozwija się w Sławonji i Dalmacji. Tytoń uprawia się w Bośni, Serbji i Sławonji. Wyspy i wybrzeże dostarczają owoców południowych.

Z lasów bukowych Sławonji, dębowych Bośni i szpilkowych Krainy wywozi się cenny materiał poza granice kraju.

Górnictwo ubogie dostarcza jednak rud żelaznych. Węgiel brunatny posiada Bośnia, Serbja i Sławonja, ołów i rtęć Kraina.

Przemysł Jugosławji słabo rozwinięty. Najkorzystniej pod tym względem przedstawiają się kraje, które należały przed wojną do Austro-Węgier. W Krainie rozwija się przemysł tkacki, w Sławonji i Bośni przemysł drzewny; fabryki wyrobów tytoniowych, fabryki śliwownicy, gorzelnie, cukrownie, młyny spotykamy w Serbji, Bośni i Sławonji. Wyroby przemysłu Jugosławji nie wystarczają na pokrycie potrzeb ludności, musi się więc je sprowadzać z krajów o wysoko rozwiniętym przemyśle fabrycznym.

Chów bydła, owiec i kóz w całej Jugosławji ułatwiają paszne łąki w górach, chów świń w Serbji, Sławonji i Bośni dębowe i bukowe lasy.

Zwierzęta domowe, zboże, wino, tytoń i owoce pokrywają potrzeby ludności i tworzą podstawę handlu wywozowego.

Dalmatyńskie porty koncentrują handel z Europą zachodnią, koleje prowadzące ku Austrii i Węgrom ułatwiają handel z Europą środkową.

Trzy szczepy: Serbów, Chorwatów i Słoweńców złożyły się na dzisiejszą ludność Jugosławji. Język tych szczepów jest bardzo zbliżony, tak, że można mówić o jednolitości językowej mieszkańców tego kraju.

Pod względem religijnym panuje większa różnorodność. Serbowie, Czarnogórcy, część mieszkańców Bośni i Hercegowiny wyznają religię grecko-wschodnią, Chorwaci, Słoweńcy w Krainie, Dalmatyńcy, a w części mieszkańcy Bośni i Hercegowiny należą do kościoła rzymsko-katolickiego, część Bośniaków i Hercegowińczyków, zwłaszcza klasy zamożniejsze, wyznają islam, który przyjęli w czasach panowania Turków w tych krajach.

Serbowie przybyli na półwysep Bałkański na początku wieków średnich i utworzyli tu silne państwo, które jednak przy

końcu wieku XIV podbili Turcy. Odtąd pozostawała Serbja, Bośnia i Hercegowina w rękach tureckich. Chorwacja i Slawonja stały się częścią państwa węgierskiego. Kraina weszła w skład posiadłości austriackich. Dalmatyńskie wyspy i portowe miasta należały dłuższy czas do Rzeczypospolitej weneckiej, ulegając wpływowi kulturalnym włoskim. W XIX wieku przeszła Dalmacja pod panowanie Austrii, Bośnię zaś i Hercegowinę otrzymały Austro-Węgry w drugiej połowie XIX wieku w tym czasie, kiedy Serbja stała się niezawisłym państwem.

Zjednoczenie wszystkich Serbów było zawsze hasłem i celem ludów dzisiejszej Jugosławji, ale dopiero upadek Austro-Węgier umożliwił osiągnięcie tego celu.

Jugosławja jest monarchją konstytucyjną. Stolicą państwa jest Belgrad.

Bułgarja.

Bułgarja jest w ścisłym tego słowa znaczeniu krajem bałkańskim, całe bowiem prawie pasmo Bałkanu leży w jej granicach.

Klimat Bułgarji łądowy, łagodniejszy na południe od Bałkanu zwłaszcza w kotlinach, zastłoniętych górami od północy.

Najżyźniejszą krainą jest dolina Marycy i kotlina Sofji, stolicy państwa. Uprawia się najwięcej pszenicy. Żyzna jest również płyta bułgarska, poprzerzynana licznymi dopływami Dunaju. Tu uprawia się głównie kukurydzę, pszenicę i rośliny strączkowe. Warzywnictwo rozwinęło się w całej Bułgarji. Ogrody warzywne, w których uprawia się najrozmaitsze gatunki jarzyn, są cechą charakterystyczną kraju. Ogrodnicy bułgarscy emigrują często do sąsiednich krajów, wydzierżawiają tam w pobliżu większych miast obszary nadające się pod uprawę jarzyn i ciągną z tego źródła znaczne zyski.

Południowe stoki Bałkanu i kotlina górnej Marycy obfitują w ogrody róż, dające podstawę do fabrykacji olejku różanego, ważnego artykułu wywozowego. Tytoń uprawia się w Bułgarji zwłaszcza na południu, gdzie kwitnie także hodowla jedwabnika.

Przemysł fabryczny słabo rozwinięty z powodu braku większych kopalń węgla i kruszców. Powstał tylko przemysł rolniczy. Młyny, browary i gorzelnie zawdzięczają swój rozkwit rolniczemu płodom kraju.

Obok uprawy zboża zajmują się mieszkańcy Bułgarji hodowlą bydła i owiec. Jest to obok zboża główny artykuł wywozowy.

Ruch handlowy koncentruje się w portowych miastach czarnomorskich. Najważniejsze z nich Warną i Burgas. Główna linja kolejowa biegnie przez Sofję i łączy ją z Konstantynopolem na wschodzie, z Belgradem na zachodzie. Ważne znaczenie dla handlu mają linje łączące Sofję z Warną i Ruszczukiem.

Dunaj ma dla Bułgarji, jak dla wszystkich krajów, przez które przepływa, ogromne znaczenie jako pierwszorzędna droga wodna, ułatwiająca komunikację z przemysłowemi krajami, jak Czechosłowacja i Austria.

Bułgarzy są obok Serbów drugim ludem słowiańskim na półwyspie. Dawni Bułgarzy, pochodzenia mongolskiego, podbiwszy ziemie dzisiejszej Bułgarji w VII wieku po Chr., zmieszali się z ludem słowiańskim, który się tu osiedlił na początku wieków średnich, przyjęli jego język, pozostawiając mu swe imię.

Panującą religją jest grecko-wschodnia.

Pod względem kulturalnym podnosi się Bułgarja stale. Znaczna jednak liczba analfabetów świadczy podobnie jak w Serbji, że długie jarzmo tureckie pozostawiło i tu swe ślady.

b) Półwysep Apeniński.

Jakie morza oblewają półwysep? Jakie góry oddzielają go od reszty Europy? Jakie zatoki tworzą morza: Adrjałyckie, Jońskie, Tyrreńskie i Liguryjskie na wybrzeżach półwyspu?

Jakie wyspy otaczają półwysep? Jakie góry przebiegają półwysep w kierunku południkowym? Gdzie łączą się z Alpami? Jaka nizina leży między Apeninem a Alpami? Porównaj zachodnią i wschodnią część półwyspu pod względem orograficznym!

Skąd wypływają najliczniejsze i największe rzeki i dlaczego? Przez jakie jeziora płyną poboczne Padu, mające swe źródła w Alpach? Opisz źródła, bieg i ujście Padu! Jakie rzeki płyną do morza Adrjałyckiego? Wskaż poboczne rzeki Padu płynące z Apeninu! Jakie rzeki płyną z Apeninu do mórz, otaczających półwysep? Przez jaką kotlinę płynie Arno? Opisz źródła, bieg i ujście Tybru!

Nizina padańska czyli lombardzka tworzy odrębną krainę geograficzną, właściwy zaś półwysep Apeniński rozpada się na trzy odrębne grupy, które tworzy Apenin północny, środkowy i południowy.

Wybrzeże, słabiej rozwinięte niż na półwyspie Bałkańskim, tworzy po stronie zachodniej więcej dogodnych zatok niż po wschodniej.

Pod względem pionowym rozróżnić należy obszar alpejski, nizinę między Alpami i Apeninem i górzystą krainę Apeninu.

Wschodnie i południowe stoki Alp, obiegające nizinę padańską, opadają stromo, tworząc krótkie doliny; przez doliny te płyną rzeki lub też wypełniają je jeziora.

Z drugiej strony opada ku nizinie Apenin, poprzerzynany również dopływami głównej rzeki Padu.

Sama nizina opadająca ku wschodowi, posiada na zachodzie wzgórze, wytworzone przez moreny lodowców alpejskich. Powstała ona przez wypełnienie zatoki morskiej żwirem i piaskiem rzek, płynących z otaczających ją gór. Posuwanie się jej wybrzeża ku wschodowi spowodowało, że miasta, jak Adria i Rawenna, które dawniej leżały nad morzem i tworzyły porty, leżą dziś o kilka lub kilkanaście kilometrów od Adrjatyku. Koryta rzek podnoszą swój poziom tak znacznie przez wypełnienie się piaskami i żwirem, że musiano je już w dawnych czasach otoczyć wałami, zasłaniającemi sąsiednie okolice przed zalewem. Liczne kanały, rozprowadzające ich wody po całej nizinie, służą z jednej strony do odwodnienia bagnistych okolic, z drugiej zaś do nawodnienia nieurodzajnych. Dlatego jest nizina padańska najlepiej zagospodarowaną i najbogatszą częścią Włoch. Klimat jej, ostrzejszy od panującego na właściwym półwyspie, ma charakter zbliżony do lądowego. Zimy bywają tu częste, mrozy dochodzą do kilku stopni, rzeki pokrywają się nieraz lodem, co powoduje, że roślinność południowa, jak drzewa oliwne, cytryny i pomarańcze, rosną tu tylko w zasłoniętych od północy dolinach rzek alpejskich i nad jeziorami, przez które one przepływają. Rozwinęła się tu jednak dzięki cieplejszemu klimatowi niż za Alpami uprawa ryżu w błotnistej okolicy nad Padem.

Pagórkowatą okolicę na zachodzie pokrywają winnice i drzewa morwowe. Rozwinęło się tu jedwabnictwo. Na stokach tych wzgórz, w miejscach, gdzie one przechodzą w nizinę, kwitnie hodowla bydła, co znowu przyczyniło się do rozwoju gospodarstwa mlecznego. Brak węgla zastąpiła w niektórych okolicach siła wody górskich rzek, co wpłynęło na rozwój przemysłu fabrycznego.

Inny charakter ma kraina Apeninu, który ciągnie się łukiem od Alp po wyspy Egackie i rozpada się na północny, środkowy i południowy. Pierwszy sięga po źródła Tybru, drugi po źródła Volturno.

Apenin północny opada stromo ku zatoce Genueńskiej i zachodowi, łagodnie ku nizinie padańskiej, ku morzu Adrjatykiem zaś przechodzi w nadbrzeżną równinę. Lasami pokryte góry Apeninu północnego, posiadające na stokach żyzne obszary,

różnią się od nagich skał Apeninu środkowego, tu i ówdzie tylko trawami porośłych.

Apenin południowy, zbliżony pod względem krajobrazowym do środkowego, opada na zachód ku nizinie kampańskiej, na wschodzie przechodzi, podobnie jak środkowy i północny, w nadbrzeżną równinę.

Nizina apulijska jest krainą w części podmokłą i niezdrową, w części suchą i bezdrzewną; wyżyna apulijska jest urodzajna, zwłaszcza nad morzem Adrjatyckiem.

Urodzajną, dobrze zagospodarowaną i gęsto zaludnioną jest również Kampanja neapolitańska, otoczona wzgórzami,

które pokrywają pola uprawne, ogrody warzywne, gaje pomarańczowe i winnice. Inny obraz przedstawia Kampanja rzymska, kraina pustynna, pełna bagien malarycznych, urodzajna tylko w dolinie Tybru.

Do urodzajnych i gęsto zaludnionych krain należy kotlina rzeki Arno.

Klęską najstraszniejszą, nawiedzającą stale wybrzeża morza Tyrreńskiego, są trzęsienia ziemi, w Kampanji zaś i wybuchy

Neapol. W głębi Wezuwiusz.

wulkaniczne. Trzęsieniom ziemi ulega i górzysta Kalabryja, najwięcej zaś sąsiednia Sycylja, która prócz tego cierpi wiele od wybuchów Etny, zalewającej ławą żyzne pola i kwitnące osady, leżące na stokach wulkanu.

Klimatyczne stosunki, dzięki położeniu geograficznemu, Alpom na północy i bliskości mórz, są bardzo korzystne. Najłagodniejszy klimat panuje na Rywjerze, na nizinie padańskiej zbliża się do lądowego, na południu zaś jest suchy i gorący. Opady wodne zmniejszają się ku południowi. Deszcze padają na północy przeważnie w lecie, w środkowej części półwyspu na wiosnę i w jesieni, na południu zaś w naszych miesiącach zimowych.

Suchy, gorący wiatr *sirocco*, wiejący najczęściej na wiosnę, daje się szczególnie dotkliwie odczuwać na południu, gdzie powoduje często klęski nieurodzaju w winnicach i gajach oliwnych.

Rzeki bogate w wodę na północy dzięki lodowcom alpejskim i obfitym opadom, wysychają na południu, ponieważ niższy znacznie Apenin nie posiada lodowców, a stoki jego, pozbawione lasów, nie dostarczają dostatecznej ilości wody przez cały rok.

Roślinność na półwyspie typowo śródziemnomorska. Gaje laurowe i oliwne, pinje, cyprysy i eukaliptusy, przeniesione tu z Australji, agawy amerykańskie, wreszcie palmy na Rywjerze i Sycylji nadają krajobrazowi włoskiemu odrębny charakter od naszego.

Mniej niż połowa obszaru Włoch nadaje się pod uprawę zboża i jarzyn, produkcja więc nie wystarcza na zaspokojenie potrzeb gęsto osiadłej ludności.

Najwięcej uprawia się pszenicy, kukurydzy i ryżu na północy.

Południe dostarcza wina i oliwy, używanej tu powszechnie zamiast masła. Okolice górskie dostarczają kasztanów jadalnych, Sycylja pomarańcz.

Winnice zajmują 6% powierzchni kraju. Drzewa oliwne, których gaje pokrywają znaczne przestrzenie, są obok drzew pomarańczowych i cytrynowych jedną z podstaw bogactwa kraju.

Czwartą część obszaru Włoch zajmują pastwiska na stokach Apeninu i płaskowyżu Apulji. Brak wody obniża ich wartość, dlatego mógł się tu rozwinąć tylko chów owiec.

Hodowla bydła kwitnie na północy. Rozwinęła się tu także hodowla drobiu.

Rybołówstwo kwitnie głównie na wybrzeżach mórz.

Górnictwo dostarcza siarki wydobywanej w Sycylji w takiej ilości, jak w żadnym innym kraju Europy, i marmuru z okolic Carrary. Żelazo wydobywają na wyspie Elbie. Toskana dostarcza miedzi, żelaza i rtęci, Sardynja cynku i ołowiu.

Mimo braku węgla rozwija się przemysł włoski z każdym rokiem, wyzyskując siły wodne na północy. Przeszło milion robotników pracuje w fabrykach Piemontu i Lombardji, a wyroby bawełniane, jedwabne i wełniane wypierają powoli fabrykaty obce.

Utrzymuje się również dawny przemysł szklarski i mozaikowy w Wenecji.

Handel rozwija się dzięki gęstej sieci kolejowej na północy.

Największe znaczenie mają koleje alpejskie, łączące Włochy przez Brenner, Gothard i Simplon z Europą zachodnią i środkową.

Handel morski koncentruje się w Genui, Neapolu, Wenecji, Trieście, Livorno, Mesynie i Palermo. Dla handlu ze Wschodem ma wielkie znaczenie Brindisi.

Zaludnienie bardzo gęste. Po Belgji, Holandji i Wielkiej Brytanji zajmują Włochy czwarte miejsce w Europie pod względem gęstości zaludnienia. Nizina padańska, dolina rzeki Arno i Kampanja neapolitańska są najgęściej zaludnione.

Ludność Włoch jest jednolita. Włosi, potomkowie starożytnych Rzymian i najrozmaitszych zromanizowanych ludów półwyspu, mówią językiem, który rozwinął się z dawnego łacińskiego. W starożytności mieszkali tu Etruskowie i Gallowie na północ od Rzymu, Grecy na południu, w średnich wiekach Arabowie na południu, germańscy Ostrogoci, Wizygoci i Longobardowie na północy. Wszystkie te ludy zmieszały się ze sobą i wytworzyły dzisiejszy naród włoski. Podobnie jednak jak między Hiszpanami z południa i północy lub Francuzami z Tuluzy i Paryża jest pewna różnica, istnieje ona i pomiędzy Włochem z niziny padańskiej a Włochem z Neapolu lub Sycylii. Pod względem religji panuje tu również jednolitość, wszyscy bowiem Włosi są katolikami.

Oświata rozwija się z każdym rokiem coraz więcej. Liczne uniwersytety, szkoły średnie i fachowe dają możliwość kształcenia się. Wśród ludu rolniczego i robotników spotyka się jednak jeszcze wielu analfabetów. Najwięcej ich na południu, zwłaszcza na Sycylii.

Gęstość zaludnienia zmusza Włochów do emigracji za ocean i do sąsiednich krajów, gdzie są poszukiwani jako wyborni robotnicy zwłaszcza przy budowie mostów i tuneli.

Królestwo włoskie jest monarchją konstytucyjną. Powstało ono z kilku państwerek w XIX wieku, jednocząc się pod rządami dynastji sabaudzkiej. Z dawnych Austro-Węgier otrzymały Włochy po wielkiej wojnie Tyrol południowy, Istrię z Triestem i kilka wysp na Adrjatyku.

Stolicą państwa jest Rzym. Znaczenie tego miasta polega jednak nie tylko na tem, że jest ogniskiem politycznym dzisiaj-

szych Włoch, ale na wielkiej roli dziejowej, jaką odegrało w starożytności i w wiekach średnich. Podobnie jak Ateny w Grecji były ogniskiem cywilizacji starożytnej, był niem i Rzym, a obok tego był stolicą ogromnego państwa, obejmującego całą kotlinę morza Śródziemnego, w średnich zaś wiekach i dziś stolicą świata chrześcijańskiego jako siedziba papieża.

Zbudowany na siedmiu wzgórzach nad Tybrem, w miejscu, gdzie rzeka ta poczyna być spławną, rozwijał się w ciągu dwudziestu kilku stuleci, gromadząc skarby sztuki, budzące podziw całego świata, a ściągające tutaj uczonych i artystów z całej kuli ziemskiej. Do Watykanu, rezydencji papieskiej w Rzymie, śpieszą znów liczni pielgrzymi ze wszystkich katolickich krajów.

Tym przybyszom zawdzięczają Włochy, podobnie jak piękna Szwajcaria, znaczne dochody, i inne bowiem miasta włoskie, bogate w liczne pamiątki i dzieła sztuki, ściągają setki tysięcy cudzoziemców. Znaczną rolę odgrywa tu także łagodny klimat włoski i piękne krajobrazy.

Do takich ważniejszych miast należą: Florencja, Medjolan, Genua, Neapol, Wenecja i Triest.

Cztery ostatnie są największymi portami handlowymi Włoch, Medjolan ogniskiem wielkiego przemysłu i komunikacji, tu bowiem zbiegają się koleje łączące Włochy olbrzymimi tunełami alpejskimi z resztą Europy.

Na szczególniejszą uwagę zasługuje Wenecja, nie tylko jako port handlowy i wojenny, nie tylko z powodu wspaniałych budowli i ogromnego bogactwa dzieł sztuki, jak Florencja, ale głównie z powodu odrębnego zupełnie charakteru. Zbudowana na stu kilkunastu wysepkach w lagunie, zamkniętej wyspami od strony morza, posiada Wenecja obok ulic sto kilkadziesiąt kanałów, służących do ułatwienia komunikacji. Koni w całym mieście nie spotykamy, ludzi bowiem i ciężary przewozi się zapomocą małych, wąskich łódek, zwanych gondolami,

Kanał Wielki w Wenecji. W głębi kościół S. Maria della Salute.

lub stateczkami parowemi, krążącemi stale po Wielkim Kanale, przeryzającym miasto esowatą smugą.

Na ład stały prowadzi kolej przez lagunę, długa na kilka kilometrów.

Największem miastem pod względem zaludnienia i najpiękniejszym z powodu swojego położenia w całych Włoszech jest Neapol.

Nad piękną zatoką, u której wejścia leżą trzy górzyste wysepki, wznosi się miasto amfiteatralnie wśród wspaniałych gajów, w głębi zaś ponad niem potężny i groźny Wezuwusz.

W sąsiedztwie, zasypane przez wybuch wulkanu przed dwoma prawie tysiącami lat, Herkulanum i Pompei. Dziś odgrzebane dają nam możność poznania miasta starożytnego.

Wielkie znaczenie jako port handlowy ma Genua.

Dzięki połączeniu koleją z sąsiednią Francją i wewnątrz półwyspu stała się Genua pierwszym portem Włoch i ogniskiem handlu i przemysłu.

Stąd wypływają statki, dążące do Ameryki Południowej, a przewożące emigrantów do Argentyny i Brazylii.

W miejscu, gdzie krzyżują się dwie bardzo ważne linje komunikacyjne, łączące Francję z Włochami, leży u stóp Alp w Piemencie nad Padem Turyn, ważne ognisko przemysłu.

Na Sycylii do największego rozkwitu doszło Palermo, główny port handlowy tej wyspy. Drugim ważnym portem jest Mesyna.

c) Półwysep Pirenejski.

Oznacz położenie półwyspu! Jakie posiada zatoki i półwyspy drugorzędne? Wyspy? Wskaż cieśninę oddzielającą go od Afryki! Jakie góry oddzielają półwysep od reszty Europy? Jakie góry przebiegają przez wyżynę, zajmującą wnętrze półwyspu? Wskaż niziny na półwyspie i nazwij rzeki, które je przepływają! Opisz ich źródła, bieg i ujście! Do jakich zlewisk należy półwysep? Które zlewisko jest większe?

Wymień rzeki półwyspu, wskaż ich źródła, opisz bieg i ujście każdej z nich! Porównaj półwysep Pirenejski z Apenińskim i Bałkańskim pod względem położenia, wybrzeży, orograficznym i hydrograficznym.

Najdalej na południe i zachód wysunięty półwysep Pirenejski zajmuje obszar znacznie większy niż sąsiednia Francja, bo przeszło $\frac{1}{2}$ miliona km^2 .

Wybrzeże jego słabo rozwinięte. Ważniejsze porty nad Atlantyką znajdują się tylko na północnym zachodzie i przy ujściach rzek — nad morzem Śródziemnym zaś w łukowatych wgłębieniach, z których tylko zatoka Walencji jest wybitniejsza.

Wnętrze półwyspu jest wyżyną, wznoszącą się przeciętnie na $\frac{1}{2}$ km ponad powierzchnią morza, a zajmującą prawie $\frac{2}{3}$ powierzchni całego obszaru. Wyżynę tę, zwaną kastylijską, zamykają od północy góry kantabryjskie i Pireneje, na południu góry betyckie czyli andaluzyjskie.

Między wyżynę i otaczające ją góry weszły klinem dwie kotliny: aragońska na północy, andaluzyjska na południu. Przez pierwszą przepływa Ebro, przez drugą Gwadalkwiwir. Trzecią taką, znacznie mniejszą kotlinę tworzy nizina nad dolnym Tajo. Kotlinę rzeki Ebro zamykają od strony morza góry Katalonii, łączące się z Pirenejami.

Na zachód ku Atlantykowi obniża się wyżyna centralna stopniowo. Stromo opadająca ku kotlinie rzeki Ebro krawędź wyżyny nosi nazwę działu iberyjskiego.

Wszystkie te strome krawędzie, opadające ku nizinom Andaluzji, Aragonji i Walencji, mają charakter gór, wznoszą się bowiem ponad niemi do znacznej wysokości, poszarpane zaś są dolinami rzek i potoków, płynących z wyżyny.

Pasma gór, zamykające półwysep od północy, opada stromo ku Francji, ku południowi zaś przechodzi w coraz niższe pasma, opadające ku kotlinie aragońskiej. Pireneje są najwyższe w części środkowej. Niedostępność ich czyni z pasma niższego znacznie niż Alpy wybitną granicę, zamieniającą półwysep w odrębną krainę.

Francuzi mówią, że za Pirenejami rozpoczyna się Afryka. Zdanie to nabiera znaczenia, skoro się uwzględni charakter wyżyny środkowej i stosunki klimatyczne półwyspu.

Góry andaluzyjskie, oddzielone niziną andaluzyjską od wyżu centralnego, łączą się z nim na wschodzie. Poprzerywane głębokimi, stromymi wąwozami wznoszą się w pasmie Sierra Nevada do wysokości Alp i tworzą największe wzniesienie na półwyspie. Śniegi, pokrywające cały rok szczyty tego pasma, zasilając Gwadalkwiwir, uczyniły tę rzekę najobfitszą w wodę.

Rzeki półwyspu płyną przeważnie ku Atlantykowi. Przedzierając się przez wyżynę środkową głębokimi jarami, napotyka ją w swym biegu na skaliste progi, czyniące je nieprzydatnymi do żeglugi, z wyjątkiem niewielkich przestrzeni przy ujściu. Tylko Gwadalkwiwir jest dostępny dla wielkich parowców aż do Sewilli, Gwadjana zaś, Tajo i Duero mają znaczenie w dolnym swym biegu na znacznie mniejszą odległość.

W górach kantabryjskich ma swoje źródła największa z rzek zlewiska morza Śródziemnego na półwyspie, Ebro. Zbierając dopływy z Pirenejów i wyżyny centralnej, toczy swe wody ku południowemu wschodowi, zamieniając stepową i pustynną kotlinę, którą przepływa, w urodzajną krainę.

Podobne znaczenie mają dla wschodnich brzegów półwyspu pomniejsze rzeki, płynące z wyżyny centralnej do morza Śródziemnego. Wody ich, rozprowadzone kanałami na wszystkie strony, umożliwiły rozwój rolnictwa i ogrodnictwa na nieurodzajnych dawniej przestrzeniach.

Dla żeglugi ma znaczenie z rzek płynących na wschód tylko Ebro, spławny od Saragossy.

Klimat panuje inny na wyżynie, inny nad morzem Śródziemnym, inny zaś nad Atlantykiem. I tu jeszcze odróżnić należy odrębne stosunki klimatyczne na północy i zachodzie.

Nad zatoką Biskajską, dzięki klimatowi morskemu łagodne zimy, niezbyt gorące lata, obfite opady atmosferyczne.

Portugalia i Andaluzja mają suche lata i uboższe opady, zimy zaś znacznie łagodniejsze niż na północy.

Na wschodnim wybrzeżu opady jeszcze rzadsze, lata gorętsze i tylko sztucznemu nawodnieniu zawdzięcza ta część półwyspu swoją bujną roślinność.

Gorące lata a ostre zimy ma wyżyna środkowa. Śniegi i lody w zimie, a w lecie afrykańskie upały są tu zjawiskiem powszechnym. Deszcze rzadkie i gwałtowne nie mogą wystarczyć do rozwinięcia się bujnej roślinności, a sztuczne nawodnienie jest tu utrudnione, ponieważ rzeki płyną głębokimi jarami.

Suchy, lądowy klimat spowodował, że rzeki półwyspu są ubogie w wodę, mniejsze zaś z nich nie doprowadzają swych wód do morza, użyźniając niemi tylko pustynne okolice, przez które płyną.

Wybitne różnice pomiędzy wyżyną środkową a wybrzeżami występują jeszcze wyraźniej, skoro przypatrzemy się szacie roślinnej półwyspu.

Cechą charakterystyczną wyżyny są stepowe obszary, pokryte ubogą roślinnością, i brak lasów, które tylko tu i ówdzie nad brzegami rzek się pojawiają. Uprawa zboża tam tylko możliwa, gdzie da się rozprowadzić kanałami wodę z rzek, płynących po wyżynie. Pył, unoszący się w powietrzu i osiadający na rzadkich kępach traw i niskich krzewach, nadaje niektórym okolicom tej części półwyspu charakter pustyń afrykańskich.

Inaczej przedstawia się pobrzeże morza Śródziemnego. Uprawne pola zasiane pszenicą, jęczmieniem i strączkowymi roślinami, winnice, gaje oliwne, pomarańczowe i cytrynowe, na południu pola ryżowe, plantacje trzciny cukrowej, palmy daktylowe, sady pełne drzew owocowych, otoczone żywopłotem z agawy lub opuncji, lasy dębów korkowych, drzewa morwowe nadają tej części półwyspu charakter wielkiego ogrodu.

Pobrzeże Atlantyku ma na północy szatę roślinną podobną do tej, jaką spotykamy w Europie środkowej. Lasy dębowe i bukowe pokrywają stoki gór; doliny pokryte zieloną murawą, czego nie spotykamy na całym półwyspie. Na urodzajnych niwach uprawa pszenicy, jęczmienia, żyta, kukurydzy, owsa; w ogrodach i sadach nasze jarzyny i drzewa owocowe.

Zachodnie wybrzeże nad Atlantykiem ma więcej charakter krainy nadśródziemnomorskiej. Gaje drzew południowych i liczne winnice czynią Portugalję i Andaluzję podobnymi do Granady, na południowych stokach gór andaluzyjskich, i do Murcji lub Walencji, na wschodnich terasach wyżyny środkowej.

Lasy zajmują w Hiszpanji $\frac{1}{5}$ część całego obszaru, w Portugalji zaledwie $\frac{1}{10}$. Największe lasy pokrywają stoki gór na północy, mniejsze znajdują się na stokach działu kastylijskiego i Sierra Morena. Brak drzewa daje się tak odczuwać w niektórych okolicach, że używa się tam na opał słomy i suchego nawozu, budulec zaś sprowadzać się musi z innych krajów.

Hodowla bydła rogatego kwitnie tylko w północnej części półwyspu, na wyżynie środkowej hodowla owiec.

Hodowla koni rozwinęła się w Andaluzji.

Świnie i kozy hodują przeważnie na południu.

Osy i muły służą na całym półwyspie jako zwierzęta juczne i do jazdy wierzchem. Bez nich nie można sobie wyobrazić gospodarstwa, zwłaszcza na południu.

Rybołówstwo kwitnie na całym wybrzeżu i daje zajęcie kilkudziesięciu tysiącom ludzi.

Górnictwo, słynne w starożytności, podupadło w późniejszych czasach. Dziś dzięki obcym kapitałom podnosi się znowu. Dostarcza srebra, miedzi, ołowiu, żelaza, rtęci, cyny i siarki. Kruszcze wywozi się głównie do Anglii i Francji.

Przemysł skutkiem braku węgla nieznaczny, mimo bogactw mineralnych. Najbardziej przemysłową krainą jest Katalonja. Fabryki żelaza i stali rozwijają się nad zatoką Biskajską, jedwabnicze w Walencji, Murcji i Sewilli, bawełniarskie w Barce-

lonie i Katalonji. Tu także istnieją fabryki wyrobów wełnianych. Rafinerje cukru, fabryki czekolady, konserw, wyrobów z drzewa korkowego na południu dają miljonowe dochody, najwięcej jednak wino, winogrona i pomarańcze.

Dawny świetny handel na półwyspie podupadł bardzo. W ostatnich latach podnosi się z upadku. Wywozi się do Anglii, Francji i Stanów Zjednoczonych płody surowe, a przywozi wyroby przemysłowe, drzewo i zboże, którego ten kraj urodzajny w starożytności i za arabskich rządów nie produkuje tyle, ile trzeba na zaspokojenie potrzeb ludności.

Ludność półwyspu powstała z dawnych Iberów, zromani-zowanych już w starożytności, i z germańskich plemion, które po Rzymianach podbiły półwysep. W średnich wiekach zmieszła się ta ludność z arabską.

Tworzą ją dziś Hiszpanie i Portugalczycy. Pierwszych jest przeszło 20 milionów, drugich około 6 milionów. Język jednych i drugich powstał z dawnego łacińskiego. Hiszpanie i Portugalczycy są katolikami.

Oświata stoi dość nisko.

Pod względem politycznym rozpada się półwysep na konstytucyjne królestwo Hiszpanję i republikę Portugalję, oraz angielski Gibraltar.

Hiszpanja.

Królestwo hiszpańskie tworzy dziś 48 prowincyj, dawny jednak podział historyczny, podobnie jak we Włoszech, Grecji i innych krajach, utrzymał się do dni dzisiejszych.

Środkowa wyżyna na południu od Sierra Guadarama nosi nazwę Nowej Kastylji. Tu w środku półwyspu leży stolica kraju Madryt, największe miasto Hiszpanji, liczące przeszło $\frac{1}{2}$ miliona mieszkańców. Wśród kamienistej, pustynnej prawie okolicy powstało ono dzięki sztucznemu nawodnieniu, zamieniającemu znaczny obszar ziemi w urodzajną oazę. Koleje żelazne łączą Madryt z najważniejszymi punktami na wybrzeżu.

Starą Kastylją nazywa się część wyżyny środkowej na północ od Sierra Guadarama. I ta kraina, podobnie jak poprzednia, jest przeważnie nieurodzajnym stepem, przez który wije się głębokim jarem rzeka Duero, użyźniająca swemi wodami niewielkie przestrzenie.

Galicja, Asturja i Leon zajmują górzyście pomorze północne, dobrze nawodnione, pokryte lasami, bogate w pastwiska,

kryjące we wnętrzu gór kopalnie żelaza i węgla. Kraina ta miała dla mieszkańców Hiszpanji takie znaczenie, jak Czarnogóra dla Serbów. Tu chronili się oni przed Arabami w trudno dostępne góry, tworząc niepodległe państewka.

Hodowla bydła, gospodarstwo mleczne, rybołówstwo i górnictwo nie mogą wyżywić pracowitej ludności gór, dlatego wielu z nich szuka pracy w innych stronach.

Biskaja, Navarra i Aragonja obejmują pogórze pirenejskie i kotlinę rzeki Ebro. I tutaj pasterstwo i górnictwo są głównymi zajęciami mieszkańców.

Baskowie, którzy zamieszkują góry Biskai, są potomkami dawnych Iberów. Lud ten pracowity i dzielny znika powoli, znaczna bowiem liczba Basków emigruje do Ameryki.

Najbogatszą i najbardziej przemysłową częścią Hiszpanji jest Katalonja. Cały ruch fabryczny koncentruje się w Barcelonie, drugim po Madrycie mieście królestwa, z ludnością półmilionową. Ludność Katalonji, podobna więcej do południowych Francuzów niż do swych braci z Kastylji, jest najbardziej przedsiębiorczą w kraju. W jej rękach spoczywa handel Hiszpanji. Barcelona jest największym miastem przemysłowym i handlowym na całym półwyspie. Kolej biegnąca wzdłuż wschodniego wybrzeża, łączy Barcelonę z Francją, inne zaś linje kolejowe z najważniejszymi punktami w kraju.

Murcja z miastem Murcją i Walencja z portowem miastem Walencją, trzeciem co do ludności po Madrycie i Barcelonie, zawdzięczają swoją urodzajność licznej sieci drobnych kanałów rozprawdzających wodę po nieurodzajnych stokach centralnej wyżyny. Uprawa owoców południowych i jedwabnictwo są podstawą dobrobytu mieszkańców.

Górzysta Granada i nizinna Andaluza zajmują pomorze południowe. Są to krainy bogate w gaje oliwne, pomarańczowe i winnice. Malaga, port Granady i Sevilla, port Andaluzji nad Gwadalkwiwirem, koncentrują cały ruch handlowy południowego obszaru.

Górzyste, urodzajne, z łagodnym klimatem Baleary należą do Hiszpanji.

Portugalja.

Rzeczpospolita portugalska zajmuje $\frac{1}{6}$ część półwyspu. Jako kraina nadmorska z dobrymi portami przy ujściu rzek, dostępnych w dolnym biegu dla większych statków, odegrała Portu-

galja w dziejach wielkich odkryć geograficznych daleko ważniejszą rolę niż Hiszpanja.

Dzisiaj jest Portugalja krajem ubogim. Zajęciem mieszkańców jest uprawa roli i ogrodnictwo. Winnice i gaje oliwne zajmują znaczne przestrzenie urodzajnej ziemi, połowa jednak obszaru całego kraju jest nieuprawną. Lasów brak prawie zupełnie. Przemysł rozwinięty tylko w Lizbonie i Porto.

Stolicą państwa jest Lizbona, licząca około 400 tysięcy mieszkańców, połączona koleją z Madrytem. Jest to punkt wyjścia dla okrętów, płynących do Ameryki środkowej i Południowej. Położenie Lizbony należy do najpiękniejszych w Europie.

Nad cieśniną Gibraltarską, na skale, połączonej wąskim przesmykiem z lądem, leży angielska twierdza Gibraltar, broniąca wstępu do morza Śródziemnego, drogi ku Indjom.

Morze Śródziemne.

Morze Śródziemne, oddzielające Europę od Azji i Afryki, jest równocześnie najważniejszym łącznikiem pomiędzy temi kontynentami.

Obszar, jaki jego wody wypełniają, równa się czwartej części obszaru Europy, długość dochodzi do 3800 *km*, a przeciętna szerokość 670 *km*. Cieśnina Gibraltarska łączy je z Atlantykiem, Dardanele, morze Marmara i Bosfor z morzem Czarnem, kanał Sueski przekopany w roku 1869, z morzem Czerwonem, a przez nie z oceanem Indyjskim.

Półwysep Apeniński i Sycylja dzielą morze Śródziemne na dwie części: zachodnią i wschodnią. Morze Czarne jest odrębnym basenem, złączonym z morzem Śródziemnem.

Linja biegnąca od cieśniny Gibraltarskiej przez wyspy Maltę i Kretę do południowo-zachodniego wybrzeża małej Azji dzieli morze Śródziemne na część północną i południową. Pierwsza bogata w zatoki i dogodne porty, zasiana licznymi wyspami, druga uboga w zatoki, o nielicznych portach, z jedną tylko ważniejszą wyspą, Cyprem.

Najgłębsza część morza Śródziemnego (4400 *m*) znajduje się między Sycylją i Kretą na morzu Jońskim. Głębokie są również morza Tyrreńskie, Egejskie, Adrjatyckie w swej części południowej i Lewantyjskie.

Płytkie są części morza na wybrzeżu tunetańskim, przy ujściu Nilu i w północnym Adrjatyku.

Z większych rzek uchodzą do morza Śródziemnego z Europy: Ebro, Rodan i Pad, z Afryki Nil.

Mały zapas słodkiej wody, jaki niosą te rzeki, i silne parowanie spowodowały, że zawartość różnych soli jest w morzu Śródziemnym większa niż w sąsiedniej części Atlantyku, a znacznie większa niż w morzu Czarnem. Dlatego napływają przez cieśninę Gibraltarską i Bosfor wody lżejsze i mało słone do morza Śródziemnego, cięższe zaś i gęste jego wody do Atlantyku i morza Czarnego prądami dolnemi.

Wody morza Śródziemnego są najcieplejsze w sierpniu, najzimniejsze w lutym.

Bogactwo flory i fauny morza Śródziemnego jest znaczne. Rybołówstwo daje mieszkańcom jego wybrzeży znaczne dochody. Najwięcej poławia się sardynek i tuńczyków.

Już w odległej starożytności było morze Śródziemne ważną drogą dla okrętów fenickich, greckich i kartagińskich. Później stali się jego panami Rzymianie, a w wiekach średnich Genua i Wenecja.

Od czasu przekopania kanału Sueskiego stało się morze Śródziemne najważniejszą drogą morską łączącą Europę z Azją, Afryką wschodnią i Australją.

B) Europa zachodnia.

Wielka Brytania i Irlandja.

Jakie morza oblewają Wielką Brytanię i Irlandję? Jakie morze odziela Wielką Brytanię od Irlandji? Wskaż zatoki i półwyspy Wielkiej Brytanji! Porównaj położenie! Jakie grupy wysp otaczają Wielką Brytanię?

Porównaj Wielką Brytanię i Irlandję pod względem układu pionowego! Gdzie znajdują się pasma górskie, wyżyny i niziny? W jakich kierunkach płyną rzeki obu wysp i jakie mają ujścia? Porównaj je z innymi rzekami w Europie!

Porównaj Wielką Brytanię z Japonją pod względem położenia!

Wielka Brytania jest jedynym wyspiarskim państwem w Europie, podobnie jak Japonja w Azji.

Położenie geograficzne kraju jest nadzwyczaj korzystne. Na wschód i południe od niego leżą kraje Europy, stojące najwyżej pod względem handlu, przemysłu i komunikacji — na zachód Atlantyckie, a za nim Ameryka.

Ujście Łaby, Wezery, Renu, Skaldy i Sekwany otwierają drogę w głąb kontynentu Europy, a wszystkie zwrócone ku Anglii.

Rozczłonkowanie wybrzeża dozwala morzu wcisnąć się ze wszystkich stron, podobnie jak w Grecji. Liczne zatoki ułatwiły założenie kilkudziesięciu portów. Niektóre z nich mają wprawdzie znaczenie tylko dla rybołówstwa, kilka jednak ma ogromne znaczenie dla handlu światowego.

Ukształtowanie powierzchni jest również bardzo korzystne. Brak tu potężnych pasm górskich lub wyniosłych wyżyn, kraj bowiem jest prawie w połowie na południowym wschodzie niziny, na północy i zachodzie wyżyną, poprzerzynaną niewielkimi pasmami gór, podzielonemi na grupy przez głębokie i szerokie doliny.

Nizina angielska, której najważniejszą częścią jest kotlina londyńska, zajmuje całą południowo-wschodnią część Wielkiej Brytanji.

Na wschód od gór kumberlandzkich biegną góry penińskie, otoczone zachodnią, środkową i wschodnią częścią północnej niziny angielskiej. Tu u stóp gór penińskich znajdują się bogate pokłady węglowe, tu leżą wielkie ogniska przemysłu, jak Birmingham (Bermingen), Manchester (Mencestr), Leeds (Lids) i Sheffield (Szefild). Największe pokłady znajdują się u stóp północno-wschodnich gór penińskich, gdzie rozwinęło się ważne ognisko przemysłowe Newcastle (Niukasł).

Półwysep Kornwalji zajęło skaliste pasmo gór o wysokości mniejszej od naszych Karpat. Skalistą i bezleśną, bogatą jednak w węgiel i żelazo, jest górska kraina Walji.

Na granicy między Anglią i Szkocją leży pasmo gór Cheviot (Czewiot). Stąd przechodzimy do Szkocji, górskiej krainy, poprzedzielanej zatokami na trzy części. Część południową tworzy wyżyna południowo-szkocka, środkową nizina szkocka, północną wyżyna północno-szkocka.

Najważniejszą rolę w dziejach Szkocji i najważniejszą w rozwoju przemysłowym kraju odgrywa nizina szkocka, podobnie jak w Anglii nizina angielska. Tu powstała stolica Szkocji Edinburgh, tu dzięki bogatym pokładom żelaza i węgla przemysłowe ognisko Glasgowa.

Północno-szkocka wyżyna jest krainą mało dostępną, bezleśną, pełną jezior, słabo zaludnioną przez ubogich pasterzy i rybaków podobnie jak sąsiednie wyspy.

Irlandja posiada na północy i na zachodzie wybrzeża bogato rozczłonkowane, liczne zatoki głęboko wcinające się w ląd, na południu zaś i wschodzie mniej wprawdzie zatok, ale najważniejsze porty jak Dublin, stolica kraju.

Małe gniazda górskie rozłożyły się tu na krańcach wyspy, środek zaś i znaczną część wybrzeża zajęła nizina, obfitująca w jeziora, moczary i torfowiska.

Bogactw takich, jakie posiadają góry Wielkiej Brytanji, Irlandja nie ma.

Korzystne są również i stosunki hydrograficzne Wielkiej Brytanji. Rzeki wszystkie są wprawdzie krótkie, ale dzięki obfitym deszczom i przypiływom morskim, dochodzącym głęboko w ich lejkowate ujścia, dogodnie do żeglugi. Przeważną część tych rzek płynie ku wschodowi, w tym bowiem kierunku pochyla się teren.

Najważniejsza z nich Tamiza jest spławna prawie w całym swym biegu. Rzeki są połączone kanałami, co jeszcze więcej wartość ich dla żeglugi podnosi.

Warunki klimatyczne wysp Wielkiej Brytanji można nazwać również korzystnymi.

Łagodne zimy a chłodne lata są główną cechą klimatu morskiego Wielkiej Brytanji.

Obfite deszcze powodują, że Irlandja, Szkocja i zachodnie wybrzeże Anglii mają cały rok zielone łąki.

Ujemną stroną są gęste mgły, niebezpieczne dla żeglugi, a dające się we znaki i mieszkańcom miast, gdzie panuje, jak np. w Londynie, ożywiony ruch komunikacyjny.

W związku z klimatem, oro- i hydrografją pozostaje szata roślinna. Lasów większych brak, znaczną przestrzeń zajmują łąki i pastwiska. Reszta zasiana w Anglii przeważnie pszenicą i jęczmieniem, w Szkocji owsem, w Irlandji zasadzona najczęściej ziemniakami. Znaczne obszary zajmują nagie skały, jeziora i moczary.

Produkcja rolnicza nie wystarcza na pokrycie potrzeb 47 milionów ludności, dlatego sprowadza się do Anglii zboże z kontynentu i z kolonij.

Hodowla koni, bydła, owiec i świń wysoko rozwinięta. Nadają się do tego wielkie przestrzenie łąk i pastwisk. Zapotrzebowanie jednak mięsa jest tu tak wielkie, że sprowadza się je z Ameryki, masło zaś i jaja z Danji i Włoch, mimo, że i hodowla drobiu stoi wysoko.

Wielkiem bogactwem Anglii jest obfitość ryb.

Bogactwo jednak Wielkiej Brytanji polega nie na rolnictwie ani na hodowli bydła lub rybołówstwie, lecz na przemyśle i handlu.

Przemysł oparł się na bogactwie pokładów węgla, a jego ogniska powstały tam głównie, gdzie znajdują się kopalnie. Jest takich okręgów przemysłowych wielkich sześć, nie licząc po-

mniejszych. Grupują się one około 1) Londynu, 2) Manchesteru (Menczestr), 3) Birminghamu (Bermingem), 4) Sheffieldu (Szefild), 5) Leeds (Lids) 6) Glasgowa (Glezgo).

W pierwszym rozwinęła się głównie budowa okrętów, huty szkła, garbarnie, papiernie i browarnictwo — w drugim wyroby bawełniane, w trzecim i czwartym metalowe — w piątym lniane i wełniane, w szóstym zaś żelazne i bawełniane. /

Żelazne wyroby angielskie idą na cały świat, podobnie jak wełniane i bawełniane, a potężne maszyny parowe i pancerniki wojenne znacznej części państw są dziełem rąk angielskich.

Ogromny ten przemysł pozostaje w najściślejszym związku z handlem, obejmującym najdalsze zakątki ziemi. Ułatwia jego rozwój komunikacja lądowa, koleje, kanały i rzeki, głównie zaś morze. Czwierć miliona ludzi na 20 tysiącach okrętów wywozi z portów angielskich wyroby przemysłowe i przywozi płody surowe i artykuły żywności dla milionów pracujących nad ziemią i pod ziemią, w fabrykach, składach i kopalniach.

Londyn. Ruch uliczny.

Prawie taką samą liczbę okrętów i ludzi wysyłają kolonje obejmujące obszar cztery razy tak wielki jak Europa, z $\frac{1}{4}$ zaludnienia całej ziemi.

Kolonje te są obok przemysłu i handlu drugą podstawą potęgi Wielkiej Brytanji. One to obok pracowitości mieszkańców uczyniły z niej pierwsze mocarstwo na kuli ziemskiej, one są wielkim rynkiem, gdzie sprzedają się wyroby przemysłu — wielkim śpichrzem, skąd Anglja czerpie zapasy płodów surowych.

Ogniskiem ruchu umysłowego i handlowego tego światowego mocarstwa jest Londyn, największe miasto na kuli ziemskiej, liczące przeszło 7 milionów mieszkańców.

Ruch handlowy koncentruje się w środku miasta, zwanym City (Siti). W dzień przebywa tu przeszło $\frac{1}{4}$ miliona ludzi, zajętych pracą — w nocy zmniejsza się liczba do trzydziestu tysięcy.

Kolejami nad- i podziemnymi, tramwajami i statkami, krążącymi po Tamizie, odpywa ta olbrzymia liczba do swoich mieszkań w dalszych dzielnicach, leżących na obwodzie miasta.

O ruchu handlowym daje pojęcie liczba okrętów, których 50.000 rocznie wpływa na Tamizę, tworzącą na przestrzeni 37 km wielki port.

Drugim portem Anglii po Londynie co do wielkości jest Liverpool (Livrupul), ognisko handlu bawełną, w pobliżu bogatych kopalń węgla i fabrycznych miast.

Irlandja, uznana przed kilku laty jako wolne państwo, jest złączona z Wielką Brytanią na podobnych zasadach jak Kanada Australja i inne t. zw. dominja.

Francja.

Oznacz położenie Francji i wskaż, z jakimi państwami graniczy! Jakie morza i zatoki oblewają wybrzeża Francji? Jakie półwyspy posiada Francja? Jakie góry oddzielają Francję od Hiszpanji, Włoch, Szwajcarji? Wskaż wyżyny i niziny Francji! Wskaż źródła, bieg i ujście czterech największych rzek Francji! Oznacz ich dorzecze! Do jakich zlewisk należy Francja?

Położenie geograficzne Francji jest bardzo korzystne. Leżąc między Atlantykiem a morzem Śródziemnym stała się Francja potęgą morską, handlową i kolonialną.

Wybrzeża Atlantyku mało rozwinięte, skaliste i strome na północy — poszarpane zatokami, wrzynającymi się w głąb lądu na północnym zachodzie, — zasypane piaskami na zachodzie, posiadają dogodne porty przeważnie przy ujściach spławnych rzek.

Na południu dzieli delta Rodanu wybrzeże na zachodnie, pokryte lagunami i zamulone przez Rodan, i na wschodnie, skaliste, gdzie leżą ~~dogodne~~ porty.

Francja północno-zachodnia jest przeważnie nizinna, w południowo-wschodniej przeważają góry i wyżyny. Cechą charakterystyczną Francji jest różnorodność krajobrazowa.

Stosunki klimatyczne Francji są bardzo korzystne. Najgorętsze suche lata ma południe, chłodne wyżyna centralna. Nad morzem Śródziemnym wieje porą zimową mistral, wiatr zimny,

podobny do bory na Adrjatyku. Powstaje on skutkiem różnicy w ogrzaniu wyżyny i pobliskiego morza Śródziemnego.

Opady wodne największe na zachodzie w jesieni, na wschodzie w lecie, na południu w zimie. Najmniej deszczów pada nad górną Sekwaną.

Dzięki klimatowi i korzystnym warunkom oro- i hydrograficznym zajmują uprawne pola i ogrody więcej niż połowę powierzchni Francji, a prawie połowa ludności pracuje na roli. Uprawa pszenicy i kukurydzy rozwinięta bardzo wysoko, produkcja nie wystarcza jednak na pokrycie potrzeb ludności. Winnice pokrywają znaczne przestrzenie nad Garonną, Rodanem i Loarą.

Winnica w Szampanji.

Bogactwem Francji południowej są prócz winnic gaje oliwne i kasztany jadalne.

Francja północna produkuje buraki cukrowe, tytoń i owoce.

Na granicy Belgji przyczyniła się uprawa jęczmienia do rozwoju browarnictwa.

Wysoko rozwinęła się uprawa warzyw zwłaszcza w okolicach Paryża.

Lasy pokrywają mniej niż $\frac{1}{5}$ powierzchni.

Hodowla bydła, koni i owiec stoi wysoko, zwłaszcza w Bretanji, Normandji, Wandei i na wyżynie centralnej. Kwitnie tu gospodarstwo mleczne.

Hodowla jedwabnika dała podstawę do rozwoju przemysłu jedwabniczego w dolinie Rodanu.

Soli dostarczają nadmorskie saliny nad Atlantykiem.

Górnictwo dostarcza węgla i żelaza. Największe kopalnie leżą na pograniczu Belgji i po prawym brzegu Rodanu. Znaczne zapasy węgla sprowadza Francja z Belgji, Niemiec i Anglji.

Przemysł metalowniczy rozwinął się w Lotaryngji, tkacki w Alzacji.

Na pograniczu belgijskiem kwitnie przemysł żelazniczy

i tkacki, nad Rodanem metalowniczy i jedwabniczy, nad dolną Sekwaną tkacki.

Odrębny okręg przemysłowy tworzy Paryż dostarczający wyrobów galanteryjnych i biżuterji całej Europie. Wprawdzie rozwinęło się we Francji wysoko rolnictwo i ogrodnictwo, uprawa winnej latorośli i chów bydła, na pierwszy plan jednak wybija się przemysł francuski, stanowiący podstawę bogactwa kraju.

Gęsta sieć komunikacyjna przyczynia się do rozwoju handlu i przemysłu. Liczne koleje i kanały przecinają Francję we wszystkich kierunkach, łącząc centra przemysłowe z portami.

Ludność Francji powstała z rozmaitych szczepów, jakie ją zamieszkiwały. Liczy około czterdziestu milionów. W starożytności mieszkali tu Gallowie na północy i Iberowie na południu. Poddani przez Rzymian, przyjęli ich język i cywilizację. W czasie wędrówek ludów mieszały się z germańskimi Frankami.

Mieszkańcy Bretanii mówią językiem celtyckim, jakim mówili dawni Gallowie. Na pograniczu Belgji mieszkają Flamanowie, w Pirenejach Baskowie, w Alzacji obok Francuzów Niemcy. Górzystą Korsykę zamieszkują Włosi.

Ludność jest katolicka. Kultura jej stoi wysoko.

Francja jest rzecząpospolitą. Władzę prawodawczą ma izba posłów i senat. Na czele państwa stoi prezydent, wybierany na lat 7 przez obie izby. Kraj dzieli się na departamenty.

Bogactwo typów krajobrazowych, różnaitość klimatu i warunków gospodarczych powodują, że można wyróżnić na obszarze Francji następujące odrębne krainy: Wogezy, wyżyna Lotaryngji, kotlina paryska, Normandja, Bretanja, Wandea, wyżyna centralna, góry Jura, Alpy, kotlina Saony i Bodanu, kotlina Akwitantji i Pireneje. Można je ująć w trzy grupy.

Pierwsza północna obejmuje obszar od ujścia Loary do Wogezów, druga południowo-zachodnia od Loary ku Pirenejom, trzecia południowo-wschodnia kotlinę Rodanu i Saony, Alpy francuskie i wybrzeże morza Śródziemnego.

Francja północna, najlepiej zaludniona i zagospodarowana, obejmuje przemysłowe pogranicze belgijskie z fabrycznem Lille, odzyskaną w wielkiej wojnie przemysłową Alzację z ważnem ogniskiem handlu Strassburgiem i bogatą w rudy Lotaryngję, pokrytą lasami i żyznemi polami.

Dawna stolica książąt Lotaryngji, pamiętna pobytom króla Leszczyńskiego, Nancy, koncentruje cały ruch handlowy i przemysłowy Lotaryngji.

Dalej ku zachodowi przechodzimy przez bogatą w winnice Szampanję do kotliny paryskiej, poprzerynanej licznymi rzekami pobocznymi Sekwany. Tu na przecięciu się dwóch wielkich dróg od dolnego Renu do Garonny i od Rodanu do kanału angielskiego, w miejscu, gdzie zbiegają się wszystkie drogi Francji północnej, leży stolica kraju, Paryż, drugie miasto pod względem liczby ludności w Europie, pierwsze pod względem handlu i przemysłu we Francji. Paryż jest nie tylko sercem Francji, ale największym ogniskiem cywilizacyjnym Europy. Liczne zakłady, biblioteki, muzea, galerje obrazów, towarzystwa uczonych tego trzechmilionowego miasta ściągają tu cały świat cywilizowany.

Paryż. Mosty na Sekwanie.

Płynąc z biegiem Sekwany, przybywamy do Rouen, ogniska przemysłu bawełniczego, dalej zaś do Harwu, portu Paryża.

Cherbourg w żyznej i bogatej Normandji i Brest w ubogiej Bretanii są portami wojennymi.

Ludność Bretanii dostarcza najlepszych marynarzy flocie francuskiej. Tu też rozwinęło się rybołówstwo.

Przy ujściu Loary port handlowy Nantes, nad średnim jej biegiem Orlean w najżyźniejszej części Francji.

Skalistą krainą, pełną wąwozów i bagien, na południe od dolnej Loary, nosi nazwę Wandei. Na ważnym przejściu między wyżyną centralną a skalistą częścią Wandei miasto Poitiers. Kwitnie tu głównie hodowla bydła i uprawa wina.

Francja południowo-zachodnia obejmuje wyżynę centralną, kotlinę Akwitacji i francuskie Pireneje.

Najuboższą, najmniej urodzajną jest skalista wyżyna centralna. Tylko wschodnia jej część, leżąca w dorzeczu górnej Loary, zwłaszcza okolice St. Etienne, dzięki bogatym kopalniom węgla i żelaza stała się krainą przemysłową.

Strome drogi prowadzą nas na południe na nizinę Langwedocji, krainę wina, jedwabiu i oliwy.

Z bogatej tej krainy nadbrzeżnej wchodzimy w górski, ubogi kraj Pirenejów francuskich, gdzie, podobnie jak w naszych Karpatach, znajdują się najliczniejsze miejsca kąpielowe, zawięzające swą sławę źródłom mineralnym, posiadającym lecznicze znaczenie.

Z biegiem rzek schodzimy z Pirenejów na żyzną nizinę nad Garonną, gdzie rozłożyła się handlowa Tuluz a na drodze między Atlantykiem i morzem Śródziemnem.

Z biegiem Garonny, mając po obu jej brzegach winnice i urodzajne pola, dostajemy się do drugiego po Hawrze portu Francji nad Atlantykiem, Bordeaux.

Piaszczyste, nieurodzajne wybrzeże nad Atlantykiem, pokryte lasami między Bayonne a ujściem Garonny, nosi nazwę Landes.

Francja południowo-wschodnia obejmuje dolinę Rodanu i Saony, Rywjerę, Alpy francuskie i Jura.

Najuboższe i najstąbiej zaludnione są Alpy. Pasterstwo jest głównem zajęciem mieszkańców dolin alpejskich, które płyną rzeki ku Rodanowi.

Z biegiem tych rzek wchodzimy w bogatą, urodzajną kotlinę Rodanu, podobną pod względem klimatu i roślinności do Rywjerę, leżącej na południowych stokach alpejskich. W tej części Francji leży największy port francuski Marsylja, i wojenny port Tulon. Nizza na Rywjerze, Monaco, stolica małego samodzielnego państewka, Cannes i inne liczne miejsca klimatyczne mają sławę światową.

Płynąc w górę Rodanem, przybywamy do ogniska przemysłu jedwabniczego, Lionu, liczącego podobnie jak Marsylja, 1/2 miliona mieszkańców. Bogate kopalnie węgla w niedaleko leżącym St. Etienne uczyniły z tej części Francji potężny okręg fabryczny.

Roślinność w Cannes.

Pomiędzy Saoną a Rodanem leży uboga, słabo zaludniona kraina gór Jura i żyzna, bogata w winnice Burgundja. Dzięki kopalniom węgla w Creuzot i kanałom, łączącym Saonę z Loarą, Sekwaną i Renem, stała się Rurgundja ważnym okręgiem przemysłowym Francji, bogate zaś winnice tworzą jedno ze źródeł dobrobytu ludności. Handel winem koncentruje się w Dijon.

Doliną Saony i Rodanu prowadzi najlepsze połączenie morza Śródziemnego z Północnem przez Ren — tędy biegną najważniejsze drogi kolejowe, łączące Francję z Niemcami, Szwajcarją i Włochami.

Do Francji należy górzysta wyspa Korsyka, której mieszkańcy, Włosi, zajmują się pasterstwem i uprawą owoców południowych. Tu leży miejsce rodzinne Napolona I, Ajaccio.

Kolonje francuskie większe obszarem od Europy, z ludnością przeszło 50 milionów, leżą w Afryce, Azji i Ameryce. Mają one ogromne znaczenie dla Francji głównie jako rynki zbytu przemysłu francuskiego, dostarczają zaś najwięcej ryżu, bawełny i kauczuku. W wielkiej wojnie dostarczyły kolonje metropolji wielu bitnych żołnierzy. Największe znaczenie mają dla Francji kolonje afrykańskie i azjatyckie.

Belgja.

Oznacz położenie i granice Belgji!

Czy wybrzeże Belgji jest dobrze rozwinięte? Która część Belgji jest wyżej, która niżej położona? Jakie rzeki przepływają Belgję? Wskaż ich źródła, opisz bieg i ujście!

Porównaj Belgję pod względem obszaru z innymi państwami Europy!

Belgja jest pod względem obszaru jednym z najmniejszych krajów w Europie, zajmuje bowiem tylko 30.000 km². Jako kraj przemysłowy i handlowy odgrywa Belgja ważną rolę. Położenie jej jest korzystne ze względu na sąsiedztwo bogatych krajów, jak Francja, Wielka Brytania, Niemcy i Holandia, narażało ją jednak jako krainę przejściową i jako teren walk, w ciągu wieków i w czasie ostatniej wielkiej wojny na zniszczenie i spustoszenie.

Na niewielkiej przestrzeni oblewa Belgję morze. Wybrzeże piaszczyste, otoczone licznymi wydmmami.

Za wydmmami torfowiska, a dalej w głąb kraju urodzajne obszary, podobnie jak we Francji północnej. Jest to tak zwana Belgja dolna, sięgająca po średni bieg Skaldy.

Dalej ku wschodowi rozciąga się aż po Mozę i Sombreg żyzna, pagórkowata kraina, pokryta uprawnymi polami i ogro-

dami, najbogatsza i najgęściej zaludniona część kraju. Kwitnie tu uprawa zbóż, lnu, konopi i buraków cukrowych, tu rozwinęło się płóciennictwo i koronkarstwo. Ta część Belgji nosi nazwę środkowej.

Przeszedłszy na prawy brzeg Mozy i Sombry wchodzimy w kraj górzysty Belgji górnej, mniej urodzajnej niż środkowa, bogatej zato w węgiel i żelazo, a dalej ku południowi pokrytej na stokach Ardennów lasami i pastwiskami.

Podczas gdy w całym kraju panuje łagodny klimat morski, mają Ardenny ostrzejszy znacznie klimat i obfitsze opady atmosferyczne.

Ludność Belgji około 7 milionów składa się z Wallonów, mówiących po francusku i Flamanów, mówiących językiem zbliżonym do holenderskiego. Jedni i drudzy są katolikami. Wallonowie mieszkają w Ardennach w dorzeczu Mozy i jej dopływów, Flamandowie w dorzeczu Skaldy. W środku kraju, w Brabancji, gdzie leży stolica kraju, Bruksela, stykają się oba narody.

Belgja jest krajem przemysłowym. Rozwinęło się tu wprawdzie rolnictwo, zwłaszcza w Belgji środkowej, prawie połowę obszaru zajmują obszary roli uprawnej, a czwartą część łąki i pastwiska, kwitnie chów bydła i koni, większość jednak ludności pracuje w fabrykach i kopalniach. Bogactwo węgla i żelaza dało podstawę do rozwoju przemysłu żelazniczego, dowóz bawełny, hodowla owiec w Ardennach, dowóz wełny z innych krajów i uprawa lnu umożliwiły rozwój przemysłu bawełniczego, wełniarskiego i płócienniczego. Południowa część Belgji, gdzie leżą wielkie ogniska przemysłu metalowniczego, jak Liège (Ljeż), posiada liczne huty, fabryki machin i broni — północna fabryki wyrobów lnianych i bawełnianych. Ogniskiem przemysłu Belgji flamandzkiej jest Gandawa.

Liczne fabryki znajdują się również w Brukseli i okolicy, kwitnie zaś tutaj głównie wyrób koronek brabanckich.

Handel Belgji koncentruje się w Antwerpji, zajmującej po Londynie i Nowym Jorku trzecie miejsce jako port światowy.

Dzięki korzystnemu położeniu geograficznemu, dzięki bogatym pokładom żelaza i węgla, potężnie rozwiniętemu przemysłowi, licznym kolejom i kanałom, stała się Belgja jednym z najbogatszych krajów w Europie. Belgijczycy podobnie jak

Francuzi i Anglicy, zakładają swoim kapitałem rozmaite przedsiębiorstwa w miastach Europy i Azji, ciągnąc stąd ogromne zyski.

Obok wielkich bogactw istnieje tu jednak i nędza, zwłaszcza po wielkich ogniskach przemysłu.

Znaczna ilość ludzi nie umie czytać i pisać, chociaż szkoły stoją bardzo wysoko i jest ich wiele.

Od r. 1830 jest Belgja samodzielnem konstytucyjnym królestwem.

W Afryce należy do Belgji Kongo.

L u k s e m b u r g .

Między Belgją, Niemcami i Francją leży Wielkie Księstwo Luksemburg. Na obszarze $2\frac{1}{2}$ tysiąca km^2 mieszka około $\frac{1}{4}$ miliona ludności pochodzenia niemieckiego, katolickiej, trudniącej się uprawą roli, hodowlą bydła i górnictwem. Krajobraz zbliżony do południowego belgijskiego w Ardennach.

H o l a n d j a .

Położenie? Granice? Porównaj wybrzeże Holandji i Belgji! Porównaj oba kraje pod względem obszaru! Jakie rzeki przepływają Holandję?

Kraj nadmorski, urodzajny, leży na znacznej przestrzeni niżej poziomu morza, zasłonięty piaszczystymi wydymami i sztucznymi tamami. Na wschodzie spotykamy obszary wyżej nieco wzniesione, torfowiska, pastwiska i uprawne ziemie.

Gdzie wydmy przerwały morze, tam potworzyły się zatoki, jak Z u i d e r z e e. Tamy sztuczne, chroniące kraj przed zalewem, otaczają nie tylko brzegi morza, lecz i rzek, zwierciadło bowiem wód leży często wyżej poziomu okolicy, przez które płyną.

Tamy te są potężnymi wałami, budowanymi z kamienia i cegieł lub z wielkich pali, dochodzą zaś do szerokości tak znacznej, że służą równocześnie jako gościńce i linje kolejowe.

Liczne kanały przecinają wybrzeże zachodnie, zamieniając zalane wodą obszary w urodzajne pola. Maszyny parowe i wiatraki wypompowują wodę, poczem kanałami odprowadza się ją do morza. Kanały te są równocześnie drogami wodnymi, podobnie jak groble lądowe, pola zaś, między nimi położone, a z takim trudem wydarte morzu, służą do uprawy zboża i hodowli bydła.

Dzięki wilgotnemu i łagodnemu klimatowi kwitnie tu ogrodnictwo i hodowla kwiatów, dostarczając jarzyn i kwiatów, głównie zaś tulipanów sąsiednim krajom.

Ważną gałęzią zajęcia ludności jest rybołówstwo.

Górnictwo i przemysł skutkiem braku węgla i rud nie mogły się rozwinąć. Powstały tylko fabryki tytoniu, wyrobów płóciennych, papieru i warsztaty okrętowe.

Podstawą bogactwa kraju jest handel. To samo morze, które jako wróg wydziera Holendrowi ziemię i z którym walcząc, zdobywa ją na nowo, jest jego dobroczyńcą.

Dzięki bogatym kolonjom w Azji dostarcza Holandia sąsiednim krajom kawy i ryżu, z własnych zaś produktów mięsa, sera, cukru i ryb za miljonowe sumy.

Połączona Renem z najbardziej przemysłową i najgęściej zaludnioną częścią Niemiec i Szwajcarji, w sąsiedztwie bogatej i przemysłowej Belgji i Francji, niedaleko Anglji, pośredniczy między temi krajami i dlatego stała się jedną z pierwszych potęg handlowych morskich na ziemi.

Po Renie krąży kilka tysięcy holenderskich statków, utrzymujących ruch handlowy w jego dorzeczu. Amsterdam i Rotterdam stały się wielkimi handlowymi portami Europy.

Największe miasto Holandji, **A m s t e r d a m**, liczące przeszło $\frac{1}{2}$ miliona mieszkańców, leży w Zuiderzee na kilkudziesięciu wysepkach. Dla połączenia go bezpośrednio z morzem przekopano kanał przez półwysep, zamykający Zuiderzee od zachodu, i zaopatrzone go przed zasypaniem piaskami olbrzymimi tamami, zbudowanymi w morzu. W Amsterdamie koncentruje się handel kawą i tytoniem. Drugie co do ilości mieszkańców po Amsterdamie miasto **R o t t e r d a m** leży niedaleko głównego ujścia Renu, ma więc znacznie korzystniejsze położenie ze względu na handel morski i na Renie.

Ważnym portem jest Vlissingen, leżące na jednej z wysp przy ujściu Skaldy, skąd najbliższe połączenie z Londynem. Stolicą kraju jest Haga.

Holandja jest królestwem konstytucyjnym. Mieszkańcy pochodzenia germańskiego są przeważnie protestantami. Zajmują się rybołówstwem, rolnictwem, hodowlą bydła, pracują w fabrykach i warsztatach okrętowych, dostarczają flocie handlowej Holandji dzielnych marynarzy.

Półwysep Skandynawski.

Oznacz położenie i granice półwyspu! Porównaj go z południowymi półwyspami Europy pod względem wielkości i wybrzeży! Jakim morza oblewają półwysep? Wskaż zatoki, cieśniny, półwyspy drugorzędne i wyspy,

otaczające półwysep! Porównaj wybrzeże zachodnie z wschodniem! Wskaż część górzystą, wyżynną i nizinną półwyspu! W którą stronę pochyła się teren?

Wskaż źródła rzek, opisz ich bieg i wskaż ujście! Do jakich zlewisk należy półwysep? Które zlewisko jest większe? Która rzeka wpada do największego jeziora na półwyspie?

Półwysep Skandynawski jest największym ze wszystkich półwyspów europejskich.

Wybrzeże zasiane licznymi drobnymi i większymi wyspami, posiada na południu i zachodzie głęboko w ląd wrzynające się

zatoki, zwane fiordami. Największe z fiordów mają do 200 km długości, a kilka km szerokości, głębokość zaś ich wynosi do 100 i więcej metrów.

Hardanger-fiord. Długość 100 km.

Półwysep jest górzysty na zachodzie, na wschodzie przeważnie wyżynny.

Góry skandynawskie opadają stromo ku zachodowi, ku wschodowi zaś przechodzą zwolna w wyżynę. W południowej ich części napotykamy często pokryte lodowcami równiny, zwane fieldami.

Między wyżyną północno-szwedzką i południowo-szwedzką leży nizinna kraina z jeziorami Målar, Wener i Wetter. Pola uprawne, łąki i pastwiska odróżniają ją od sąsiedniej wyżyny, która w swej najbardziej ku północy wysuniętej części, ojczyźnie Lapończyka, jest krainą moczarową i bezleśną. Południowa część wyżyny północno-szwedzkiej jest krainą lesistą, podobnie jak znaczne przestrzenie niziny środkowej.

Wyżyna południowo-szwedzka jest krainą pagórkowatą, uboższą w lasy, bogatszą zaś w łąki i pola uprawne od niziny środkowej.

Ku południowi i południowemu-wschodowi płyną najważniejsze rzeki półwyspu. Znaczenie ich niewielkie dla żeglugi z powodu zbyt bystrego biegu i wodospadów, ważne są one jednak dla licznych tartaków i fabryk. Płynąc z pól pokrytych śniegami, mają stale znaczny zapas wody, co jeszcze więcej podnosi ich wartość.

Mniejsze znaczenie mają rzeki płynące ku zachodowi, z powodu krótkości biegu i wodospadów, dochodzących do 200 metrów.

Z jezior największe W e n e r, trzecie w Europie co do wielkości. Połączone z Kattegatem i jeziorem Wetter, łączy Bałtyk z morzem Północnym.

Klimat morski na zachodzie, lądowy na wschodzie. Podczas gdy w Norwegii dzięki ciepłemu prądowi, płynącemu wzdłuż wybrzeża, jest klimat tak łagodny, że poza kołem podbiegunowym uprawia się jeszcze zboże, ma Szwecja skutkiem oddzielenia od zachodu górami skandynawskimi taki klimat, jaki panuje w pobliskiej Rosji.

Bogate lasy liściaste spotykamy na południu, brzozy, mchy i porosty na północy, lasy szpilkowe w środkowej części półwyspu.

Jęczmień, owies i ziemniaki udają się tylko na południu i nad fiordami, na wąskich, niżej położonych skrawkach urodzajnej ziemi.

Przemysł rozwija się dzięki wyzyskaniu sił wodnych.

Zaludnienie półwyspu bardzo rzadkie z powodu klimatu i ogromnych obszarów nieurodzajnej ziemi.

Szwedzi i Norwegowie są pochodzenia germańskiego. Nieliczni Lapończycy i Finnowie na północy są resztkami dawnej ludności, zamieszkującej półwysep.

Protestantyzm jest religią panującą w Szwecji i Norwegii.

Pod względem politycznym rozpada się półwysep na dwa królestwa, dawniej złączone ze sobą, dzisiaj odrębne: Szwecję i Norwegję. Oba państwa są monarchjami konstytucyjnymi.

Splawianie drzewa w Szwecji. Leksand na Pn. Z. od Sztokholmu.

Szwecja.

Królestwo szwedzkie zajmuje obszar około 450 tysięcy km^2 . Wielkie przestrzenie nieurodzajnej ziemi zapełniają $\frac{2}{5}$ powierzchni kraju, lasy zaś prawie połowę całego królestwa.

Ludność wynosi 6 milionów. Najlepiej zaludnioną jest południowa część Szwecji, gdzie mogło się rozwinąć rolnictwo, górnictwo i przemysł, chociaż w małych rozmiarach.

Bogactwem kraju są lasy.

Pod względem wywozu drzewa do innych krajów zajmuje Szwecja pierwsze miejsce. Zaopatruje ona nie tylko kraje Europy, ale i Amerykę Południową, a nawet Australję. Fabryki zapalek i papieru opierają swój świetny rozwój na bogactwie leśnym i sile wody, poruszającej maszyny.

Rudy żelaza są drugą podstawą bogactwa kraju. Skutkiem braku węgla przerabia się małą tylko część ich w kraju, resztę wywożąc do Niemiec i Anglii.

Znaczne dochody przynosi również hodowla bydła. Rozwinięta się ona głównie na południu, terasy bowiem środkowe i północne są albo pokryte lasami, albo przedstawiają nagie skały, lub wypełnione są licznymi jeziorami, zajmującymi $\frac{1}{12}$ powierzchni Szwecji.

Zboża produkuje Szwecja mało. Uprawia się głównie żyto, owies i ziemniaki.

Komunikację ułatwiają na południu jeziora, połączone kanałami tak, że miasta leżące we wnętrzu kraju, prowadzą handel morski.

Sieć kolejowa mała. Najważniejsza linja biegnie z Malmoe przez Sztokholm na północ, gdzie łączy się z kolejami Finlandji. Druga linja łączy ognisko handlu i przemysłu Szwecji, Göteborg ze Sztokholmem. Ważną jest również linja kolejowa łącząca Szwecję z Norwegją.

Oświata stoi bardzo wysoko. Dla ludności wiejskiej istnieją, prócz szkół ludowych, uniwersytety ludowe, gdzie odbywają się wykłady porą zimową. Analfabetów niema w Szwecji.

Norwegja.

Obszar większy od Wielkiej Brytanji, liczący przeszło 300 tysięcy km^2 , ma zaledwie $2\frac{1}{2}$ miliona mieszkańców. Gęstość zaludnienia jest tu najmniejszą w Europie. Przyczyną tego jest górzysty i wyżynny charakter kraju.

Fieldy poprzerynane pasmami gór, lodowce i pola lodowe, moczary i jeziora zajmują $\frac{2}{3}$ powierzchni. Czwartą część zaj-

mują lasy, uprawnej ziemi zaledwie trochę nad fiordami i w dolinach rzek, płynących do Skagerraku.

Obok fiordów, zasłanych polami zlodowaciałego śniegu, najbardziej charakterystyczną cechą krajobrazu Norwegii tworzą fiordy.

Długie te zatoki morskie są podobne do jezior otoczonych wyniosłymi górami. Tylko tu i ówdzie wąska smuga urodzajnej ziemi tuż ponad wodą dozwoliła rozwinąć się osadzie rybackiej lub miastu portowemu. Fiordy powstały skutkiem zanurzenia się łądu i wdarcia się morza w dawne doliny rzeczne.

Bujna roślinność rozwija się nad fiordami dzięki ciepłemu prądowi i bogatym opadom.

Tu rozwinęło się życie Norwegii, tu powstały miasta i wioski, bo tylko $\frac{1}{3}$ ludności mieszka wewnątrz kraju. Morze jest podstawą bytu mieszkańców, rybołówstwo i handel głównym ich zajęciem.

Najwięcej poławia się śledzi i miętusów, które ławicami przybywają do brzegów Norwegii.

Handel wysoko rozwinięty. Flota handlowa Norwegii jest czwartą z rzędu w Europie. Na jej statkach rozwozi się towary swoje i obce po wszystkich morzach.

Przemysł drzewny rozwija się dzięki wyzyskaniu sił wodnych, nie wystarczyłyby jednak na pokrycie potrzeb ludności, podobnie jak rolnictwo i hodowla bydła, gdyby nie morze i jego bogactwa.

Z miast najważniejsza przemysłowa Krystjanja, której nazwę zmieniono na Oslo, licząca $\frac{1}{4}$ miliona mieszkańców, stolica kraju. Połączona koleją z szwedzkim Göteborgiem i głównymi ogniskami rybołówstwa i handlu, Trondhem i Bergen, stała się ważnym punktem handlowym, wyborynym zaś portem dzięki fiordowi, nad którym leży.

Oświata rozwinięta wysoko. Analfabetów niema w Norwegii, podobnie jak w Szwecji. Dla ludności wiejskiej istnieją uniwersytety ludowe, dla miejscowości odległych instytucje nauczycieli wędrownych.

Finlandja.

Wskaz państwa, z którymi Finlandja graniczy! Wskaz granicę lądową i morską! Jakie morza i zatoki oblewają Finlandję? Porównaj wybrzeże Bałtyku i morza Lodowatego Północnego! Gdzie skupiły się głównie jeziora finlandzkie? Które z największych jezior Europy tworzą granicę Finlandji od wschodu?

Finlandja należała przed wielką wojną do Rosji, tworzyła jednak w niej jednostkę odrębną jako Wielkie Księstwo Finlandji. Od r. 1917 jest samodzielną republiką.

Obszar, jaki zajmuje Finlandja, liczy 387 tysięcy km^2 , zaludnienie zaś posiada nieliczne w stosunku do obszaru, bo około $3\frac{1}{2}$ miljona.

Kraj sięga od zatoki Fińskiej po morze Lodowate Północne i od zatoki Botnickiej po jezioro Ładoga. Cechą charakterystyczną tej krainy jest brak znaczniejszych wyniosłości i wielkie bogactwo jezior.

Lodowiec złołbiący skały, z jakich jest zbudowana Finlandja, pozostawił ślady w postaci moren, dochodzących do większych rozmiarów na południu i we wnętrzu kraju.

Wybrzeże Finlandji nad zatoką Fińską jest dobrze rozczłonkowane podobnie jak nad południową częścią zatoki Botnickiej i obfituje w porty naturalne, które dały początek miastom portowym, jak Helsingfors, stolica kraju.

Liczne wyżłobienia stworzone przez lodowiec, jaki posuwał się z północy ku południowi, wypełniły wody, co uczyniło z Finlandji kraj najbogatszy w jeziora. Zajmują one $\frac{1}{8}$ powierzchni, a z bagnami i moczarami $\frac{1}{4}$ powierzchni kraju. Do wielkiej ilości jezior przyczyniło się i to, że rzeki, któremi odpływać mogłyby wody jezior, nie zdołały w twardym materjale skalnym poczynić dostatecznie głębokich łożysk. Świadczą o tem liczne progi i wodospady.

Wśród jezior największe Ładoga.

Roli uprawnej w Finlandji bardzo mało podobnie jak łąk i pastwisk. Ponieważ lasy zajmują więcej niż połowę Finlandji, rzeki, jeziora, moczary i bagna część czwartą, a łąki i pastwiska około 3% powierzchni, pozostaje na ziemię uprawną stosunkowo niewielki obszar. Najżyźniejsze są okolice południowe. Uprawia się tu żyto, jęczmień, owies, len i konopie.

Obok rolnictwa zajmuje się ludność chowem bydła i koni. Na dalekiej północy hodują Lapończycy reny. Ogromne znaczenie mają dla gospodarstwa krajowego lasy. Produkcja roczna drzewa jest bardzo znaczna. Dało to podstawę do rozwoju przemysłu drzewnego. Obok licznych tartaków, w których wyzyskuje się często siłę płynących wód, powstały tu fabryki papieru i zapalek. Gorzelnie i browary opierają swój rozwój na produkcji zboża i chmielu, którego w niewielkiej ilości dostarczają południowe okolice kraju.

Górnictwo dało początek hutom, którym dostarcza rudy żelaza. W niewielkiej ilości wydobywa się złoto, miedź i cynk. Na hutach żelaza opiera się przemysł metalowniczy, jak fabryki blachy, szyn, maszyn i rozmaitych przedmiotów. Istnieje wreszcie w Finlandji przemysł tkacki i garbarski.

Wyroby przemysłowe pokrywają w części potrzeby krajowe, w części wywozi się je zagranicę, głównie do Rosji. Do kraju przywozi się maszyny, bawełnę, cukier i zboże, którego nie dostarcza Finlandja tyle, żeby wystarczyło na wyżywienie ludności.

Handel rozwinął się w Helsingforsie i innych miastach portowych, skąd wypływają okręty, zdążające przeważnie do portów angielskich i szwedzkich. Linje kolejowe łączą Finlandję z Rosją i Szwecją. Handel ułatwia prócz floty handlowej morskiej dobra komunikacja wodna na rzekach i jeziorach.

Finnowie należą do grupy językowej fińsko-ugryjskiej. Kraj ich zbliżony położeniem i naturą do sąsiedniej Szwecji dostał się już w XII w. pod panowanie szwedzkie, w XVIII zaś weszła Finlandja w skład Rosji. Wpływowi szwedzkiemu zawdzięcza wysoką zachodnio-europejską kulturę. Obok Finnów mieszkają po miastach Szwedzi. Religją panującą jest protestantyzm.

Finlandja jest mimo niekorzystnych warunków krajem możliwym. Najwięcej przyczyniła się do tego stanu kraju pracowitość, wytrwałość i hart niezwykły mieszkańców tej pospęnej krainy.

D a n j a. X

Położenie? Granice? Jakie morza oblewają Danję? Jakie cieśniny leżą między półwyspem Jutlandzkim a wyspami otaczającymi go? Wymień ważniejsze z wysp! Wskaż cieśniny między wyspami! Porównaj wybrzeże wschodnie i zachodnie półwyspu Jutlandzkiego! Porównaj półwysep Jutlandzki ze Skandynawią!

Danja zajmuje część półwyspu Jutlandzkiego i leżące na wschód od niego wyspy. Po wielkiej wojnie odzyskała Danja Szlezwig, oderwany od niej w XIX w. przez Prusy.

Wybrzeża półwyspu dobrze rozwinięte na wschodzie, posiadają głęboko w ląd wrzynające się zatoki, zwane föhrdami. Są to podobnie jak fiordy w Norwegji, doliny rzek, w które wdarło się morze, różne od tamtych z powodu nizinnego charakteru półwyspu.

Wybrzeże na zachodzie, zasypane ławicami piasków, nie posiada dla żeglugi żadnego znaczenia.

Półwysep jest dalszym ciągiem niziny niemieckiej. Niewielkie wzniesienia na wschodzie nie dochodzą nawet do 200 m, podobnie jak na sąsiednich wyspach.

Rzeki małe nie mają silniejszego spadku, płyną więc powoli i nie mają wielkiego znaczenia ani dla żeglugi ani dla fabryk, jak górskie rzeki Szwecji.

Klimat morski. Lata i zimy łagodne; opady bogatsze na zachodzie uboższe na wschodzie.

Roślinność bogatsza na wschodzie niż na zachodzie z powodu urodzajniejszej gleby. Bukowe lasy we wschodniej części półwyspu i na wyspach są cechą charakterystyczną krajobrazu, podobnie jak zielone łąki i uprawne pola, zasiane owsem, jęczmieniem, żytem lub zasadzone cukrowymi burakami.

Wyrób masła w Danji. Haslev.

Zachodnia strona piaszczysta, pełna błotnistych torfowisk, tu i ówdzie tylko posiada urodzajniejszy płat ziemi lub sosnowy lasek, urozmaicający jednostrajność okolicy.

Prawie połowę obszaru Danji zajmują pola uprawne, trzecią część łąki. Lasy pokry-

wają niewielkie tylko przestrzenie; reszta, prawie $\frac{1}{5}$ powierzchni jest nieuprawnem pustkowiem.

Głównem zajęciem ludności jest rolnictwo i hodowla bydła. Podczas gdy jednak zboże pokrywa zaledwie potrzeby kraju, stały się hodowla bydła, gospodarstwo mleczne i hodowla drobiu podstawą bogactwa kraju. Spółki mleczarskie i hodowców drobiu liczą setki tysięcy członków, ludność bowiem składa się przeważnie z drobnych rolników, którzy tylko w spółkach mogą prowadzić na wielką skalę przedsiębiorstwa handlowe.

Rybołówstwo nie ma takiego znaczenia jak w Norwegii, górnictwo i przemysł słabo rozwinięte z powodu braku węgla, kwitnie zaś handel.

Kopenhaga, stolica kraju, licząca prawie $\frac{3}{4}$ miliona mieszkańców, jest największym ogniskiem handlu na północy. Miasto leży na Zelandji, najludniejszej części Danji. Rozwinęła się tu budowa okrętów, fabryki maszyn, garncarstwo, rękawicznictwo, czyniąc z Kopenhagi główne ognisko przemysłowe kraju.

Danja jest monarchją konstytucyjną. Ludność germańskiego pochodzenia, protestancka.

Oświata stoi bardzo wysoko. Podobnie jak w Szwecji i Norwegji niema tu analfabetów.

Prócz uniwersytetu w Kopenhadze liczne szkoły fachowe, dla ludności zaś wiejskiej wyższa szkoła rolnicza.

Do Danji należą wyspy Far-oer z kilkunastotysięczną rybacką i pasterską ludnością. Islandja, której obszar wynosi przeszło 100 tysięcy *km*², z ludnością wynoszącą około 90 tysięcy jest osobnem państwkiem połączonem z Danją unją osobistą. Prawie cała wyspa jest wyżyną, pokrytą lodowcami, posiadającą czynne wulkany, jak Hekla i liczne gejzery.

Port w Kopenhadze.

Szwajcaria.

Oznacz położenie geograficzne Szwajcarii! Jakie granice polityczne, a jakie naturalne ma Szwajcaria? Jaki jest układ pionowy? Którą część kraju zajmują Alpy, którą wyżyna, a którą góry Jura? Jaki mają kierunek Alpy, a jaki Jura? Gdzie znajdują się doliny podłużne, a gdzie poprzeczne? Którą część Alp zajmuje Szwajcaria? W jakich krajach leżą dalsze pasma Alp?

Do jakich zlewisk należy Szwajcaria? Która z rzek szwajcarskich płynie do Padu, a która do Dunaju? Jaka główną rzeka niemiecka ma swoje źródła w Szwajcarii? Jaka wielka rzeka francuska wypływa z Alp szwajcarskich? Gdzie leżą ich źródła?

Położenie Szwajcarii jest korzystne dzięki temu, że na jej obszarze krzyżują się ważne drogi, łączące sąsiadujące z nią państwa.

Znaczną część Szwajcarii zajmują Alpy, mniejszą wyżyna szwajcarska i góry Jura.

Alpy szwajcarskie są znacznie dostępnejsze od Alp francuskich i włoskich dzięki liczniejszym dolinom podłużnym i poprzecznym, przełęczom i wąwozom. Potężne lodowce i pola śnieżyste dają początek licznym rzekom. Krainę wysokich hal, leżącą między turniami a lasami, rosnącymi na niższych stokach, pokrywają łąki, na których wypasają się latem stada bydła i owiec.

Doliny, gdzie rozwinęła się uprawa roli, są zaludnione, zwłaszcza wzdłuż rzek. Przełęcze i wąwozy, prowadzące z jednej doliny do drugiej, gościńce, koleje i tunele ułatwiają komunikację.

Katastrofy, nawiedzające doliny alpejskie, sprowadzają, podobnie jak w innych wysokich górach, lawiny, niszczące nieraz całe osady.

Wyżyna szwajcarska zajmuje obszar między Alpami a Jura. Podobnie jak Alpy przecięta dolinami licznych rzek, pokryta licznymi jeziorami. Najżyźniejsza to część Szwajcarii. łąki i pola uprawne, sady owocowe i winnice uczyniły z niej śpichlerz Szwajcarii.

Tu rozwinęła się hodowla bydła i gospodarstwo mleczne, tu kwitnie przemysł i leżą najważniejsze miasta szwajcarskie. Dla komunikacji ma ona również największe znaczenie, tędy bowiem przebiegają najważniejsze koleje we wszystkich kierunkach.

Gorzej przedstawiają się stosunki w górach Jura.

Rzeki alpejskie, płynące we wszystkich kierunkach i zasilające swoimi wodami sąsiednie kraje, zawdzięczają obfitość wody lodowcom i bogatym opadom.

Z jezior największe Genewskie.

Pod względem klimatycznym należy rozróżnić trzy obszary, odpowiadające podziałowi orograficznemu: Alpy, wyżyna szwajcarska i Jura. W miarę wznoszenia się w górę napotykamy różnice takie, jakie istnieją na przestrzeni między Szwajcarią a krajami polarnymi. Najwięcej opadów w Alpach.

Zajęcie ludności zależy od natury kraju, a ponieważ w Szwajcarii $\frac{1}{4}$ obszaru ziemi jest nieproduktywną, mniej niż $\frac{1}{4}$ zajmują lasy, a więcej niż połowę pastwiska i ziemia uprawna, ludność zajmuje się pasterstwem, uprawą roli i gospodarstwem leśnym.

Uprawa roli mogła rozwinąć się tylko na wyżynie, zboża jednak na potrzeby kraju nie wystarcza. Sprowadza się je z innych krajów.

Sadownictwo i uprawa wina noszą znaczne dochody, podobnie jak wzorowe gospodarstwo leśne.

Największym jednak źródłem dobrobytu Szwajcarii jest przemysł, pasterstwo i z niem złączone gospodarstwo mleczne.

Przemysł rozwinął się głównie na północnym zachodzie nad jeziorem Bodeńskim, Zurychskim, Renem, Aarą, gdzie kwitną wyroby bawełniane, jedwabne i fabryki maszyn — w górach Jura i nad jeziorem Genewskim rozwinął się wyrób zegarków.

Przemysł szwajcarski zasługuje na tem większą uwagę, że brak tu węgla kamiennego. Wyzyskano siłę wody rwących rzek i wodospadów. Bawełnę i jedwab sprowadza się kolejami, które uczyniły z Szwajcarii, mimo jej charakteru alpejskiego, łącznik między północą a południem, wschodem i zachodem. Bardzo ważną rolę odgrywają tunele, łączące Szwajcarię z Włochami.

Hodowla bydła i gospodarstwo mleczne kwitnie głównie w Alpach i na wyżynie i przynosi znaczne sumy za ser. Wielką ilość mleka zużywają fabryki czekolady.

Znaczne wreszcie dochody ma Szwajcarja dzięki obcym, przybywającym tu jako turyści dla zwiedzenia pięknych okolic, lub jako chorzy dla zdrowego górskiego klimatu. Rocznie przybywa około pół miliona ludzi, dając zarobek hotelom, gospodarom, kolejom i przewodnikom.

Zaludnienie Szwajcarii jest stosunkowo dość gęste, skoro się zważy, że znaczne przestrzenie są niezamieszkałe. Na obszarze 41 tysięcy km^2 mieszka około 4 miliony ludności. Najwięcej mieszka na wyżynie, mniej w górach Jura, najmniej w dolinach alpejskich.

Ludność należy do trzech narodowości: niemieckiej, francuskiej i włoskiej. Pierwsi najliczniejsi zajmują północny wschód i środek kraju, drudzy zachód, trzecia zaś grupa południe i południowy wschód Szwajcarii.

Protestantyzm przeważa na północy, katolicyzm na południu.

Szwajcarja jest związkową republiką, złożoną z 25 kantonów, z których każdy jest małą republiką, rządzącą się własnymi prawami. Rząd związkowy ma siedzibę w Bernie. W jego rękach pozostaje zarząd skarbem, kolejami, pocztą i telegrafem w całym kraju.

Oświata stoi bardzo wysoko.

Największem z miast jest Zürich, liczący przeszło 200 tysięcy mieszkańców, ognisko przemysłu i oświaty. Druga z rzędu Bazylea nad Renem, trzecia Genewa, stały się centrami przemysłu i handlu.

Zawiązkiem dzisiejszej rzeczypospolitej były kantony Szwyc, Uri, Unterwalden i Luzern nad jeziorem Czterech Kantonów.

Austrja.

Oznacz położenie i granice Austrji! Wskaż doliny rzek, oddzielające północny i południowy pas Alp od środkowego! Wskaż największe jeziora alpejskie! Do jakiego zlewiska należy Austrja? Gdzie znajdują się źródła Dunaju i jego ujście?

Rzeczpospolita austrjacka obejmuje kraje alpejskie z ludnością niemiecką, które były przed wielką wojną częścią Austro-Węgier. Obszar jej jest prawie dwa razy tak wielki, jak obszar Szwajcarji.

Położona między Szwajcarją, Niemcami, Czechosłowacją, Węgrami, Jugosławją i Włochami jest Austrja łącznikiem między sąsiednimi państwami mimo górzystego charakteru kraju. Zawdzięcza to dostępności dolin alpejskich i linjom kolejowym biegnącym z północy na południe i z zachodu na wschód. Dunaj przepływający Austrję łączy ją z morzem Czarnem.

Podłużne doliny dzielą Alpy wschodnie, zajmujące całą prawie Austrję, na trzy pasy: Alpy północne, środkowe i południowe.

W pasie środkowym, wznoszą się najwyżej Alpy öztalskie. Dalej ku wschodowi rozpada się pas środkowy na coraz liczniejsze mniejsze pasma, otaczające kotliny: styryjską i wiedeńską.

Kotlina styryjska, pokryta lasami w zachodniej części, posiada na wschodzie obszary nadające się do uprawy zbóż. Najcenniejszem jednak bogactwem tej krainy są kopalnie węgla brunatnego, największe w obszarze alpejskim. Tu krzyżują się ważne linje kolejowe, biegnące we wszystkich kierunkach, a miasto Graz stało się dzięki naturalnym bogactwom kraju, kopalniom żelaza i węgla ogniskiem przemysłu i handlu.

Jeszcze ważniejszym ogniskiem najrozmaitszych gałęzi przemysłu jest kotlina wiedeńska. Fabryki broni, lokomotyw, papieru, cegielnie, tartaki, browary uczyniły z kotliny wiedeńskiej najważniejszy obszar przemysłowy alpejski.

Między górami Czeskimi a stokami północnych Alp wapiennych leży pagórkowate podgórze alpejskie. Głównem zaję-

ciem mieszkańców tych obszarów jest uprawa roli. Nie brak tu jednak i winnic, sadów owocowych i ogrodów warzywnych. Rozwinął się również przemysł tkacki i żelazniczy. Ważną rolę odgrywa podgórze alpejskie w komunikacji.

Na zachód od kotliny wiedeńskiej biegną pasma Alp austriackich. Stoki gór pokrywają lasy, doliny rzek mało urodzajne, ale dobrze uprawione.

Kwitnie tu również chów bydła dzięki pasznistym łąkom alpejskim. Górnictwo dostarcza soli i żelaza. Rozwija się przemysł fabryczny.

Słabo zaludnione, bogate jednak w lasy, sól, marmur i rudę miedzi są Alpy salzburskie, sięgające po Inn, który je oddziela od Alp północno-tyrolskich. Te należą do najuboższych i naj słabiej zaludnionych części północnego pasa alpejskiego.

Lodowiec w Alpach otztalskich.

Prócz wspomnianych już kotlin wiedeńskiej i styryjskiej zasługuje na uwagę kotlina celowiecka, najbogatsza i najgęściej zaludniona część Karyntji. Lesiste stoki wzgórz dostarczają drzewa, uprawne pola zasiane kukurydzą a czasem i pszenicą pożywienia — głównem jednak bogactwem tej kotliny są kopalnie ołowiu i związany z nimi przemysł.

Klimat Austrii pozostaje w związku z naturą górską kraju. Granicę klimatyczną stanowią najwyższe pasma górskie, tworzące

środkowy pas Alp wschodnich. Podczas gdy okolice leżące na północ od tego pasa mają klimat zbliżony do panującego w południowych Niemczech, mają okolice położone na południe od niego klimat zbliżony do śródziemnomorskiego. Opady wodne bogatsze na południu, uboższe na północy.

W związku z klimatem pozostaje szata roślinna. Lasy szpilkowe przeważają na stokach gór, wyżej pasznicze łąki, na szczytach flora alpejska. Znaczne obszary pokrywają lodowce, wieczne śniegi lub zajmują nagie skały i liczne jeziora.

Lasy zajmują więcej niż trzecią część obszaru krajów austriackich. Najwięcej ich w Austrii Górnej i Styrii. To dało podstawę do rozwoju przemysłu drzewnego. Liczne tartaki dostarczają materiału fabrykom mebli. Kwitnie fabrykacja papieru i celulozy.

Drugim źródłem dochodu ludności jest hodowla bydła. Łąki i pastwiska zajmują trzecią część obszaru Austrii.

Rolnictwo rozwinęło się głównie w Austrii Dolnej, w części Styrii i w Austrii Górnej. Sady owocowe, ogrody warzywne spotyka się tu często, winnice w Austrii i Styrii.

Największym bogactwem kraju obok drzewa i soli są rudy żelaza, ołowiu i miedzi. Rudy te dały podstawę do rozwoju przemysłu hutniczego i żelazniczego. Nieliczne kopalnie węgla wpływają ujemnie na rozwój przemysłowy Austrii; wyzyskuje się jednak często siłę wodną licznych rzek górskich dla celów przemysłowych.

Znaczne zyski przynoszą koleje austriackie, ułatwiając komunikację i przewóz towarów z krajów sudeckich, karpaccich i Niemiec na półwysep Apeniński i Bałkański.

Po przewrotach wywołanych wielką wojną stała się Austrija z wielojęzycznego mocarstwa państwem małym, ale jednolitem pod względem narodowym i religijnym. Kultura ludności stoi dość wysoko. Austrija jest państwem związkowym. Stolicą jest Wiedeń liczący dwa miliony mieszkańców, ognisko przemysłu i handlu, skupiające w sobie prawie trzecią część ludności całej Austrii.

N i e m c y .

Oznacz położenie geograficzne Niemiec! Z jakimi państwami graniczą Niemcy? Gdzie są granice naturalne? Które granice są dłuższe, lądowe czy morskie? Jakie morza oblewają kraje niemieckie? Idąc z południa na północ, wskaż, w którą stronę obniża się obszar Niemiec! Jakie góry znajdują się na granicy południowej? Gdzie wypływa Dunaj i w jakim płynie kierunku? Jakie rzeki płyną do niego z Alp? Jakie góry ciągną się wzdłuż

lewego brzegu Dunaju? Wskaż źródła, opisz bieg i ujście Renu, Wezery, Łaby i Odry! Do jakich zlewisk należą Niemcy?

Niemcy leżą w środku Europy zachodniej. Dzięki korzystnemu układowi pionowemu, ułatwiającemu komunikację, spławnym rzekom, połączonym kanałami, i bogactwom naturalnym kraju stały się przed wielką wojną jedną z pierwszorzędnych potęg światowych.

Tędy prowadzą najważniejsze drogi z północy na południe i z zachodu na wschód Europy.

Wybrzeże morza Północnego, poszarpane i porozrywane działaniem burzliwych fal, posiada porty tylko przy ujściach rzek. Mają one jednak większe znaczenie niż porty nad morzem Bałtyckim dzięki temu, że leżą bliżej wielkich dróg przez Atlantyk. Kanał przekopany między ujściem Łaby i morzem Bałtyckim łączy oba wybrzeża.

Na wybrzeżu Bałtyku leżą największe porty przy ujściach rzek.

Pod względem ukształtowania pionowego rozpadają się Niemcy poza niewielkim obszarem alpejskim na trzy grupy: 1) wyżynę południowo-niemiecką, 2) góry środkowo-niemieckie i 3) nizinę niemiecką.

1. Wyżyna południowo-niemiecka. Od wyniosłych, halami i lasami pokrytych, alpejskich pasm na południu, schodzimy dolinami górskich rzek, płynących przez słabo zaludnione okolice, na wyżynę, sięgającą aż po prawy brzeg Dunaju.

Bystro płynące głębokimi dolinami rzeki dzielą wyżynę na mniejsze płyty, pochylające się ku północy. Kraina to mało urodzajna, z wyjątkiem obszarów nad brzegami jezior i rzek, pokryta bagniskami, których powstanie wywołały moreny dawnych lodowców, zamykające drogę rzekom, płynącym z Alp. Pastwiska, lasy szpilkowe i torfowiska pokrywają znaczne przestrzenie.

2. Góry środkowo-niemieckie. Opadająca ku północnemu zachodowi, Jura szwabsko-frankońska przechodzi w urodzajną, łanami zbóż i winnicami pokrytą kotlinę, zamkniętą na zachodzie Szwarzwaldem i górami, biegnącymi wzdłuż prawego brzegu Renu, na wschodzie Łasem Czeskim.

Zapadłość między Szwarzwaldem a Wogezami wypełniła żyzna nizina górno-reńska, pokryta sadami, winnicami, polami buraków, tytoniu i zbóż.

Na północny wschód od gór Smereczanych leżą Rudawy czesko-saskie, których północne stoki, pokryte lasami, przechodzą w fabryczną, gęsto zaludnioną kotlinę saską, pociętą głębokimi dolinami licznych rzek, płynących ku Łabie.

Idąc od gór Smereczanych na północny zachód, wchodzimy w pagórkowatą kotlinę Turyngji, podzieloną dolinami licznych rzek, zamkniętą od południa Lasem Turyńskim, od północy górami Harzu. Żyzna ta kraina jest prawdziwym ogrodem Niemiec. Ogrodnictwo i uprawa roli, a z nią związany przemysł rolniczy rozwinął się tu bardzo wysoko, podczas gdy w Harzu i Lesie Turyńskim kwitnie gospodarstwo leśne i przemysł żelazniczy.

Dalej ku zachodowi leży górzysta, mało urodzajna kraina Hesji i od niej ku północy pagórki nad Wezerą, kraina rolnicza, górnicza i przemysłowa.

Zbliżając się ku Renowi, wchodzimy na rozległą równinę nieurodzajną, nadającą się tylko do hodowli bydła, poprzerzynaną dolinami rzek, płynących do Renu. Doliny te w przeciwieństwie do oddzielonych przez nie wyniosłości są bardzo urodzajne. Jest to kraina nadreńskich gór Łupkowych. Bogactwo kraju polega na górnictwie i wielkim fabrycznym przemyśle. Tu znajdują się największe pokłady węgla, a kraj po obu brzegach Renu jest największym ogniskiem przemysłu w Niemczech.

3. Nizina niemiecka. Tam gdzie kończą się góry środkowo-niemieckie, rozpoczyna się nizina niemiecka, rozciągająca się ku morzu Północnemu i Bałtykowi.

Rzeka Łaba dzieli nizinę na zachodnią i wschodnią. Zachodnia, jednostajna, posiada na znacznej przestrzeni piaszczyste obszary, pokryte wrzosem i kępami jałowcu, nadające się tylko do wypasania owiec. Jedynie w miejscach niżej położonych spotyka się ziemię urodzajną, zasianą zbożem lub pokrytą lasami bukowemi.

Im dalej ku południowi, kraj jest żyźniejszy, a nizina nad dolnym Renem koło Kolonji należy do najurodzajniejszych części Niemiec.

Nizina na wschód od Łaby ma inny charakter. Rozróżnić tu należy krainę pojezierzy na północy i pas między nią a pogórzem. Pojezierze jest krainą urodzajną na znacznych obszarach, pokrytą lasami i pastwiskami, na której napotykamy pełno

jezior, bagien, trzęsawisk i torfowisk. Pas południowy jest fałsistą równiną.

Dalej ku południowi między Łabą i Odrą leży pogórze łużyckie, kraina pagórkowata, pokryta w części lasami, w części zaś uprawnymi polami, ojczyzna Wendów, plemienia słowiańskiego.

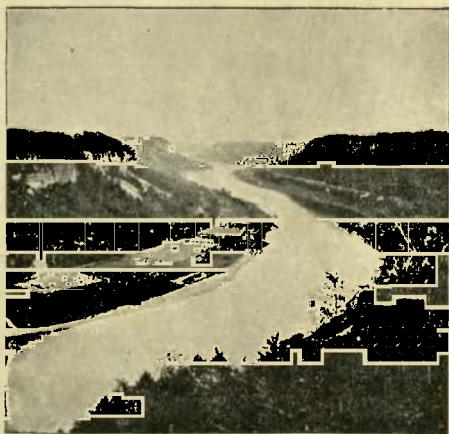
Nizina śląska, leżąca po obu brzegach górnej Odry a sięgająca po lesiste stoki Sudetów i wyżynę śląskopolską, jest częścią niżu polskiego. Pola pokryte zbożem i burakami cukrowymi świadczą o wysoko rozwinięciem rolnictwie, liczne fabryki na obszarach graniczących z górami i wyżyną o wielkiem bogactwie mineralnem na sąsiedniej wyżynie śląskopolskiej. Wyżyna ta, której część z liczną ludnością polską zamieszkującą ten obszar i część niziny zwartą masą w liczbie 650 tysięcy pozostała w rękach niemieckich a tylko część wschodnia powróciła do Polski, jest jedną z najbogatszych krain w Europie dzięki olbrzymim pokładom węgla i rozwiniętemu przemysłowi.

Odra jest dogodną drogą wodną dla tych bogatych okolic, wzdłuż niej też rozłożyły się miasta jak Opole, Brzeg i najważniejszy z nich Wrocław.

Rzeki niemieckie płyną do morza Bałtyckiego, Północnego i Czarnego. Do zlewiska morza Czarnego należy tylko dorzecze Dunaju.

Dolina Renu. Bacharach na Pd. od Koblencki.

Dolina Łaby. Saska Szwajcaria koło Pirny.

Podczas gdy Dunaj tylko swym górnym biegiem należy do Niemiec, toczy swe wody Ren tylko w średnim biegu w ich granicach. Górny jego bieg należy do Szwajcarji, dolny do Holandji. Ogromne znaczenie tej rzeki dla Niemiec polega na tem, że jest ona z Menem i Neckarem najdogodniejszą i najtańszą drogą na ludnym i przemysłowym zachodzie.

Jeszcze większe znaczenie dla handlu i przemysłu niemieckiego ma Łaba, której tylko górny bieg leży poza granicami Niemiec. Znaczenie polega na tem, że płynie ona przez bogate przemysłowe kraje, jest połączona kanałami z innymi rzekami i ma przy ujściu Hamburg, pierwsze portowe miasto Niemiec, zawdzięczające Łabie i morzu swój rozwój.

Mniejsze znaczenie ma Wezera na zachodzie, dlatego też Brema, port przy jej ujściu, nie rozwinęła się tak, jak Hamburg.

Stosunki klimatyczne w Niemczech są bardzo korzystne. Wzniesienie od północy ku południowi powoduje, że klimat jest dość jednostajny, mimo różnic szerokości geograficznej. Zachód ma klimat zbliżony do morskiego, wschód do lądowego. Najłagodniejszy panuje nad Renem, Neckarem i Menem, tu też winnice pokrywają południowe stoki pagórków. Opady wodne, znaczne na zachodzie, zmniejszają się ku wschodowi. Dzięki nim rozwinęła się w całym kraju uprawa zbóż.

Ziemia urodzajna zajmuje prawie połowę obszaru całych Niemiec, niektóre zaś okolice mają przeważnie ludność rolniczą. Tylko $\frac{1}{10}$ część Niemiec jest nieuprawna.

Obok zbóż uprawia się wiele chmielu i buraków cukrowych, kwitnie więc browarnictwo i cukrownictwo. Zboża nie wystarcza jednak dla gęsto rozsiadłej, zwłaszcza w okręgach przemysłowych, ludności, dlatego musi się je sprowadzać z innych krajów. Kartofli uprawia się w Niemczech najwięcej ze wszystkich krajów europejskich.

Lasy zajmują $\frac{1}{4}$ obszaru Niemiec. Najuboższe w lasy są okolice nad morzem Północnem, najbogatsze alpejskie i środkowo-niemieckie. Drzewa nie wystarcza na potrzeby ludności, mimo dobrego gospodarstwa leśnego; musi się je sprowadzać głównie z Szwecji i Polski.

Znaczne przestrzenie zajmują łąki i pastwiska, bo prawie $\frac{1}{5}$ obszaru Niemiec. Rozwinęła się więc na południu w Alpach i na wyżynie południowo-niemieckiej hodowla bydła, podobnie jak w dorzeczu dolnej Wezery i Łaby — hodowla koni w Oldenburgu i Meklemburgu. Świnie hoduje się na całej nizinie na północy.

Podobnie jednak, jak nie wystarcza własnego zboża na potrzeby ludności, tak samo za mało jest mięsa i wełny; dlatego musi się je sprowadzać do Niemiec.

Przemysł niemiecki rozwinął się przed wielką wojną tak bardzo, że Niemcy stanęły obok największych potęg przemysłowych świata: Anglii i Stanów Zjednoczonych. Środkowa część Niemiec i zachodnia nad Renem pokryły się fabrykami i kopalniami. Stało się to dzięki bogatym pokładom węgla i żelaza w górach środkowo-niemieckich. Pogórze między Renem i pobocznymi Lippe i Ruhr, wyżyna śląsko-polska i pogórze saskie między Muldą i Łabą dostarczają węgla w ogromnej ilości — w tych też okolicach rozwinął się przemysł tkacki (przerób wełny, lnu, bawełny i jedwabiu), żelazniczy zaś głównie nad Renem.

Rozwój przemysłu wywołał podniesienie się handlu. Ułatwiły je liczne koleje, kanały i flota handlowa. Po wielkiej wojnie przeszła znaczna część handlowej floty niemieckiej w ręce państw, które przyczyniły się głównie do pokonania Niemiec.

Najwięcej wywozi się maszyn, broni, wyrobów chemicznych, bawełnianych i wełnianych, cukru — przywozi zaś głównie zboże, bydło, mięso, bawełnę i wełnę.

Zaludnienie Niemiec bardzo gęste. Na obszarze 474.000 km^2 mieszka 62 miliony. Najlepiej są zaludnione okolice przemysłowe.

Protestantów jest znacznie więcej niż katolików. Protestantkie są kraje na północy, katolickie na południu.

Oświata stoi bardzo wysoko. Liczne uniwersytety, politechniki, akademje sztuk pięknych, akademje handlowe, szkoły średnie i fachowe, szkoły ludowe przyczyniają się do podniesienia oświaty.

Niemcy są obecnie republiką związkową. Stolicą państwa jest Berlin.

Po zwycięskiej wojnie odzyskała Francja Alzację i Lotaryngję.

Polska odzyskała Wielkopolskę, Pomorze i część Śląska.

Prusy Wschodnie, oddzielone polskiem Pomorzem, pozostały przy republice niemieckiej. Gdańsk stał się Wolnym Miastem. Na podstawie traktatu wersalskiego został Gdańsk włączony do obszaru objętego polską granicą celną. Polska ma prowadzić sprawy zagraniczne Gdańska, mieć swobodę używania dróg wodnych, nadzór i zarząd Wisły i całej sieci kolejowej w granicach Wolnego Miasta.

Część Szlezwigu odzyskała Danja. Kłajpedę i obszar do niej należący otrzymała w r. 1923 Litwa.

Pod względem gospodarczym przedstawiają Niemcy znaczną różnorodność. Odrębne warunki krain geograficznych, na które Niemcy się dzielą, wywołały odrębne stosunki w gospodarstwie rolnem, lasowem, handlu i przemyśle.

Rolnictwo i przemysł w Alpach niemieckich ustępują miejsca hodowli bydła i gospodarstwu leśnemu. Tartaki i fabryki papieru posługują się siłą wodną górskich rzek płynących ku Dunajowi.

Na wyżynie południowo-niemieckiej kwitnie rolnictwo w pagórkowatej krainie naddunajskiej. Pola pokryte pszenicą i jęczmieniem zajmują znaczne obszary. Kwitnie tu również uprawa chmielu. Nie brak jednak i lasów, które dały podstawę do rozwoju przemysłu drzewnego, zwłaszcza w południowej części wyżyny i na stokach gór, które ją otaczają.

Najważniejszym z miast na wyżynie południowo-niemieckiej jest Monachjum, stolica Bawarii. Tu krzyżują się najważniejsze linje kolejowe południowych Niemiec, stąd bieżą połączenia z Austrią, a przez Tyrol z Włochami. Monachjum jest ważnym ogniskiem ruchu naukowego i artystycznego, a równocześnie ogniskiem przemysłu browarniczego. Fabryki maszyn i mebli zasługują również na uwagę.

W kotlinie Neckaru i Menu panuje wielka różnorodność krajo-brazowa. Znaczne przestrzenie zwłaszcza w dolinach rzek pokrywają uprawne pola, ogrody i sady. Nad dolnym Menem spotykamy winnice.

Z miast najważniejsze Stuttgart, ognisko przemysłu bawełniczego i handlu księgarskiego. W dorzeczu Menu leży Norymberga, największe ognisko przemysłowe w Bawarii, w średnich wiekach największe handlowe miasto Niemiec. Rozwinęły się tu głównie fabryki otówków, zabawek, wyrobów metalowych i liczne browary.

Nizina górno-reńska i otaczające ją góry należą do najbogatszych w Niemczech. Dzięki urodzajności gleby kwitnie rolnictwo na nizinie, przemysł zaś na stokach gór.

Korzystne warunki klimatyczne panujące na nizinie górno-reńskiej i w sąsiednich kotlinach Neckaru i Menu przyczyniły się do tego, że rozwinęła się tu obok uprawy pszenicy, jęczmienia i buraków cukrowych, bogata uprawa tytoniu, dostarczającego najlepszych gatunków fabrykom niemieckim. Udaje się

tu również kukurydza, a stoki wzgórz pokrywają winnice i liczne sady. Ogrodnictwo i warzywnictwo rozwinęło się głównie nad dolnym Menem.

Z miast zasługują na uwagę: przemysłowe ognisko Karlsruhe i Frankfurt nad Menem, ważne ognisko handlu na przecięciu wielkich linii kolejowych.

W grupie obejmującej góry środkowo-niemieckie należy kraina nadreńskich gór Łupkowych do najludniejszych i najbardziej przemysłowych w Niemczech. Tu znajdują się największe kopalnie węgla, żelaza, ołowiu i cynku. Ogniskiem handlu i żeglugi na Renie jest Kolonja na ważnej linii kolejowej łączącej Berlin z Paryżem. Przemysł metalowniczy

rozwinął się głównie w Dusseldorfie, tkacki w Krefeldzie. Największy port węglowy Niemiec Duisburg leży przy ujściu rzeki Ruhr do Renu. W dorzeczu rzeki Wupper leżą potężne ogniska przemysłowe Elberfeld i Barmen, gdzie kwitną fabryki tkackie, Solingen z rozwiniętym przemysłem żelazniczym. Wielkie fabryki broni rozwinęły się w Essen.

Winnice nad Renem.

Górzysta kraina Hesji i pagórkowate okolice

nad Wezerą są znacznie słabiej zaludnione niż sąsiednia kraina na zachodzie. Bukowe lasy pokrywają prawie połowę obszaru zajętego przez góry Hesji. Głównym zajęciem ludności jest uprawa zboża i hodowla bydła. Mniej lasów posiadają wzgórza nad Wezerą. Rozwija się tu uprawa buraków cukrowych. Kopalnie węgla i kopalnie żelaza, chociaż nieznaczne, przyczyniły się do rozwoju przemysłu.

Kotlina Turyngji jest krainą żyzną i bogatą. Uprawa żyta i buraków cukrowych dała podstawę do rozwoju gorzelnictwa i cukrownictwa, a ogrodnictwo i warzywnictwo tych okolic należą do wzorowych. Stoki Harzu pokrywają lasy szpilkowe. Rudy żelaza, ołowiu, cynku i miedzi dały podstawę do rozwoju

górnictwa i hutnictwa. Harz należy podobnie jak Las Turyński do najczęściej odwiedzanych w porze letniej okolic, podobnie jak nasze Tatry.

W Lesie Turyńskim rozwinął się przemysł drzewny. Kopalnie rudy żelaznej na stokach południowo-zachodnich przyczyniły się do powstania przemysłu żelazniczego.

Ogniskiem hodowli kwiatów i nasion jest Erfurt, największe miasto w kotlinie turyńskiej.

Rudawy czesko-saskie i góry nadłabskie należą tylko w części do Niemiec. Bogate pokłady węgla dały początek wielkiemu przemysłowi fabrycznemu w Saksonji. Zwickau z fabrykami maszyn, hutami szklannymi i fabrykami wyrobów chemicznych i Chemnitz „saski Manchester“ z potężnym przemysłem bawełniarskim i maszynowym należą do najważniejszych ognisk przemysłu niemieckiego. Nad Łabą na linii kolejowej łączącej kraje zachodnie Niemiec z wschodnimi leży stolica Saksonji Drezno, jedno z najpiękniejszych miast niemieckich.

Przemysłową krainą jest kotlina saska. Ogniskiem przemysłu jest Halle, ogniskiem handlu Lipsk.

Kopalnie węgla i żelaza posiadają Sudety, których stok północno-wschodnie należą do Niemiec. Największym ogniskiem przemysłowym na płycie łużyckiej jest Zgorzelec (Görlitz).

Nizina północno-niemiecka na zachód od Łaby jest krainą przeważnie rolniczą. Przemysł cukrowniczy rozwinął się głównie w Magdeburgu i sąsiednich miejscowościach. Największe znaczenie w tej części Niemiec mają porty nad morzem Północnym. Wśród nich pierwsze miejsce zajmuje Hamburg, po Londynie i Rotterdamie największy port europejski. Mniejsze znaczenie ma Brema. Tu koncentruje się handel tytoniem bawełną i naftą.

Morze Północne ma dla Niemiec wielkie znaczenie jako bezpośredni łącznik z wielką drogą wodną Atlantyku.

Na wschód od Łaby, aż po zachodnie granice Polski rozciągają się od gór środkowo-niemieckich po Bałtyk obszary niziny niemieckiej, obejmujące dawne siedziby słowiańskie. Marchję Brandenburską, pomorze nadodrzańskie, pojezierze mełlemburskie zamieszkiwały w średnich wiekach plemiona słowiańskie, wytępione lub zgermanizowane w ciągu wieków podobnie jak dawni mieszkańcy Prus Wschodnich. Resztki tych plemion zachowały się na płycie łużyckiej i nad Sprewą. Są to Łużyczanie czyli Wendowie łużyccy.

Z miast leżących w tej części Niemiec pierwsze miejsce zajmuje stolica państwa Berlin nad Sprewą. Dzięki połączeniom kanałowym z Odrą i Łabą stał się Berlin portem śródlądowym, co umożliwiło tu rozwój wielkiego przemysłu. Liczne linje kolejowe, zbiegające się w Berlinie, uczyniły go ważnym węzłem kolejowym, co wzmogło jego handel.

Ważnem ogniskiem handlu i przemysłu jest Wrocław nad Odrą.

Nad Bałtykiem koncentruje się handel w Szczecinie, największym porcie Niemiec po Hamburgu i Bremie. Rozwija się tu budowa okrętów. Dawna stolica biskupstwa pomorskiego za czasów Bolesława Chrobrego Kołobrzeg (Kolberg) posiada również dogodny port i znaczny handel. Z nadbałtyckich portów ma większe znaczenie Lubeka, dawna stolica potężnego związku handlowego miast, znanego pod nazwą Hanzy.

Na obszarze graniczącym z województwem poznańskim i pomorskiem mieszka około 100 tysięcy Polaków.

Przedzielone województwem pomorskiem od reszty Niemiec Prusy Wschodnie są krajem przeważnie rolniczym. Połowę obszaru zajmują pola uprawne, resztę łąki, pastwiska i lasy, moczary i jeziora. Najbogatsze w jeziora i moczary jest Mazowsze pruskie z ludnością przeważnie polską. Są to Mazurzy, którzy po wytepieniu przez Krzyżaków plemion litewskich, zamieszkujących te ziemie, osiedlili się już w średnich wiekach w południowej części Prus Wschodnich, zajmując dzisiejsze powiaty: szczeciński, jańsborski, nidborski, olsztyński, żądzborski, lecki i ostródzki. Ludność polska germanizowana w ciągu wieków ma obecnie słabe poczucie narodowe i zatracą powoli swój język. Przyjęcie przez Mazurów protestantyzmu w XVI w. ułatwiło Niemcom germanizację ludności polskiej, mieszkającej przeważnie po wsiach. Zajmuje się ona w części rolnictwem, które na lichej glebie dostarcza żyta, owsa, kartofli i lnu, przeważnie zaś hodowlą bydła dzięki pasznistym łąkom i rybołówstwem w licznych jeziorach i rzekach.

Ludność polska, zamieszkująca część dawnej Warmji, katolicka, nie uległa tak prędko germanizacji i posiada daleko silniejsze poczucie narodowe niż protestancka ludność na pruskim Mazowszu.

Największym miastem jest Królewiec, trzeci z rzędu port Niemiec nad Bałtykiem. Miasto było stolicą książąt pruskich, lenników Polski, Prusy Wschodnie bowiem wchodziły w skład Polski jako księstwo lenne.

Morze Bałtyckie.

Znaczenie morza Bałtyckiego dla krajów, których wybrzeże wody jego oblewają, jest bardzo wielkie. W ubiegłych wiekach odgrywało ono taką samą rolę w dziejach Polski, Danji, Szwecji i potężnej Hanzy, jak morze Śródziemne w dziejach trzech południowych półwyspów Europy.

Złączone cieśninami duńskimi Skagerrakiem i Kattegatem z morzem Północnym, a przez nie z wielką drogą oceaniczną, jaką jest Atlantyk, ułatwia stosunki handlowe Polsce, Danji, Szwecji, Niemcom, Litwie, Łotwie, Estonji, Rosji i Finlandji.

Ujemną stroną Bałtyku jest zamarzenie jego wód w północnej części, co przypisać należy położeniu geograficznemu i małej zawartości soli.

Przeciętna głębokość morza Bałtyckiego wynosi 70 m. Największe głębie znajdują się w zatoce Botnickiej i na zachód od wybrzeży Kurlandji. Płytkie są wybrzeża Finlandji, zatoka Ryska i wybrzeże niemieckie.

Obszar zajęty przez Bałtyk wynosi przeszło 400.000 km², największa długość 1.550 km, a szerokość 220 km.

Wody jego są zimniejsze od wód Atlantyku. Przyptyw i odpływ bardzo nieznaczne. Częste burze utrudniają żeglugę po Bałtyku.

Z 250 rzek wpadających do niego najważniejsze są: Odra, Wisła, Niemen, Dźwina i Newa.

W porównaniu z bogactwem rybnym morza Północnego jest morze Bałtyckie ubogie. Poławia się tu jednak znaczne ilości węgorzy i łososi. Na uwagę zasługuje również wydobywanie bursztynu zwłaszcza w południowej części Bałtyku i na półwyspie Sambji w Prusiech Wschodnich.

Litwa.

Oznacz położenie i granice Litwy! Wskaż wybrzeża morskie Litwy i opisz je! Wskaż rzeki przepływające Litwę! Porównaj Litwę pod względem obszaru i rozczłonkowania wybrzeża z sąsiednimi państwami.

Litwa leży w pasie pojezierzy między Polską, Łotwą i tą częścią Niemiec, która nosi nazwę Prus Wschodnich. Na niewielkiej przestrzeni oblewają ją wody Bałtyku. Obszar Litwy wynosi 45.000 km², zaludnienie 2 miliony.

Główną częścią składową Litwy jest pojezierze żmudzkie, rozległa płaszczyna z niewielkimi wzniesieniami, wśród których leżą kotlinki, tworzące jeziora. One to nadają odrębny charakter tym okolicom. Wąskie doliny, biegnące w różnych

kierunkach, niskie grzbiety i pagórki zawdzięczają swe powstanie morenie, którą pozostawił w odległej epoce potężny lodowiec. Świadczą o tem żwir, kamienie i piaski, jakie znajdujemy pod cienką warstwą urodzajnej gleby, i często napotykanne głazy narzutowe.

Największe wyniosłości, dochodzące zaledwie do 200 m, tworzą wzgórza Szawelskie i Telszewskie, przedzielone płynącą na południe ku Niemnowi Dubissą i Windawą, która uchodzi do Bałtyku poza granicami Litwy.

Ku południowi obniża się pojezierze żmudzkie ku Niemnowi, płynącemu szeroką doliną wśród urodzajnych pól. W malowniczej okolicy, gdzie Wilja wpada do Niemna, leży Kowno, stolica Litwy.

Poza doliną Niemna ku południowi teren się podnosi, krajobraz staje się pagórkowaty, pojawiają się znowu jeziora. Kraina ta jest przedłużeniem pojezierza mazurskiego, rozciągającego się w południowej części Prus Wschodnich.

Na wschód obniża się również pojezierze żmudzkie i przechodzi w lesistą nizinę, poprzerzynaną dolinami dopływów Wilji, Niemna i Kurlandzkiej Aa.

Litwa ma klimat łądowy, bliskość Bałtyku nie pozostała jednak bez wpływu. Zimy nie są tak ostre i lata nie tak gorące jak w sąsiednich krainach położonych dalej na wschód. Obfite opady spowodowały, że Litwa pokryta była dawniej potężnymi kniejami, a i dziś jeszcze więcej niż czwartą część kraju pokrywają lasy.

Gleba na znacznych przestrzeniach nie bardzo żyzna. Uprawia się tu jednak w większej ilości żyto, owies i jęczmień, w niewielkiej ilości pszenicę. Kwitnie również uprawa ziemniaków i lnu, który jest obok drzewa ważnym artykułem wywozowym.

Źródłem dochodu jest chów koni, hodowla bydła rogatego, świń i owiec. Podobnie jednak jak kultura rolna, hodowla nie stoi wysoko, jak np. hodowla bydła w Holandji lub Danji. Na uwagę zasługuje również hodowla drobiu, zwłaszcza gęsi, które się eksportuje zagranicę.

Bartnictwo, sławne dawniej w puszczech litewskich, daje jeszcze i dzisiaj dochody. Bogactwo zwierzyny w lasach i ptactwa wodnego na jeziorach i moczarach pozwoliło rozwinąć się łowiectwu. Jeziora dostarczają ryb w znacznej ilości.

Przemysł nieznaczny koncentruje się około Kowna. Brak węgla i wszelkich rud nie pozwolił na większy rozwój przemysłu fabrycznego. Powstał tylko przemysł drzewny w okolicach bogatych w lasy, przemysł spożywczy i drobny przemysł drzewny.

Wyroby tego przemysłu zaspokajają tylko potrzeby najbliższych okolic, podobnie jak wyrób sieci, lin, powrozów i płócien z uprawianych tu konopi i lnu, nie są jednak artykułami wywozowemi, ani nie pokrywają potrzeb całego kraju.

Handel drzewem ułatwia Niemen, który jest dobrą drogą wodną, łączącą Litwę przez Bałtyk z resztą Europy zachodniej. Wielkie znaczenie dla rozwoju handlu ma przyłączenie do Litwy Kłajpedy. Koleje nieliczne. Najważniejsze linje łączą Litwę z Polską, Łotwą i Prusami Wschodniemi. Na północ ku Kurlandji biegnie linja kolejowa, łącząca Kowno z portem Lipawy, gdzie koncentruje się handel zbożem.

Litwa powstała jako samodzielna rzeczpospolita po przewrotach, jakie wywołała wielka wojna światowa.

Litwini są przeważnie rolnikami. Prócz wsi litewskich spotykamy na Litwie osady polskie. Miasta mają w znacznej części ludność żydowską, w której rękach znajduje się handel i rzemiosła. Polacy mieszkają w liczbie około 200 tysięcy w dorzeczu dolnej Wilji, po lewym brzegu środkowego Niemna, w Kownie zaś, stolicy Litwy, tworzą połowę zaludnienia miasta.

Litwini są podobnie jak Polacy religji rzymsko-katolickiej.

Ł o t w a .

Oznacz położenie i granice Łotwy! Gdzie leżą najważniejsze miasta portowe łotewskie? Jaka rzeka przepływa Łotwę, w jakim płynie kierunku i pod jakim miastem uchodzi do morza? Porównaj ujście Dźwiny z ujściem Niemna i Wisły i wymień miasta, które przy ujściach tych rzek leżą!

Łotwa jest podobnie jak sąsiednia Estonja w całym tego słowa znaczeniu krajem nadbałtyckim, wody Bałtyku bowiem oblewają zachodnie wybrzeże Kurlandji, a wdzierając się głęboko w ląd zatoką Ryską oblewają wschodnie brzegi Kurlandji i zachodnie Inflant.

Podobnie jak Litwa leży i Łotwa w pasie pojezierzy i jest podobnie jak ona rozległą płaszczyną, poprzerzynaną niewielkimi wzniesieniami utworzonymi przez morenę lodowca. W Kurlandji bęgną te wzniesienia na pograniczu Litwy i Kurlandji. Stąd zbiera wody płynąca ku Bałtykowi Windawa i Kurlandzka Aa, wpadająca do zatoki Ryskiej.

Płynąc ku północy, przepływa Aa żyzną nizinę mitawską. Pagórkowatą, falistą krainą płynie Windawa ku północy, gdzie u jej ujścia powstał port Windawa. Wybrzeże płaskie, jednostajne, dla żeglugi korzystne.

Największe wzniesienia na wschód od zatoki Ryskiej spotykamy pomiędzy Ewikszą poboczną Dźwiny a Inflancką Aa, w części kraju zwanej Inflancką szwedzkimi. Jest to t. zw. Szwajcarja Inflancka, kraina pełna malowniczych krajobrazów. Południowo-wschodnią część pojezierza inflanckiego, zwaną Inflancką polskimi, przecina dolina Dźwiny. Przedzierając się przez wyniosłości, jakie tu tworzy wał morenowy, wrzyna się Dźwina głębokim jarem w skały, które znajdują się pod warstwami naniesionych piasków i żwirów. W dalszym swym biegu płynie Dźwina aż do ujścia szeroką doliną wśród żyznych pól.

Klimat Łotwy zbliżony do klimatu sąsiedniej Litwy. Na wąskim pasie nadbrzeżnym znać wpływ Bałtyku, co się zaznacza szczególnie w tem, że zimy są znacznie łagodniejsze niż na sąsiednim pojezierzu.

W rzeki jest Łotwa bogata. Najważniejsza Dźwina jest ważną drogą wodną zwłaszcza w dolnym biegu. W górnym i średnim utrudniają żeglugę progi w korycie rzeki w miejscach, gdzie Dźwina tworzy przełomy. Ujemnie wpływa na wartość Dźwiny jako drogi wodnej i to, że przy końcu listopada zamarza, a uwalnia się od lodów dopiero z początkiem kwietnia.

Urodzajnej ziemi nie posiada Łotwa wiele. Najżyźniejsze są doliny rzek. uprawia się żyto, owies, jęczmień i ziemniaki. Na nizinie mitawskiej udaje się także pszenica. Na uwagę zasługuje również uprawa lnu i konopi. Ziemniaków uprawia się najwięcej w północnej Kurlandji. Znaczne obszary zajmują łąki, pastwiska i lasy. Dzięki przedsiębiorczości i pracowitości mieszkańców znikają liczne bagna i moczary i powiększają obszary ziemi uprawnej.

Lasy przeważnie szpilkowe. Najpiękniejsze nad rzeką Ewikszą i Inflancką Aa. Nie brak także lasów brzozowych, olchowych i dębowych.

Hodowla bydła, owiec, świń, rozwinięta podobnie jak chów koni.

Ważną gałęzią zajęcia ludności i źródłem dochodów jest rybołówstwo. Morze, jeziora i rzeki dostarczają ryb w wielkich ilościach.

Lasy bogate w zwierzynę i ptactwo. Na jeziorach i trzęsawiskach ptactwo wodne.

Głównem zajęciem Łotysza jest rolnictwo. Przemysłem zajmuje się mała stosunkowo ilość ludności. Rozwija się tylko przemysł drzewny i gorzelnictwo. Inne gałęzie przemysłu koncentrują się w Rydze, stolicy kraju.

Handel również koncentruje się w Rydze, największym porcie Łotwy, połączonym linjami kolejowemi z Dźwińskiem, Lipawą i Windawą. Z Estonją łączy Rygę linja kolejowa, biegnąca przez Dorpat do Rewla i Narwy, z Rosją linja biegnąca przez Wołk do Pskowa. Na Litwę prowadzi linja kolejowa z Windawy do Kowna, do Polski linja kolejowa łącząca Dźwińsk z Wilnem.

Rzeczpospolita łotewska zawdzięcza swe powstanie wielkiej wojnie. Obszary, które ją tworzą, należały przed wojną do Rosji.

W XIII w. podbili kraj leżący nad zatoką Ryską i po obu brzegach dolnej Dźwiny kawalerowie mieczowi i zamieniwszy mieszkających tu Łotyszów w swoich poddanych, rozpoczęli sprowadzać kolonistów niemieckich, głównie kupców i rzemieślników, osadzając ich przeważnie po miastach, które skutkiem tego przybrały charakter miast niemieckich.

Za panowania Zygmunta Augusta weszły Inflanty, tworzące wschodnią część dzisiejszej Łotwy, dobrowolnie w skład Polski, Kurlandja zaś, dzisiejsza Łotwa zachodnia, połączyła się z Polską jako księstwo lenne.

Za panowania Jana Kazimierza straciła Polska część Inflant, które podzielono na Inflanty szwedzkie i polskie.

Korzystne położenie kraju nad zatoką Ryską i drogą wodną Dźwiny było głównym powodem walk pomiędzy Polską, Szwecją i Rosją o obszary, które tworzą dzisiejszą Łotwę.

Łotysze są spokrewnieni z Litwinami. Wyznają przeważnie protestantyzm, co należy przypisać protestanckim wpływom niemieckim. Katolicka jest ludność w Inflantach polskich, gdzie mieszka obok Łotyszów znaczny procent Polaków. Kolonje polskie znajdują się w Rydze i Mitawie, a ogólna liczba Polaków, mieszkających w Łotwie, wynosi około 100 tysięcy. Niemcy mieszkają obok Łotyszów po miastach.

E s t o n j a .

Położenie? Granice? Porównaj wybrzeże Estonji, Łotwy i Finlandji! Jakie wyspy znajdują się niedaleko brzegów Estonji? W jakich kierunkach płyną rzeki Estonji?

Estonja jest krajem nadbałtyckim. Na północy oblewają ją wody zatoki Fińskiej, na zachodzie Bałtyku i zatoki Ryskiej. Na południu graniczy z Łotwą, na wschodzie zaś sięga po Narwę i jezioro Pejpus. Zajmuje obszar nieco większy od obszaru Szwajcarji.

Wybrzeże dobrze rozczłonkowane posiada kilka dogodnych portów.

Krajobraz Estonji, podobnie jak krajobraz oddzielonej od niej zatoką Fińską Finlandji, zawdzięcza swe powstanie działaniu lodowca, który, posuwając się z północy, położył i pozaokrągłą skały dawniejszego pochodzenia, z jakich utworzona jest Estonja. Moren pozostawił lodowiec niewiele. Rozpoczynają się one dopiero w południowej części graniczącej z pojezierzem Inflanckiem.

Jezióra Estonji, których tu znajduje się około 200, zawdzięcają również swoje powstanie działalności lodowca. Największe z nich Pejpus zajmuje wraz z jeziorem Pskowskim obszar 3500 *km*². Leży na granicy między Estonją a Rosją. Wybrzeża jego płaskie i piaszczyste pokrywają lasy.

Najwyżej wznosi się środkowa część kraju. Teren obniża się ku wybrzeżu zachodniemu, północnemu i ku pogranicznym jeziorom na wschodzie. Obniżając się terasowato ku północy, opada stromo ku morzu, skutkiem czego rzeki tworzą przy ujściach piękne wodospady.

Rzek i potoków ma Estonja mnóstwo, podobnie jak jezior i moczarów.

Klimat lądowy we wnętrzu kraju z ostrą zimą i gorącym latem, łagodniejszy na sąsiednich wyspach i na wybrzeżu.

Z wysp największa Ozylja ma krajobraz zbliżony do krajobrazu Estonji. Falista równina, pełna jezior i trzęsawisk, opadająca stromo ku morzu, pokryta lasami. Na urodzajnych obszarach uprawia się zboże, len i konopie. Podobne stosunki panują na mniejszych sąsiednich wysepkach.

Znaczne obszary zajmują w Estonji nieużytki, bo około trzeciej części powierzchni kraju, najwięcej łąki i pastwiska. Lasów ma Estonja jeszcze znaczne obszary, przeważnie szpilkowych. Gleby nadającej się pod uprawę zbóż jest tu niewiele. Pracowita ludność powiększa jej obszar przez osuszanie i odwadnianie bagien i moczarów, uprawia zaś głównie żyto, jęczmień, owies i ziemniaki. Podobnie jak w sąsiedniej Łotwie uprawia się także len i konopie. Rozwija się warzywnictwo.

Chów bydła, owiec, świń daje znaczne dochody. Znane są z wielkiej wytrzymałości małe konie estońskie zwłaszcza na wyspie Ozylji.

Morze, jeziora i rzeki dają zajęcie i dochody nadbrzeżnym mieszkańcom, zajmującym się rybołówstwem.

Lasy mają wielkie znaczenie dla gospodarstwa krajowego. Przemysł z powodu braku węgla słabo się rozwija. Powstał jednak przemysł drzewny. Nie brak i tych gałęzi, które są związane z produkcją zboża. Obok przemysłu spożywczego istnieje

w Estonji przemysł garbarski. Nadto posiada kraj kilka fabryk sukna, cementu i szkła.

Handel koncentruje się w miastach portowych, głównie zaś w stolicy kraju Rewlu, noszącym w języku estońskim nazwę Tallin, połączonym linjami kolejowymi z Łotwą i Rosją.

Estowie są pochodzenia fińskiego, język ich jest zbliżony do języka Finnów. Są przeważnie protestantami. Prócz nich mieszkają w Estonji w niewielkiej ilości Szwedzi, Niemcy i Rosjanie.

Rzeczpospolita estońska powstała w czasie wielkiej wojny.

Położenie kraju nad zatoką Ryską i Fińską, dobrze rozczłonkowane wybrzeże, porty, które są punktami oparcia dla handlu między Europą zachodnią i wschodnią sprawiły, że Estonja począwszy od XIII w. była podobnie jak Łotwa przyczyną walk pomiędzy państwami nadbałtyckimi i przechodziła z rąk duńskich w niemieckie, następnie szwedzkie, a wreszcie w wieku XVIII w rosyjskie. Zaznaczyło się to przechodzenie z jednych rąk w drugie napływowym żywiołem, jakim są w Estonji Szwedzi, Niemcy i Rosjanie.

Czechosłowacja.

Granice? Położenie? Wskaż góry otaczające kotlinę czeską! Porównaj Sudety, Rudawy i Las Czeski z Karpatami! Jakie rzeki wypływają z gór otaczających kotlinę czeską, a jakie z Karpat? Do jakich zlewisk należy Czechosłowacja? Jakie miasto leży przy ujściu Łaby do morza Północnego?

Czechosłowacja powstała jako samodzielne państwo w czasie wielkiej wojny po rozpadnięciu się Austro-Węgier. W skład jej weszły prócz krajów sudeckich, obejmujących Czechy, Morawy i Śląsk Opawski, krainy karpackie, Słowacyzna i Ruś Karpacka, należące przed wojną do Węgier. Z krajów karpackich, wchodzących przed wojną w skład Austrii, należy do Czechosłowacji prócz wschodnich Moraw część Śląska Cieszyńskiego.

Dzisiejsza rzeczpospolita czesko-słowacka obejmuje obszar znacznie większy niż dawne państwo czeskie Przemysławidów. Obszar jej wynosi 140.000 km², zaludnienie przeszło 13 milionów.

Kotlina czeska jest najważniejszą częścią Czechosłowacji. Otaczają ją góry krawędziowe: Sudety, Rudawy i Las Czeski. Na południowy wschód od kotliny czeskiej leży kotlina Morawy, otoczona pogórzem czesko-morawskim z północnego zachodu, Karpatami z południowego wschodu.

Druga część składowa Czechosłowacji obejmuje znaczny obszar Karpat zachodnich z ludnością słowacką i polską i mniejszy obszar Karpat wschodnich z ludnością ruską.

Sudety składają się z kilku odrębnych części, wśród nich najważniejsze: Jesioniki, Karkonosze i góry Izerskie.

Obniżenie pomiędzy Sudetami a Karpatami, przez które płyną Odra na wschód a poboczna Morawy Beczwa na zachód nosi nazwę bramy morawskiej.

Jesioniki opadające stromo ku kotlinie Morawy, a łagodnie ku nizinie śląskiej, są wyżyną o powierzchni falistej, pociętej dolinami rzek i potoków i skutkiem tego łatwo dostępną. Kraina rolniczo-przemysłowa.

Karkonosze są najwyższą częścią w Sudetach. Tu wznosi się ponad 1600 m Śnieżka, najwyższy szczyt sudecki. W Karkonoszach ma źródła Łaba, wdzierająca się dopływami głęboko w góry. Liczne wodospady ożywiają krajobraz. W dolinach uprawia się żyto, owies, ziemniaki, stoki gór pokrywają lasy, dające mieszkańcom tych okolic źródło dochodów, wyżej zaś ponad linią lasów, pokrywają grzbiety gór pasznicze łąki, podobne do alpejskich. Obok łąk spotyka się często wyżynne torfowiska. Chów bydła jest głównem zajęciem ludności zamieszkującej wioski górskie.

U stóp Karkonoszy rozwinął się przemysł. Leżą tu liczne, dość gęsto zaludnione osady, rozciągające się często na wiele kilometrów. Dla celów przemysłowych wyzyskuje się siłę wodną. Huty szklanne, fabryki wyrobów tkackich, przędzalnie i papiernie przyczyniają się do podniesienia dobrobytu mieszkańców.

Góry Izerskie, łączące się z Karkonoszami, oddzielone od gór Łużyckich t. zw. bramą łużycką, zapadłością, przez którą prowadzi ważna droga sudecka, są pokryte lasami i słabo zaludnione. Głównem źródłem dochodu mieszkańców jest chów bydła, gospodarstwo leśne i hodowla pstrągów. Przemysł fabryczny rozwinął się u stóp gór Izerskich podobnie jak w Karkonoszach.

Góry Łużyckie przechodzące w pagórkowatą, pochylającą się ku północy płytę łużycką, należą również do najbardziej przemysłowych i najlepiej zaludnionych okolic w Czechach. Góry te łączą się z górami nadłabskimi. Tu znajduje się najdogodniejsza droga z Czech do Saksonji. Tworzy ją Łaba, której łożysko rozszerzono i pogłębiono. Prócz Łaby ułatwia komunikację droga bita i linja kolejowa, biegnące wąską doliną. Rozpadający się na wielkie bryły piaskowiec tworzy w części gór nadłabskich, zwanej Czeską Szwajcarią, malownicze skały i urwiska.

Drugą grupą gór, otaczającą kotlinę czeską od północno-zachodu i oddzielającą ją od Saksonji, są Rudawy. Opadają one

stromo ku kotlinie Ochrzy, wpadającej z lewej strony do Łaby. Zapadłość, którą płynie Ochrza, zawdzięcza swe powstanie działalności wulkanicznej. Kraina ta bogata w węgiel obfituje w źródła mineralne.

Od gór Smereczanych, które należą tylko w niewielkiej części do Czech, wznosi się w kierunku południowo-wschodnim Las Czeski. Południowa jego część, wyższa od północnej rozpada się na trzy odrębne grzbiety oddzielone dolinami rzek. Olbrzymie lasy pokrywają znaczne przestrzenie; są one głównym źródłem dochodu mieszkającej tu ludności. Kopalń brak. Tylko grafit pojawia się nad górną Wełtawą. Przemysł bardzo słabo rozwinięty. Powstały tu tylko fabryki zapatek i huty szkła.

Pogórze czesko-morawskie, oddzielające kotlinę czeską od kotliny Morawy, pokrywają lasy i uprawne pola. Kwitnie tu przemysł tkacki, zwłaszcza w okolicach Iglawy.

Kotlina czeska dzieli się na trzy mniejsze kotliny: budziejowicką na południu, pilzneńską w środku i kotlinę nad Łabą i Ochrzą na północy. Kotlina budziejowicka obejmuje dorzecze Wełtawy, Łużnicy i Wotawy. Kraina pagórkowata, zalesiona, bogata w uprawne pola, posiada liczne, dobrze zarybione stawy i rozwinięty przemysł browarniczy.

Kotlina pilzneńska leży w dorzeczu Berunki, oddzielona od dorzecza Wotawy Lasem Brdy, bogatym w kopalnie srebra w Przybramie. Kotlina obfituje również w rudy żelaza, ołowiu i pokłady węgla, co uczyniło z tej części Czech jeden z wybitnych okręgów przemysłowych. Fabryki broni i browary rozwinięły się najwięcej.

Kotlina nad Łabą i Ochrzą, zajmująca północną część kotliny czeskiej, jest najniższą położoną częścią Czech. Rozwinięła się tu głównie uprawa zboża, buraków cukrowych i chmielu dzięki urodzajności gleby. Powstały liczne cukrownie. Kwitnie ogrodnictwo i sadownictwo, a w okolicach Melnika nad ujściem Wełtawy do Łaby uprawia się winną latorośl. Kraina ta nosi nazwę „ogrodu Czech“. Sąsiednie kopalnie węgla przyczyniły się do rozwoju przemysłu tkackiego. Wzgórza oddzielające dolinę Ochrzy od kotliny pilzneńskiej posiadają bogate kopalnie rud żelaznych i węgla. Nad Wełtawą u zbiegu kotlin leży stolica Czechosłowacji Praga, ognisko handlu i przemysłu.

Z biegiem rzek płynących ku Morawie przez lasami pokryte niewielkie wzniesienia wchodzimy w kotlinę tej rzeki. Północna jej część, skąd prowadzi ku Polsce najdogodniejsze przejście szerokim obniżeniem między Karpatami i Sudetami, t. zw. bramą morawską, nosi nazwę Hanny. Jest to najżyźniej-

sza część Moraw. Uprawia się tu najwięcej pszenicy, jęczmienia i buraków cukrowych. Browary i cukrownie tworzą główne gałęzie przemysłu spożywczego. Równie urodzajna jest ta część kotliny, wśród której leży ognisko przemysłu wełniarskiego Berno. I tu rozwinął się obok przemysłu tkackiego przemysł spożywczy, oparty na uprawie buraków cukrowych i jęczmienia. Dalej ku południowi rozszerza się kotlina i przechodzi w nizinę nad dolną Morawą.

Idąc z kotliny Morawy na wschód, wchodzimy w kraj pagórkowaty, urodzajny, z licznymi osadami ludzkimi. Jest to kraina podgórzka karpackiego. Za podgórzem Karpaty.

Karpaty zachodnie, sięgające od Dunaju do przełęczy dukielskiej, należą w znacznej części do Czechosłowacji, z Karpat wschodnich część stoków południowych sięgająca po źródła Cisy. Najważniejszym pasmem w zachodniej części łuku karpackiego jest obok lesistych Bielaw Beskid Wysoki. Uprawa roli i hodowla bydła rozwinęły się głównie na podgórzach. Dzięki kopalniom węgla w zagłębiu morawsko-śląskim jest podgórze karpackie koło Karwiny i Morawskiej Ostrawy jednym z największych ognisk przemysłu żelazniczego. Największe fabryki powstały w Witkowicach. Znaczną część zagłębia węglowego zamieszkuje ludność polska w liczbie około 200 tysięcy.

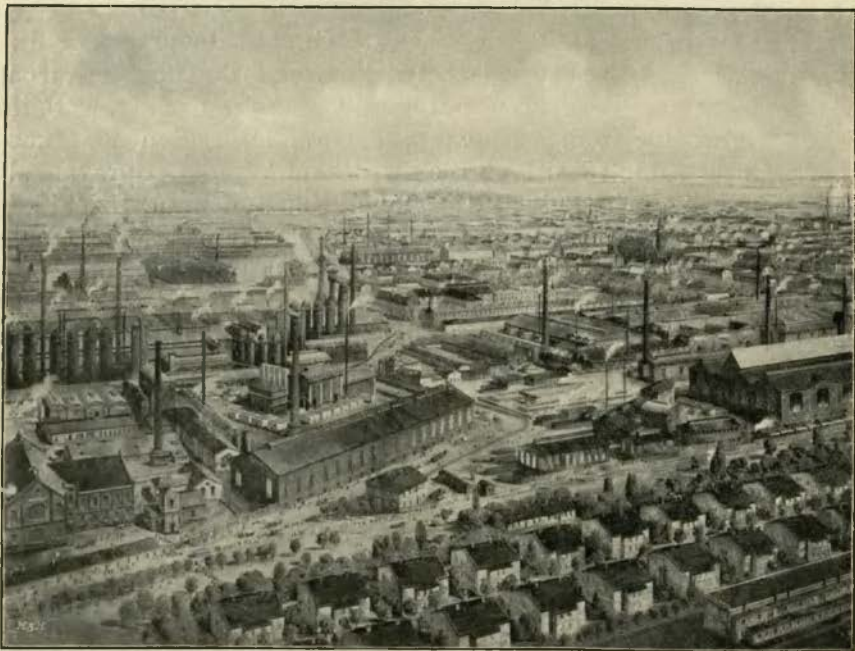
Na południe od łuku zewnętrznego, będącego osią Karpat, łączącą Karpaty słowackie z wyżyną siedmiogrodzką, biegnie szereg pasm górskich, poprzedzielanych dolinami rzek, płynących ku Dunajowi. Wśród nich najpotężniejsze Tatry. Dolina górnego Wagu oddziela je od Tatr Niskich, łączących między tą doliną a doliną Górnego Granu. Z niemi łączy się Wielka i Mała Fatra, a dalej ku zachodowi Inowiec, oddzielony doliną Wagu od Małych Karpat. Wszystkie te góry są słabo zaludnione, pokryte na znacznych przestrzeniach lasami szpilkowymi. Zaludnione są tylko doliny rzek. Ludność zajmuje się głównie hodowlą bydła i rolnictwem. Na Spiszu i Orawie mieszka około 100 tysięcy Polaków. Między Granem a Hernadem leżą Rudawy słowackie. Nazwa ich pochodzi od znacznego bogactwa złota, srebra, rud żelaza, miedzi i ołowiu.

Trzecią grupę tworzą góry wulkanicznego pochodzenia, otaczające od północnego zachodu nizinę węgierską. Południowe stoki tych gór nadają się do uprawy winnej latorośli.

Lasami pokryte są Karpaty wschodnie. Głównym zajęciem nielicznej ludności jest chów bydła i rolnictwo.

Klimat w kotlinach krajów sudeckich jest znacznie łagodniejszy niż w otaczających je górach krawędziowych. Opady atmosferyczne są w górach obfitsze. Klimat w krajach karpaccich jest surowszy niż w krajach sudeckich. Im dalej na wschód tem zimy ostrzejsze, a lata gorętsze.

Z rzek Czechosłowacji najważniejszą jest Łaba, jedyna wielka droga wodna na północny zachód dla produktów przemysłu czeskiego i surowców przewożonych z poza granic kraju. Hamburg, największy port Niemiec, u ujścia Łaby stał się po uzna-

Witkowitz.

niu Łaby za rzekę międzynarodową (podobnie jak Odra, Niem, Dunaj) niejako miastem portowem Czech. Z innych rzek ważną rolę odgrywa Dunaj, łączący Czechosłowację z krajami półwyspu Bałkańskiego i Wełtawa jako droga wodna, nad którą leży ognisko handlu Praga.

Rolnictwo stoi wysoko w całej części sudeckiej Czechosłowacji, najwyżej w kotlinie czeskiej i kotlinie Morawy dzięki urodzajności gleby. Doliny w górach otaczających Czechy i w Karpatach nadają się również do uprawy zbóż, zwłaszcza żyta i owsa, produkcja jednak nie wystarcza na wyżywienie ludności

tych okolic. Znaczne obszary pól w kotlinie czeskiej i kotlinie Morawy zasiane są jęczmieniem. Kwitnie tu także, a szczególnie w dolinie Ochrzy i Morawy uprawa chmielu, co dało podstawę do rozwoju przemysłu browarniczego. Piwo czeskie stanowi ważny artykuł wywozowy. Uprawie buraków cukrowych zawdzięcza rozwój przemysł cukrowniczy, ilość zaś cukru produkowanego przez cukrownie czeskie i morawskie jest tak znaczna, że wywozi się go do sąsiednich krajów.

Łagodny klimat kotlin przyczynił się obok dobrej gleby i pracowitości mieszkańców do wysokiego stanu sadownictwa i ogrodnictwa w Czechach i Morawach. Bogate lasy w Karpatach i górach otaczających kotlinę czeską dały podstawę do rozwoju przemysłu leśnego. Chów bydła, owiec i koni stoi wysoko.

Podstawą bogactwa kraju są jednak głównie kopalnie węgla i opierający się na nich wielki przemysł fabryczny. Rozwinęły się tu wszystkie jego rodzaje. Obok przemysłu spożywczego i leśnego kwitnie przemysł tkacki i metalowniczy. Ten ostatni opiera się na bogactwie rud żelaza, miedzi, ołowiu i cynku, jakich dostarczają kopalnie Czechosłowacji.

Handel ułatwiają liczne linje kolejowe, dobre drogi bite i wodne drogi Łaby, Dunaju, Wełtawy i Morawy. Z Polską łączy się Czechosłowacja linją kolejową biegnącą bramą morawską i kilku linjami kolejowymi karpackimi.

Czechosłowacja jest państwem narodowo mieszanem. Obok Czechów i Słowaków mieszkają tu Niemcy, Polacy, Rusini i Madziarzy. Z ogólnej liczby mieszkańców wynoszącej około 14 milionów jest Czechów około 7 milionów, Słowaków 2 miliony, Polaków w zachodniej części Śląska Cieszyńskiego i w karpackich kotlinach przeszło 300.000, Rusinów około 400.000, Madziarów około 800.000, Niemców ponad 3 miliony.

Niemcy, których się w wielkiej liczbie spotyka na Śląsku i Morawach, mieszkają przeważnie w górach otaczających kotlinę czeską.

Węgry.

Oznacz położenie Węgier i wskaż, z jakimi państwami graniczą! Która część Węgier jest nizinna? W której znajdują się wśród nizin pasma górskie? Wskaż rzeki przepływające nizinę węgierską! Z jakich gór płyną ku Dunajowi poboczne rzeki? Z jakimi krajami łączy Dunaj Węgry?

Węgry posiadały przed wielką wojną obszar trzy razy tak wielki jak obecnie i około 20 milionów mieszkańców. Dziś wynosi powierzchnia Węgier nieco więcej ponad 90.000 km², liczba zaś mieszkańców około 8 milionów. Pozostały w ich rękach

tylko obszary etnograficznie madziarskie, kraje zaś z przeważającą liczbą ludności słowackiej i ruskiej połączyły się z Czechosłowacją. Siedmiogród, w którym obok Niemców i Madziarów mieszka większość ludności rumuńskiej, połączył się z Rumunją, a Chorwacja i Slawonja stały się częścią Jugosławji.

Dzisiejsze Węgry można nazwać państwem naddunajskim, leżą bowiem po obu brzegach środkowego biegu Dunaju, który je łączy z Austrią i półwyspem Bałkańskim.

Nizina węgierska. Typowa wieś madziarska.

Nizina węgierska, która tworzy dzisiejsze Węgry, przedzielona Dunajem, jest w części wschodniej równiną, przez którą toczy swe wody Cisa, główny dopływ Dunaju i jej poboczne.

Zachodnia część niziny między Dunajem a Drawą jest na znacznej przestrzeni krainą pagórkowatą. Obszar nizinny rozciąga się tylko nad Dunajem, dolną Drawą i dolną Raabą. Między Raabą a Dunajem wznoszą się do wysokości kilkuset metrów węgierskie góry średnie. Wśród nich otoczone z północy Lasem Bakońskim leży jezioro Błotne. Stoki Lasu Bakońskiego pokrywają dębowe lasy i winnice. Kwitnie tu przemysł drzewny i hodowla świń. Wody jeziora są bogate w różne gatunki ryb. Na południe od jeziora Błotnego w pagórkowatej krainie, nadającej się znakomicie do uprawy pszenicy i buraków cukrowych,

znajdują się niewielkie kopalnie węgla, które dały podstawę do rozwoju przemysłu w tych okolicach.

Cała nizina węgierska była w odległej epoce morzem, które odcięte, zamieniwszy się w jezioro, wysychało powoli, a rzeki, toczące z sąsiednich gór żwiry i piaski, wypełniały jego dno. Po zniknięciu jeziora pokryła się nizina lessami czyli glinkami nawianymi przez wiatry. W tych pokładach lessowych wyźłobiły rzeki szerokie doliny, zalewane często, zwłaszcza w czasie wysokiego stanu wody w Dunaju. Rzeki osadzały na znacznych przestrzeniach piaski, tworzące wydmy. Wydmy piaszczyste, pokrywające znaczne obszary niziny, zamieniły się dzięki pracy rąk ludzkich w pastwiska, podobnie jak bagniste i moczarowate obszary nadbrzeżne. Regulacja rzek i zalesienie wydm zmieniły zupełnie charakter niziny węgierskiej.

Urodzajna gleba sprzyja rozwojowi rolnictwa. Pszenica, kukurydza, buraki cukrowe pokrywają coraz większe obszary z każdym rokiem, łąki bowiem i pastwiska zamieniają się coraz częściej w uprawną rolę.

Nizina węgierska ma klimat lądowy. Charakteryzują go gorące lata. Wysoka temperatura lata sprzyja uprawie wina. Ubóstwo opadów wywołało brak lasów na nizinie i powstanie stepowych obszarów. Największy wpływ wywarły na klimat Węgier otaczające je góry.

Sieć rzeczna Węgier składa się z Dunaju wraz z wpadającą do niego Cisą i ich dopływów. Dunaj ma wielkie znaczenie jako najdogodniejsza droga wodna, łącząca Węgry z przemysłową Czechosłowacją, Austrią i Niemcami z jednej strony, a krajami bałkańskimi o słabym przemyśle z drugiej. Dla wewnętrznego ruchu handlowego ma znaczenie i Cisa jako dogodna droga wodna, połączona kanałami z Dunajem. Znaczenie jej podniosło się, odkąd uregulowano jej brzegi.

Głównem zajęciem ludności na Węgrzech jest rolnictwo. Najwięcej uprawia się pszenicy i kukurydzy. Znaczne dochody daje uprawa tytoniu. Burakom cukrowym, jakich dostarczają urodzajne pola niziny węgierskiej, zawdzięcza istnienie przemysł cukrowniczy. Stoki gór, otaczających nizinę od zachodu i północy, pokryte winnicami, dostarczają wina, ważnego artykułu wywozowego.

Chów bydła, koni i świń jest obok rolnictwa drugim ważnym źródłem bogactwa kraju.

Przemysł rozwinął się głównie w zachodniej części kraju. Odrębne ognisko przemysłowe tworzy stolica kraju Budapeszt. Główną gałęzią przemysłu jest przemysł spożywczy. Na bogatych

zbiorach pszenicy i żyta opiera się młynarstwo, dostarczające mąki nie tylko na potrzeby mieszkańców Węgier, ale i na wywóz. Kwitnie gorzelnictwo i przemysł cukrowniczy. Las Bakoński i sąsiednie góry dostarczają wybornego materiału do rozwoju przemysłu drzewnego. Ujemnie wpływa na wyższy rozwój przemysłu węgierskiego brak węgla w większej ilości i rozmaitych rud, jakich dostarczały dawniej siedmiogrodzkie góry Kruszcowe, należące obecnie do Rumunji i Rudawy słowackie, które stały się częścią Czechosłowacji.

Węgry są podobnie jak sąsiednia Austria państwem jednolitem pod względem narodowym. Madziarzy są przeważnie katolikami, część jest protestancka.

Rumunja.

Położenie? Granice? Jakie morze oblewa wybrzeże Rumunji? Gdzie znajdują się góry, wyżyny i niziny Rumunji? Jaka wielka rzeka płynie przez Rumunję i z jakimi krajami ją łączy?

Królestwo rumuńskie, które przed wielką wojną obejmowało obszar około 140.000 km² i liczyło około 7 i 1/2 miliona mieszkańców, jest obecnie przeszło dwa razy tak wielkie pod względem obszaru i zaludnienia. Do czterech dawnych odrębnych grup, jakie tworzyły południowe stoki Karpat, nizina wołoska, Mołdawja i skalista wyżyna Dobrudży, przybyły: Siedmiogród z częścią Banatu i niziny węgierskiej, Bukowina i Besarabja.

Nizina Wołoska jest krainą żyzną na znacznych przestrzeniach. Pokrywają ją łąny pszenicy i kukurydzy, nad Dunajem zaś posiada olbrzymie pastwiska, na których wypasają się stada bydła i koni.

Poprzerzynana jarami Mołdawja, obejmująca wschodnie stoki Karpat i część płyty czarnomorskiej, a oddzielona dawniej od Besarabji, tworzy z nią razem odrębną krainę o charakterze stepowym, przeważnie urodzajną, słabo zaludnioną.

Stepowy charakter ma również oddzielona Dunajem od niziny wołoskiej i Besarabji Dobrudza. Mało urodzajna, bogata w pastwiska, słabo zaludniona, posiada jednak wielkie znaczenie dla Rumunji jako kraina nadmorska.

Odrębną grupę tworzy wyżyna siedmiogrodzka, otoczona ze wszystkich stron górami. Sama wyżyna jest krainą pagórkowatą, mało urodzajną, z wyjątkiem dolin rzecznych.

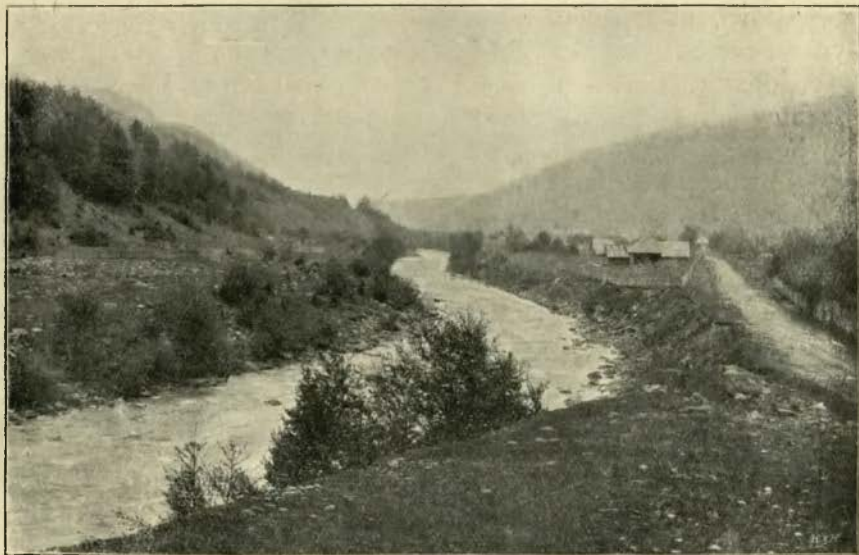
Na wschodzie otaczają wyżynę siedmiogrodzką Karpaty siedmiogrodzko-mołdawskie, na południu Alpy Transylwańskie. Stoki ich lesiste kryją bogate skarby mineralne: sól i naftę.

Obfitujące w rudy siedmiogrodzkie góry Kruszcowe i góry Biharskie zamykają wyżynę od zachodu.

Bukowina, pokryta na stokach Karpat lasami, jest we wschodniej części krainą urodzajną.

Banat i nizina węgierska należą do najurodzajniejszych krain Rumunji.

Klimat Rumunji nie jest wprawdzie na całym obszarze kraju jednakowy i wykazuje odrębne krainy klimatyczne w górach i na nizinie, jest jednak przeważnie lądowy. Cechą jego są ostre zimy i gorące lata. Wiatry północno-wschodnie i południowo-zachodnie powodują opady bogatsze w górach, uboższe na nizinie.

Wyżyna siedmiogrodzka. Dolina rzeki Marosz.

Rzeki obfitują w wodę. Cała prawie Rumunja leży w dorzeczu Dunaju. Do żeglugi nadają się tylko Dunaj i Prut. Inne służą do spławiania drzewa z lasów karpaccich.

Ludność kraju przed połączeniem się Rumunji z Siedmiogrodem, Bukowiną i Besarabją jednolita, przedstawia obecnie większą różnorodność. Obok najliczniejszych Rumunów, mieszkają tu Madziarzy w Siedmiogrodzie, Niemcy w Siedmiogrodzie i na Bukowinie, Rusini i Polacy na Bukowinie i w Besarabji, Bułgarzy w Dobrudży i Żydzi przeważnie po miastach i miasteczkach.

Rumuni, których liczba po wcieleniu Siedmiogrodu, Bukowiny i Besarabji do Rumunji wynosi około 12 milionów, są

potomkami Daków i Słowian, którzy za rządów rzymskich pod wpływem kolonistów przyjęli język łaciński, podobnie jak Galowie we Francji i Iberowie na półwyspie Pirenejskim. W ciągu wieków język ich przekształcał się, ulegając do pewnego stopnia wpływom słowiańskim, obecnie zaś przypomina z języków romańskich najwięcej język włoski.

Pod wpływem sąsiedniego Konstantynopola rozszerzyła się wśród Rumunów religja grecko-wschodnia. Oświata stoi nisko. Większa część ludności należała przed wielką wojną do analfabetów. Zmianę na korzyść pod tym względem wywoła niewątpliwie wzmożona obecnie działalność rządu i społeczeństwa rumuńskiego na polu szkolnictwa.

Głównem zajęciem mieszkańców jest rolnictwo. Hodowla bydła i owiec rozwinęła się przeważnie w górach i na stepowych obszarach. Na urodzajnych polach uprawia się najwięcej pszenicy i kukurydzy. Winnice spotyka się najczęściej w Mołdawji.

Górnictwo dostarczało dawniej tylko soli i nafty, która obok pszenicy i bydła była i jest najważniejszym artykułem wywozowym. Obecnie przybyło złoto bogatych gór Kruszcowych w Siedmiogrodzie, w mniejszej zaś ilości żelazo, węgiel, srebro, miedź i ołów.

Przemysł dopiero w zawiązku. Kwitnie tylko przemysł spożywczy, zwłaszcza młynarstwo. W związku z bogactwem nafty rozwinęły się rafinerje tego produktu, obfite w drzewo lasy karpackie przyczyniły się do powstania tartaków.

Handel rozwija się dzięki Dunajowi i kolejom. Porty rzeczne w Gałaczu i Braile należą do największych. Port morski w Konstancy, połączony linją kolejową ze stolicą kraju Bukaresztem, łączy Rumunję z Europą zachodnią, dokąd wywozi się zboże, naftę i drzewo, a skąd przywozi się wyroby przemysłowe.

Wszystkie ważniejsze linje kolejowe zbiegają się w Bukareszcie i mają związek z kolejami, które prowadzą do Węgier, Rosji, Bułgarji i Polski. Połączenie kolejowe z Polską przez Czerniowce na Bukowinie przyczyni się w najbliższej przyszłości do ożywienia ruchu handlowego między Rumunją i Polską, zwłaszcza po wzmożeniu się ruchu przemysłowego u nas. Artykuły przemysłowe polskie uturują sobie drogę do Rumunji, zboże zaś rumuńskie, które już w ostatnich latach Polska sprowadzała, znajdzie w naszych przemysłowych dzielnicach stałego odbiorcę.

Rumunja jest królestwem konstytucyjnym. Dawna kolonja rzymska od czasów Trajana była jako kraj przejściowy z Europy na półwysep Bałkański narażona na ciągłe wędrowki i zabory.

Po powstaniu państwa węgierskiego uległa część Rumunów, mieszkających w Siedmiogrodzie, Madziarom. Mołdawja i Wołoszczyzna hołdowały w epoce Jagiellonów Polsce. Ostatecznie weszły oba księstwa jako hołdownicze prowincje w skład państwa tureckiego, do którego należały do połowy wieku XIX. Po uzyskaniu niepodległości i po złączeniu Mołdawji i Wołoszczyzny dąży Rumunja do złączenia reszty obszarów w całości lub części rumuńskich, pozyskuje Dobrudżę, a z nią dostęp do morza Czarnego, wielka zaś wojna spełnia najgorętsze życzenia narodu: Siedmiogród, Banat, Bukowina i Besarabja z przeważającą ludnością rumuńską łączą się w jedną całość z krajem macierzystym.

C) Europa wschodnia.

Rosja.

Porównaj układ pionowy Rosji z układem innych krajów Europy!

Gdzie znajdują się góry, gdzie wyżyny, a gdzie niziny w Rosji? Jaki kierunek mają góry Ural, a jaki Jajła na Krymie? Wskaż płytę czarnomorską, rosyjską, nadwożańską!

Do jakich zlewisk należy Rosja? Wskaż źródła, opisz bieg i ujście rzek wpadających do morza: Łodowatego Północnego, Czarnego, Azowskiego i Kaspjskiego! Wskaż działy wód między zlewiskami mórz! Czy działy wód tworzą pasma gór? Jaka rzeka płynie na granicy Rosji i Rumunji? Wskaż dorzecze rzek i ich dopływy! Które rzeki mają swe źródła w górach, które na wyżynie? Wskaż największe jeziora Rosji!

Rosja zajmuje całą Europę wschodnią. Przed wielką wojną wchodziły w jej skład Finlandja, Estonja, Łotwa, Litwa, rumuńska Besarabja i znaczna część Polski.

Ukształtowanie wybrzeży nie należy do bardzo korzystnych. Wysp i półwyspów mało, dogodnych portów także niewiele.

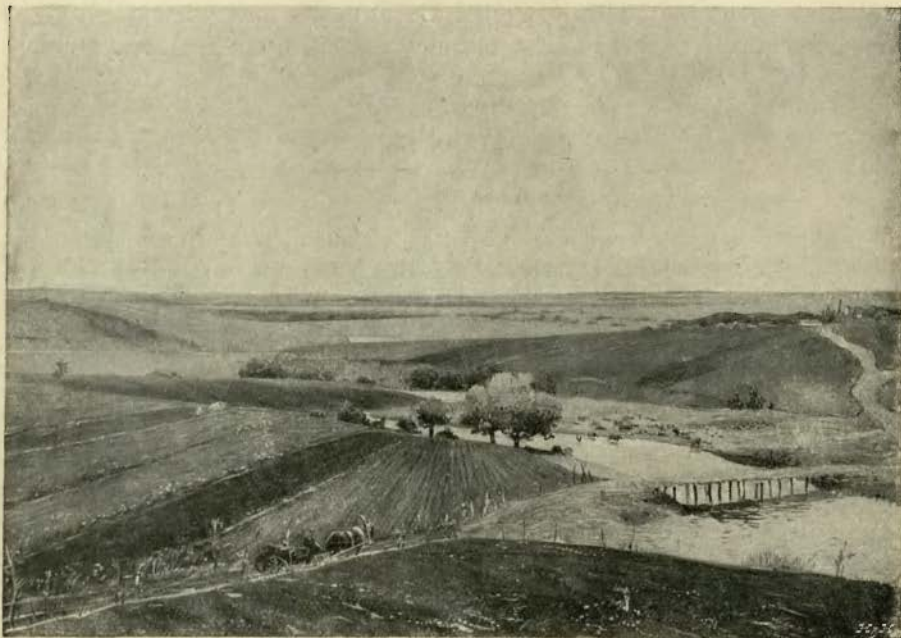
Na wybrzeżu morza Łodowatego Północnego, wciskającego się morzem Białem w głąb lądu, ma większe znaczenie tylko Archangielsk, dostępny zaledwie przez kilka letnich miesięcy dla okrętów.

Wielkie znaczenie ma dla handlu Rosji morze Czarne, głębsze, cieplejsze i bardziej słone od Bałtyku. Brzegi strome, wysokie i obsuwiste, skaliste zaś na południowym Krymie. Przy ujściach rzek leżą jeziora wybrzeżne, zwane limanami, odcięte od morza ławicami piaszczystymi, kosami. Limany łączą się, i to niezawsze, wąskiem przejściem z morzem.

Znaczenie morza Czarnego obniża to, że cieśniny, łączące je z sąsiednimi wodami, należą do innych państw.

Wybrzeża Morza Kaspijskiego, strome na południu, są na północy niskie i do tworzenia portów niezdatne. Morze Kaspijskie jest właściwie jeziorem śródlądowym, ponieważ jednak powierzchnia jego wynosi około 460.000 km², nosi nazwę morza. Bogactwem ryb przewyższa wszystkie morza, znaczenie jego zaś dla handlu podniosło się od czasu zbudowania kolei kaukaskiej i turkiestańskiej.

Na depresji nadkaspjskiej liczne jeziora słone.

Płyta czarnomorska.

Wśród tych mórz zaległ całą przestrzeń wielki niż, na którym napotykamy niewielkie pagórki i wzniesienia.

Góry występują tylko na wschodzie, jako pasmo Uralu i na południu na Krymie.

Środek Rosji zajmuje płyta rosyjska, nad Wołgą zaś rozciąga się płyta nadwołżańska, opadająca stromo ku rzecz po prawym brzegu średniego jej biegu.

Nieznacznym wzniesieniem jest dział wodny między zlewiskiem morza Lodowatego Północnego i Morza Kaspijskiego.

Płyty te i wyżyny nie dochodzą nigdzie do znacznej wysokości. Największe wzniesienia na wyżynie wałdajskiej i płycie nadwołżańskiej wynoszą ponad 300 m.

Płyta czarnomorska przedstawia lekko sfalowaną płaszczynę, wznoszącą się w przeważnej części ponad 200 m, poprzerynaną jarami rzek, pokrytą urodzajnymi polami, na południowym wschodzie przechodzącą w stepy.

Część Polesia, należąca do Rosji, jest krainą błotnistą, moczarową, pełną trudno dostępnych jezior, pokrytą sosnowymi lasami i błotnistymi łąkami. Tu i ówdzie tylko wyżej położone piaszczyste i gliniaste obszary nadają się do osiedlenia się i do uprawy.

Południową część Rosji zajmuje nizina nadkaspijska i czarnomorska.

Północ zaległa nizina arktyczna, pokryta na południu lasami, na północy tundrami. Niskie grzbiety Timańskich wzgórz, wybiegające aż na półwysep Kanin, dzielą ją na dwie części: dorzecze Dźwiny Północnej i dorzecze Peczory.

Od wschodu zamyka niż pasmo Uralu. Góry średniej wysokości, jak Beskid w Karpatach, sięgają na północy na sąsiednie wyspy, na południu przechodzą, dzieląc się na pomniejsze pasma, w wyżynę. Północna część najwyższa, skalista, pokryta lasami pełnymi zwierza; środkowa bogata w miedź, żelazo, złoto, srebro, platynę i węgiel; południowa lesista, obfituje również w miedź i złoto.

Południowy Krym, różny od północnego stepowego, zajmują góry Jajła, dochodzące do wysokości szczytów Reskidu.

Rzeki niżu wschodnio-europejskiego różnią się tem od innych rzek Europy, że źródła ich leżą przeważnie nie na stokach pasm górskich, lecz na działach wód, wznoszących się najwyżej na 300 m ponad powierzchnią morza. To ułatwiło połączenie rzek kanałami.

Wołga, Dniepr, Don, Dźwina Północna i Peczora należą do najdłuższych rzek Europy, jeden tylko Dunaj z pozostałych rzek Europy zajmuje drugie miejsce po Wołdze. Dla komunikacji wewnętrznej znaczenie ich wielkie, zwłaszcza wobec połączeń kanałowych. Ujemną stroną jest zmienny stan wody, podczas gdy bowiem w lecie rzeki, jak Ren, Rodan, Dunaj dzięki bogatym opadom i lodowcom mają znaczny zapas wody, wtedy poziom na rzekach nizin opada. Dalszą ujemną stroną jest ta okoliczność, że przez znaczną część roku są one pokryte lodem, koryto ich zaś najczęściej piaszczyste i namuliste.

Z pomiędzy rzek płynących na północ, najważniejszą jest Dźwina Północna dzięki temu, że przepływa bogatą w lasy okolicę i jest połączona z Wołgą.

Z bałtyckich rzek ma Newa znaczenie dla żeglugi jako odpływ wielkich jezior.

Z rzek zlewiska morza Czarnego wypływa Dniestr, oddzielający Rosję od Rumunii, w Karpatach, skąd ma najważniejsze dopływy. Z lewego brzegu płyną ku niemu rzeki z płyty podolskiej, przez którą Dniestr toruje sobie drogę, wrzynając się w nią głębokim jarem, podobnie jak Boh, mający swe źródła na płycie podolskiej. Obie rzeki uchodzą limanami do morza.

Największą z rzek czarnomorskich jest Dniepr. Źródła jego leżą na wyżynie wałdajskiej. Przepłynąwszy Polesie, skąd ku niemu płynie Prypeć, toruje sobie drogę przez Ukrainę, tworząc tu skaliste progi i wodospady, utrudniające żeglugę. Na stepach czarnomorskich za porohami tworzy mnóstwo wysepek, t. zw. „zaporoże“. Uchodzi limanem. Znaczenie jego dla komunikacji jest znaczne.

Do morza Azowskiego płynie Don z płyty rosyjskiej.

Największą rzeką wpadającą do Morza Kaspijskiego i największą w Europie jest Wołga. Płynąc z wyżyny wałdajskiej wzdłuż północnego skraju płyty rosyjskiej, łączy się tu z Oką, nad której poboczną Moskwą leży Moskwa.

Zwróciwszy się na południe, opływa płytę nadwołżańską, tworzącą po prawym brzegu wyniosłości o charakterze górskim. Na tej przestrzeni wpada do niej z Uralu Kama.

Minąwszy płytę nadwołżańską, wpływa na nizinę nadkaspijską i szeroką deltą wpada do Morza Kaspijskiego.

Płynąc przez okolice lesiste, przemysłowe i czarnoziemne, urodzajne niwy, łączy Wołga najrozmaitsze krainy jako ważna droga komunikacyjna. Połączona z Newą, Dźwiną Północną, Peczorą i Donem, ułatwia transport drzewa i wyrobów przemysłowych w dół biegu, w górę zaś płyną po niej statki naładowane zbożem i naftą.

Jeziora zajmują znaczne obszary północnej części płyty rosyjskiej.

Wobec tego, że Rosja rozciąga się na przestrzeni 25 stopni szerokości geogr., muszą być znaczne różnice temperatury między północą a południem. Brak gór i niewielkie różnice w wzniesieniu ponad poziom morza są przyczyną, że gwałtownych przejść klimatycznych nie spotykamy tutaj, jak na Zachodzie.

Klimat jest lądowy, a Rosja krajem przejściowym między Europą i Azją. W zimie wieją na północy i w środku niżu wiatry południowo-zachodnie, łągodzące klimat — na południu

wiatry północne i wschodnie, które znacznie oziębiają temperaturę. Zimy trwają na południu trzy miesiące, na północy ośm miesięcy. W lecie wieją na północy i w środku niżu wiatry zachodnie i północno-zachodnie, sprowadzając tu bogatsze opady, na południu wieją wiatry z kontynentu, powodując brak opadów letnich. Deszcze padają tu przeważnie na wiosnę i to w postaci gwałtownych ulew. Suche lata są główną przyczyną stepowego charakteru okolic południowych.

Stepy pokryte trawą i bujnem kwieciami na wiosnę, przedstawiają w czasie letniej posuchy obraz „suchego oceanu“, i to tem posępniejszy, im dalej na wschód ku Morzu Kaspijskiemu.

Ku północy krajobraz się zmienia. Z żyznych pól pokrytych łanami pszenicy na płycie rosyjskiej, wchodzimy w okolicę, gdzie las miesza się z uprawną ziemią. Dęby, lipy, klony, wiąz i czarne olchy ustępują powoli ku północy brzożom i drzewom szpilkowym, aż na dalekiej północy znikają i one, pozostawiając miejsce mchom i porostom, pokrywającym tundrę.

Nie jest jednak step południowy krainą nieurodzajną. Spotykamy tu często pola pokryte pszenicą i kukurydzą.

Na urodzajnych ziemiach wschodniego Podola kwitnie uprawa buraków cukrowych — na Białej Rusi i nad górnym Dnieprem uprawa lnu, podobnie jak nad górną Wołgą — nad Desną, poboczną Dniepru, uprawa konopi. Tytoń uprawia się w znacznej ilości nad Donem.

Hodowla bydła i chów koni rozwinęły się głównie na północ od stepów nadkaspjskich, na stepach zaś chów owiec. Na dalekiej północy żyje ren, na południowym wschodzie wielbłąd.

Na Woldze i nad Morzem Kaspijskim kwitnie rybołówstwo.

Górnictwo rozwinęło się w trzech okręgach: środkoworosyjskim, dostarczającym nieco węgla i żelaza, donieckim najbogatszym w węgiel i żelazo, i uralskim, dostarczającym żelaza, miedzi, złota, srebra, platyny i szlachetnych kamieni.

Soli dostarczają limany i słone jeziora na stepie nadkaspjskim.

Rosja jest przeważnie krajem rolniczym. Wprawdzie ziemia uprawna zajmuje tylko $\frac{1}{4}$ część powierzchni, ale ten właśnie obszar jest najgęściej zaludniony. Lasy pokrywają prawie połowę powierzchni kraju, a z moczarami i tundrami więcej niż połowę.

Przemysł rozwijał się przed wielką wojną i wewnętrznym przewrotem w Rosji koło Moskwy, Petersburga, nad Dońcem i w Uralu.

Sieć kolejowa, rzadka na tak wielki obszar, i złe drogi utrudniają handel. Wielkie znaczenie mają kanały i porty nad morzem Czarnem. Do Europy wywoziło się przed wojną płody surowe, przywoziło się zaś z zachodu wyroby przemysłowe — do Azji odwrotnie.

Ludność Rosji w liczbie około 94 miliony, rozpada się na dwie główne grupy: aryjską i mongolską. Grupa pierwsza składa się z ludów słowiańskich: Rosjan, Rusinów i Białorusinów. Rosjanie mieszkają zwartą masą na płycie rosyjskiej, a w mniejszych grupach na północy i wschodzie, Rusini (Ukraińcy) zajmują Ukrainę, wschodnie Podole i wschodni Wołyń, Białorusini dorzecze górnego Dniepru.

Polacy, którzy byli najważniejszym czynnikiem cywilizacyjnym na obszarach należących przed rozbiorami do Polski, tworzą dzisiaj rozrzucone grupy wśród ludności Białorusi, Ukrainy, wschodniego Polesia, Podola i Wołynia w liczbie około dwu milionów.

Przeszło 3 miliony Żydów mieszka na ziemiach ruskich i białoruskich.

Grupa mongolska rozpada się na ludy fińskie i tatarskie.

Ludy fińskie mieszkają na stokach Uralu, w dorzeczu Peczory i nad Wołgą. Tatarzy mieszkają nad Wołgą i na Krymie, Kirgizi na stepach nad Morzem Kaspijskim obok Baszkirów, pochodzenia fińsko-tatarskiego. Mongołami typowymi są Kałmucy nad Morzem Kaspijskim, wyznający buddaizm. Tatarzy, Kirgizi i Baszkierowie są mahometanami. Samojedzi i fińskie plemiona na wschodzie należą pozornie do kościoła prawosławnego, zachowali jednak wiele zwyczajów pogańskich.

Bosjanie, Busini i Białorusini są prawosławni.

Oświata stoi bardzo nisko.

Kolebką Rosji jest płyta rosyjska, zwana Wielko-Rosją.

Od wyżyny wałdajskiej aż po Doniec sięga ta kraina, pokryta moczarami i lasami na północy, urodzajnymi polami na południu. Tu na przedłużeniu drogi między górną Dźwiną a Dnieprem, nad dopływem Oki, Moskwą, leży stolica Moskwa. Przeszło milion ludzi mieszkało przed wielką wojną w tem ognisku handlu i przemysłu. Wyroby tkackie, skórzane, metalowe, fabryki papieru i porcelany rozwijały się tu dzięki kopal-

